

1700-TAL

NORDIC JOURNAL FOR
EIGHTEENTH-CENTURY STUDIES

2025
VOLUME 22

1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by

Svenska sällskapet för 1700-talsstudier

in cooperation with

Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier

Norsk selskap for 1700-tallsstudier

Dansk selskab for 1700-talsstudier

Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: Associate Professor Johannes Ljungberg, Linköping University, Sweden

Co-editors: PhD Ella Viitaniemi, University of Tampere, Finland; PhD Are Bøe Pedersen, NLA University College, Norway; Unnur Birna Karlsdóttir, University of Iceland, Iceland

Review editors: PhD Astrid Wendel-Hansen, Tallinn University, Estonia; PhD Sophie Holm, University of Helsinki, Finland; PhD Are Bøe Pedersen, NLA University College, Norway; Associate Professor Simona Zetterberg Nielsen, Aarhus University, Denmark; PhD Sigurgeir Guðjónsson, independent scholar, Iceland

Guest editors: PhD Jorunn Joiner, Lund University, Sweden; Professor Daniel Sävborg, Tartu University, Estonia

Open Access adviser: Jan Erik Frantsvåg, UiT The Arctic University of Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; PhD Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Professor Jonas Nordin, Lund University, Sweden

International Advisory Board: Professor Pierre-Yves Beaurepaire, Université Nice Sophia Antipolis, France; Associate Professor Jacqueline Van Gent, University of Western Australia, Australia; Professor Knud Haakonssen, University of Erfurt, Germany; Professor Karin Hoff, Göttingen University, Germany; Professor Laszlo Kontler, Central European University, Hungary; Professor Thomas Munck, University of Glasgow, UK; Professor Kristoffer Neville, University of California, USA; Professor Michael North, Greifswald University, Germany; Professor Karen D. Oslund, Towson University, USA; Professor Éric Schnakenbourg, Université de Nantes, France; Associate Professor Thomas Wallnig, University of Vienna, Austria; Professor Helen Watanabe-O'Kelly, Oxford University, UK; Professor Michael Yonan, University of Missouri, USA.

© 1700-tal & the authors 2025

Typesetting: Henri Terho

Printing: Commissioned by Publit, Sweden 2025

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

Back cover: Olof Celsius, Ingeborg. Tragoedia (tryckt [sannolikt] 1739)

1700-tal « 2025

JOHANNES LJUNGBERG: *Redaktionens förord* « 5

ANSLAGSTAVLA: *Nyheter från de nordiska sällskapen för 1700-talsstudier* « 7

Tema: Frihetstidens tragedi

DANIEL SÄVBORG & JORUNN JOINER: *Frihetstidens tragedi: en introduktion* « 10

DANIEL SÄVBORG: *Frihetstidens tragedier och deras svenska dramakontext. En inventering* « 16

ANNA ALBREKTSON: *Svensk franskklassicism? Ett transkulturellt drama* « 38

JORUNN JOINER: *Engelska influenser i tre frihetstida dramer* « 65

VERA SUNDIN: *Underdåniga herdar hos Sahlstedt, Wrangel och Hesselius* « 86

ANN ÖHRBERG: *”Ett Swänskt och redeligt Nil”. Essäpress och tragedi i svensk frihetstid* « 102

Article

TOON VAN HAL: *Linguistics ante litteram in the Learned Journals of the Enlightenment* « 121

Essay

WILLEM-JAN VAN GRONDELLE & ELS VERMIJ: *Johannes Fåhraeus, Amsterdam merchant and representative of the Swedish naturalist Carl Peter Thunberg* « 137

Dissertation reviews

VEIKKA KILPELÄINEN, *Kaupunki yhteisenä tilana: Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä 1770–1820 [The town as a shared space: Use of common town space in Helsinki during the Gustavian era and early years of Finnish autonomy 1770–1820]*, review by Juha-Matti Granqvist « 154

ANNE SIGFRID REFSUM, *Skillingsvisene i Norge ca. 1780–1860: Mellom muntlighet og massemedium*, review by Hanna Enefalk « 157

JEZZICA ISRAELSSON, *Making themselves heard: Women's and men's voice through the regional petitioning process in Sweden, 1758–1880*, review by Bruno Debaenst « 160

Reviews

KARIN HASSAN JANSSON, *All fästa sig vid staten. Äktenskap, arbete och ansvar i svensk samhällsdebatt 1750–1830*, review by Carolina Uppenberg « 163

FINN-EINAR ELIASSEN, *En kort introduksjon til Danmark-Norge som kolonimakt*, review by Dag Herbjørnsrud « 168

JØRGEN BØYTNER, MICHAEL NOBEL HVIID & CHRISTINA PETTERSON (RED.), *En by på Kongens mark. Grundlæggelsen af Christiansfeldt 1773*, review by Eva Krause Jørgensen « 172

GUÐMUNDUR JÓNSSON (ED.), *Ástand Íslands um 1700. Lífshættir í bændasamfélagi [The State of Iceland at the Turn of the 18th Century: Economic and Social Conditions in Peasant Society]*, review by Jón Kristinn Einarsson « 175

DAG RETSÖ, *Fåfänga var min passion: Agenten, charmören och äventyraren Johan Adam Graaner (1782–1819)*, review by Gustav Ängeby « 178

JESPER SVENNINGSEN, *Samlingssteder. Udenlandsk billedkunst i danske samlermiljøer 1690–1840*, review by Gertrud Oelsner « 181

GUNILLA THORGREN, *Franska revolutionens rebell. En biografi över Olympe de Gouges*, review by Lisa Gårmark « 185

OLE THOMSEN, *Besindelig rebel. Ludvig Holbergs liv og værk*, review by Lis Norup « 188

JON STOBART, *Life in the Georgian Parsonage. Morals, Material Goods and the English Clergy*, review by Beverly Tjerngren « 193

KAMU ESBO STADSMUSEUM (UTG.), *Esbogård. Herrgården vid Kungsvägen*, review by Martin Dackling « 196

PER-OLAV BROBACK RASCH (RED.), *Norsk vitenskap i støpeskjeen: Gerhard Schønings vitenskapelige aktivitet i Norge under opplysningstida*, review by Per Pippin Aspaas « 199

Redaktionens förord

Detta nummer är till större delen upplåtet åt temat *Frihetstidens svenska tragedi*, vilket några sidor längre fram introduceras av gästredaktörerna Daniel Sävborg (Tartu universitet) och Jorunn Joiner (Lunds universitet). Det hittills föga beforskade materialet presenteras därefter mer ingående av Sävborg. Sedan följer fyra forskningsartiklar där de svenskspråkiga tragedierna analyseras i relation till tidens franskklassicism, engelska trender, herdediktning och essäpress.

Årets nummer ger även två texter om forskningens infrastruktur under sent 1700-tal. Toon Van Hal (Universitetet i Oslo) tar sikte på att spåra lingvistikens formering som vetenskapligt fält genom en större korpusbaserad genomgång av hur upplysningstidens tidskrifter presenterade och kommunicerade lingvistiska ämnen. Willem-Jan van Grondelle och Els Vermij utgår från en brevsamling mellan naturforskaren Carl Peter Thunberg och hans mellanhand Johannes Fåhraeus, som var en handelsman verksam i Amsterdam, för att utröna dylika mellanhänders roll för naturforskarnas verksamheter.

Som vanligt är de flesta av de texter vi publicerar recensioner av nyutkommen 1700-talsforskning. Den här gången uppgår skörden till fjorton kritiska läsningar som vi hoppas ger näring åt vidare läsning och diskussion.

Ett nytt inslag för i år är tidskriftens anslagstavla, som återfinns på de allra närmast följande sidorna. När vi på sommarens redaktionsmöte inventerade vilket reformarbete vi önskade prioritera var anslagstavlan ett förslag som fick starkt gehör. Eftersom tidskriften är ett unikt samarbete mellan de fem nordiska medlemsorganisationerna av ISECS (International Society for Eighteenth-Century Studies) tyckte vi det vore lämpligt att upplåta en plats för att förmedla sådant som har bestående nyhetsvärde för 1700-talsforskningen i Norden. Denna praktik anknyter faktiskt också till hur det såg ut i de första numren av denna tidskrift som i år kommer ut för tjugooandra gången. Den som gräver i vårt digitala arkiv, eller slår upp ett fysiskt exemplar från 00-talet, finner rapporter för det svenska sällskapets

DOI: <https://doi.org/10.7557/7710>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

verksamhet under året som gått. I innevarande nummer finns korta rapporter från alla de fem nordiska sällskapen som numera driver tidskriften tillsammans. Utöver dessa rapporter beslutade vi att särskilt lyfta fram digitala utgåvor och avhandlingar. Nyheter om digitala utgåvor riskerar att få en undanskymd plats i tidskrifter samtidigt som de kan ge uppslag till eller rentav möjliggöra nya forskningsstudier. Avhandlingar har tidskriften sedan starten valt att uppmärksamma genom den särskilda avdelningen för avhandlingsrecensioner. Alla avhandlingar recenseras dock inte i slutändan, och vi vill genom denna lista uppmärksamma alla disputationer som kommit till redaktionens kännedom. Utöver dessa två kategorier har vi en tredje allmän kategori för nyheter med bestående nyhetsvärde.

Årets version av anslagstavlan är spontan och får betecknas som impressionistisk utifrån den information som sällskapens redaktionsrepresentanter fick tag på med kort varsel. Även om denna information är långt ifrån en komplett lista utifrån dessa rubriker har vi valt att publicera det vi har fått in. Någonstans får det börjas, och alla medlemmar är välkomna att skicka in punkter till nästa års anslagstavla genom att maila någon av redaktörerna. Kontaktuppgifter finns på tidskriftens hemsida. Sist men inte minst: kom ihåg att anmäla er till den nordiska 1700-talskonferensen i Åbo, 19–21 augusti 2026. Väl mött där!

Johannes Ljungberg, Linköpings universitet
Huvudredaktör

1700-tals anslagstavla 2025

Året som gått hos de nordiska sällskapen

Dansk Selskab for 1700-talsstudier

Temaet for selskabets årsmøde d. 17. maj på Det adelige Jomfrukloster i Odense var: "Ind i Oplysningen med to lærde adelskvinder, Birgitte Thott og Karen Brahe". Postdoc, Ph.D. Maria Nørby Pedersen talte om: "Birgitte Thott. Liv, skrifter og arv ind i 1700-tallet", og postdoc. Ph.D. Lucie Duggan talte om "Arv og forandring. Karen Brahes Bibliotek som spejl af læsekultur i overgangen til oplysningstiden." Årsmødet blev afsluttet med et besøg på en udstilling med den danske 1700-talsmaler Jens Juels billeder på Kunstmuseum Brandts.

Selskabet har fået ny hjemmesideadresse: <https://cc.au.dk/dsf1700> (ny vært Aarhus Universitet).

Formanden for det Danske Selskab, Søren Peter Hansen, er for perioden 2023 – 2027 medlem af ISECS' forretningsudvalg.

Finska sällskapet för 1700-talsforskning

Sällskapet har haft välmående som tema under verksamhetsåret 2025, som omfattat temarelaterade föredrag, bland annat ett föredrag av FD Soile Ylivuori (Helsingfors universitet) om hur man i 1700-talets Europa experimenterade med elektricitet i hälsofrämjande syften. Därtill har sällskapet även ordnat en presentation av nya doktorsavhandlingar inom 1700-talsforskningen i Finland samt planerat inför den nordiska 1700-talskonferensen i Åbo, 19–21 augusti 2026.

Sophie Holm är för perioden 2023–2027 medlem av ISECS:s exekutivkommitté.

Icelandic Society for Eighteenth Century Studies

The Icelandic Society for Eighteenth Century Studies is based on seminars held three times a year. These seminars are very well attended.

Norsk selskap for 1700-tallsstudier

Selskapets biannuale konferanse ble i år avholdt i Bergen, på Høgskulen på Vestlandet 29–31 januar. Tittelen var «Ung og gammel på 1700-tallet». Temaet ble forstått i vid forstand, fra striden mellom de gamle og de unge (*les anciens et les modernes*), via spørsmålet om jordklodens alder og ideen om den aldrende verden – *mundus senescens* – til spørsmålet om populasjonens aldre og endringene i forestillingene om livsalder herunder det som har blitt kalt oppfinnelsen av barn-

dommen. Inviterade forelesningsholdere var Charlotte Appel (Aarhus Universitet), Johannes Ljungberg (Lunds universitet & Linköpings universitet) og Angela Fabris (Universität Klagenfurt). Konferansen samlet 40 deltagere. I forlengelsen av konferansen ble årsmøtet i selskapet avholdt, og et nytt styre ble valgt for perioden 2025–2027 med Knut Ove Eliassen, NTNU, som leder. Neste konferanse blir avholdt i Trondheim februar 2027.

Svenska sällskapet för 1700-talsstudier

Sällskapetets årsmöte hölls på Sätra Brunn i samband med den nationella konferensen på temat “Stad och land under 1700-talet”. My Helsing valdes till ny ordförande för sällskapet. Vid middagen som efterföljde avtackades Jonas Nordin för sin tid som ordförande (2019–2025). Konferensen samlade forskare från tolv olika discipliner vid tolv olika lärosäten. Temat presenterades i inbjudan enligt följande: Många av de omfattande förändringar som skedde under 1700-talet kan knytas till dynamiken mellan stad och land, som fysiska miljöer eller centrala kategorier i föreställningsvärldar. Detta gäller såväl politiska, ekonomiska och litterära idéer som skiftande materiella förutsättningar för tillverkning, handel och jordbruk. Å ena sidan växte städerna i storlek och betydelse, och de blev alltmer centrum för nya tillverkningsätt, en ny konsumtionskultur och ett myllrande stadsliv. Å andra sidan frodades motsvarande kulturer på landets brunnsorter och herrgårdar, och på landsbygden utvecklades jordbruket samt dess otaliga binäringar.

Databaser, digitala utgåvor m.m.

There is a new database on the social structure of Iceland 1703 (University of Iceland): <https://1703.is/gagnagrunnur/>

Nationalbiblioteket (Finland) har samlat information om sina digitala samlingar i nya sorters poster i söktjänsten <https://kansalliskirjasto.finna.fi/Content/digi?lng=sv>. Posterna tillgängliggör Nationalbibliotekets digitaliserade material genom att erbjuda information om större helheter av digitalt material, t.ex. huvudsamlingen *Svenska tidens litteratur* (litteratur utgiven i Finland fram till 1809) och dess 31 undersamlingar.

Svenska litteratursällskapet i Finland meddelar: Det digitala utgivningsprojektet *Historiska recept* slutförs i december 2025. Tusentals recept ur femton finländska handskrifter från 1700-, 1800- och första hälften av 1900-talet ligger då fritt tillgängliga för mathistoriker och andra kulinariskt intresserade på webbplatsen historiskarecept.sls.fi.

Riksantikvarieämbetet i Sverige genomför mellan hösten 2024 och våren 2026 ett forsknings- och digitaliseringsprojekt om Riksantikvarieämbetets och Vitter-

hetskademiens historia, förkortat RiViH-projektet. Mer information kan nås på webbplatsen https://raa.libguides.com/RiViH_projektet.

Doktorsavhandlingar / Disputationer

Margrét Gunnarsdóttir, *Ísland og danskt krúnuvald á Norður-Atlantshafi. Fyrstu skref fjálsrvar verslunar 1751–1791* [Iceland and the Danish Crown in the North Atlantic. The First Steps of Free Trade 1751–1791], University of Iceland 2023.

Veikka Kilpeläinen, *Kaupunki yhteisenä tilana. Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä (1770–1820)* [The town as a shared space. Use of common town space in Helsinki during the Gustavian era and early years of Finnish autonomy (1770–1820)], University of Jyväskylä 2024.

Mats Barrdunge, *Upplysningens ljus i Norrland: Om fyra aktörer vid Härnösands gymnasium under 1700-talet*, Stockholms universitet, idéhistoria, 26 april 2024.

Liisa Kunnas, *The Furthest Past. Historiography and the Conceptual History of Stone Age Archaeology in Finland, c. 1700–1940*, University of Helsinki, 19 June 2024.

Xavier Chirinos, *Limariket: Utvecklingen av det spanska imperiets fiskala system i La Caja Matriz i Lima 1790–1820*, Uppsala universitet, historia, 8 november 2024.

Jenny Nyberg, *Förgängligheten och evigheten: Samhällselitens förhållande till döden i Sverige under tidigmodern tid (ca 1500–1800)*, Stockholms universitet, arkeologi, 12 november 2024.

Valdemar Nielsen Pold, *Fiktionalitet og videnskab i et historisk perspektiv: Studier af Eilschov, Ørsted, Pontoppidan og Lollike*. Aarhus Universitet, 22. November 2024.

Esa Ruotsalainen, *Statesman merchants. The inclusion of commercial specialists in the ruling elite coalition of Sweden in the mid-18th century*, University of Helsinki, 11 December 2024.

Karin Tetteris, *Captured colours: The agency of military flags in early modern Swedish heritage production*, Stockholms universitet, konstvetenskap, 11 april 2025.

David Malm, *The battle over print culture: Negotiations over media, publics, technologies and man in Sweden ca. 1800*, Stockholms universitet, idéhistoria, 23 maj 2025.

Linnea Bring Larsson, *På samma klot? Lantbrukskunskaper i 1720-talets Sverige*, Stockholms universitet, historia, 28 maj 2025.

Benjamin Brandt Christensen, *Managing furious insanity. Hospital cell confinement and its alternatives in eighteenth-century Denmark*, Københavns universitet, kirkehistorie, 4 juni 2025.

Trine Gaarde Outzen, *Saving the soul through dieting. Governing health at Die Frankeschen Anstalten 1698–1759*, Lunds universitet, historia, 17 oktober 2025.

Frihetstidens tragedi: en introduktion

Daniel Sävborg, Dorpats universitet, & Jorunn Joiner, Lunds universitet

Efter nedläggningen av Dän Swänska Theatren, mer känd som "Lejonkulan", 1691 upphör allt författande av svenska tragedier för en mycket lång tid.¹ Först 1737 skrivs nya tragedier; då mindes ingen längre Dän Swänska Theatrens dramer, och linjen från det svenska 1600-talets brokiga dramaproduktion var bruten. Men 1737 inleds i gengäld en plötslig och omfattande produktion och mellan 1737 och 1742 tillkommer minst nio svenska originaltragedier. Under återstoden av frihetstiden tillkommer med ojämna mellanrum ytterligare ca. fyra tragedier. Det handlar om en sannskyldig explosion av tragediskrivande 1737–1742. Explosionen står i förbindelse – direkt och indirekt – med en central teaterhistorisk händelse: grundandet av Svenska Comedien 1737, den första fasta svenska teaterensemblen sedan Dän Swänska Theatrens nedläggning 46 år tidigare, och dess omfattande verksamhet.

Frihetstidens dramatik har undersökts i påfallande liten grad av tidigare forskare. Den forskning som kommit in på ämnet har i första hand varit teater-

Recommended citation: Sävborg, Daniel, och Joiner, Jorunn, 'Frihetstidens tragedi: en introduktion', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 10–15. <https://doi.org/10.7557/4.8410>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Denna temasektion av 1700-tal ägnas "frihetstidens tragedi". Samtliga bidrag är författade inom ramen för ett initieringsprojekt finansierat av Riksbankens jubileumsfond, Frihetstidens svenska tragedi, lett av Daniel Sävborg och Otto Fischer 2022–2023. De fem artiklarna återgår på presentationer framförda vid två symposier i Stockholm den 9–10 december 2022 respektive Dorpat den 23–24 mars 2023. Utöver de fem författare som bidrar till specialnumret deltog även Fredrik Thomasson, Marie-Christine Skuncke, Roland Lysell, Jennie Nell, Inga Lewenhaupt, Otto Fischer, Tim Berndtsson, Stefano Fogelberg Rota, Mari Bleive och Rikard Hoogland vid symposierna. Initieringsprojektet resulterade förutom i de här publicerade artiklarna och de vid symposiet framförda presentationerna också i en inventering av materialet och i definitionen av ett antal forskningsuppgifter som enligt planerna kommer att tas upp och behandlas i forskningsprojekt framöver.

historisk snarare än dramahistorisk, och den har i hög uträkning inriktat sig på ensembler, repertoar, framföranden, lokaler och historiska förhållanden och skeenden. Själva dramatexterna har endast i mindre grad närstuderats eller alls uppmärksamrats. En följd av detta teaterhistoriska fokus är att de dramer som uppmärksamrats i denna forskning ofta är utländska verk, spelade av utländska trupper, och vad gäller det svenskspråkiga materialet handlar det ofta om översättningar och om komedier eller andra lättsamma verk, då detta slags pjäser svarar för den ojämförligt största delen av den dramatik som framfördes i Sverige under frihetstiden. Det hindrar dock inte att sådana teaterhistoriska arbeten, som Tryggve Byströms *Svenska komedien 1737–1754* (1981), Fredrik August Dahlgrens *Förteckning öfver svenska skådespel uppfärda på Stockholms theatrar 1737–1863* (1866), Johan Flodmarks *Kongl. Svenska skådeplatsen 1737–1753* (1887), Marie-Christine Skunckes ”Frihetstidens teaterliv i Stockholm” (2007) och Otto Sylvans ”Notiser till den svenska teaterns historia 1740–1755” (1892), är viktiga för det litteraturvetenskapliga studiet av själva dramatexterna och skänker en nödvändig kontext för detta studium.

Även den textinriktade dramaforskningen har ofta fokuserat på periodens komedier, som Carl Gyllenborgs *Svenska sprätthöken* (1737) och Olof Dalins *Den afwundsjuke* (1738).² Det är egentligen bara två av periodens tragedier som studerats närmare av tidigare forskning: Olof Dalins *Brynilda* (1738) och, i viss mån, Olof Celsius d.y:s *Ingeborg* (sannolikt tryckt 1737; omarbetad version spelad och tryckt 1739).³ Resterande tragedier från frihetstiden har därmed aldrig undersökts närmare överhuvud. Senare forskning har gjort viktiga påpekande om enstaka av de frihetstida tragedierna, men då i förbigående i samband med undersökningar med annat fokus.⁴ Som helhetsfenomen utgör därmed de svenska frihetstida tragedierna en markant lucka i forskningen.

² Se t.ex. Karl Johan Warburg, *Det svenska lustspelet under frihetstiden: en litteraturhistorisk studie*, diss. Uppsala universitet (Göteborg: Göteborgs handelstidnings AB, 1876); Gun Widmark, ”Stildifferentiering i *Svenska sprätthöken*”, i *Nysvenska studier*, 49 (1969), s. 5–77.

³ Båda tragedierna är utförligt behandlade av Lennart Breitholtz i monografien *Våra första fransk-klassiska dramer: Celsius’ Ingeborg och Dalins Brynilda*, diss. Uppsala universitet (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1944). Se även Martin Lamm, ”Dalins Brynilda”, i *Studier tillägnade Henrik Schück*, (Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1905), s. 135–165; Henrik Schück, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, vol. 3 (Stockholm, Hugo Gebers förlag, 1927); Ingemar Carlsson, *Kommentar till dramatik*, i Olof Dalin, *Samlade skrifter*, vol. 4 (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet, 2009).

⁴ Se t.ex. Tryggve Byström, *Svenska komedien 1737–1754* (Stockholm: Norstedt, 1981); Fredrik Thomasson, ”Moors in the Caribbean, Sámi in the Seraglio: The Swedish Theatre and Slavery Around 1800”, i *Modern Languages Open* 1, (2020), s. 1–19.

*

Ett uppmärksammande av frihetstidens svenska tragedier ter sig av flera skäl relevant för forskningen. Tragedin var internationellt tidens mest prestigefyllda genre — en bedömning med rötterna hos såväl Aristoteles som Boileau — och den genre som svarade för de i samtiden mest hyllade verken utomlands. Tragedier av Racine, Corneille och Voltaire spelades och diskuterades runt om i Europa, och de jämfördes med Shakespeares tragedier i smaksättande och genredifierande essäer för tiden. Bedömningen gällde även i frihetstidens Sverige. En av de frihetstida tragödemna, Eric Skjöldebrand (tidigare Brander), skrev i företalet till ett av sina verk, *Aslög*, att "[t]ragédien har dock i alla tider och i alla länder blifvit räknad för den värdigaste och vackraste af all Poësie."⁵ Tragedin är också den genre som senare, under såväl gustaviansk tid som efterföljande tid, blir den ledande dramatiska genren för ambitiösa författare i Sverige. Under slutet av 1700-talet etablerar dramatiker som Carl Gustaf af Leopold, Gustav III, Johan Henric Kellgren, Bengt Lidner och många fler en svensk tragediproduktion som har blivit väl uppmärksammat av forskare.⁶ Det framstår i ljuset av detta som välmotiverat att undersöka de *första* svenska tragedierna under 1700-talet. Dessa verk representerar på sätt och vis genrens födelse i Sverige, då direktkontakt med, och kännedom om, de närmast föregående svenska tragedierna — Den Swänska Theatrens verk från 1680-talet — saknades: dessa var alla otryckta, och nära ett halvsekel hade gått sedan de senast spelats.

Till relevansen hos projektet hör också det faktum att merparten av det som trots allt skrivits om frihetstidens dramatik har påfallande hög ålder — Fredrik August Dahlgrens *Förteckning öfver svenska skådespel uppförda på Stockholms theatrar 1737–1863* (1866), Karl Warburgs *Det svenska lustspelet under frihetstiden* (1876), Johan Flodmarks *Kongl. Svenska skådeplatsen 1737–1753* (1887) och Otto Sylwans "Notiser till den svenska teaterns historia 1740–1755" (1892) är alla skrivna under det förförre århundradet. Även Lennart Breitholtz' monografi om Celsius *Ingeborg* och Dalins *Brynnilda*, den enda egentliga undersökningen av några frihetstida tragedier, har 81 år på nacken. Med nya perspektiv och med ny teknik kan ny

⁵ Eric Skjöldebrand, *Aslög, tragedie i fem acter* (Stockholm: Johan Pfeiffer, 1775), opag. I elektronisk utgåva s. 29.

⁶ Se t.ex. Marie-Christine Skuncke, *Sweden and European Drama 1772–1796* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1981); Kerstin Derkert, "Dramatiska teatern under den gustavianska tiden", i *Den svenska nationalscenen: traditioner och reformer på Dramaten under 200 år*, red. Claes Rosenqvist (Lund: BTJ Datafilm, 1988), s. 9–69; för textstudie av gustaviansk tragedi, se, t.ex., Jennie Nell, "The Royal Rhetor: Princely and common virtues in the operas and plays of Gustavus III", i *Virtue Ethics and Education from Late Antiquity to the Eighteenth Century*, red. Anders Hellerstedt (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), s. 207–252.

kunskap vinnas. Det gäller inte minst de möjligheter internet skänker, vilka har gjort att forskare runt om i landet fritt kan ta del av Kungliga bibliotekets digitaliserade kopior av de flesta frihetstida tragedierna. Genom internationalisering har vi dessutom nu en bättre översikt över den samtida europeiska litteraturen och vi kan på så sätt fastställa ny och säker kunskap om internationella kopplingar till de svenska verken. Med anknytning till nya rön hos forskningen kring både den svenska och utländska 1700-talslitteraturen har vi goda möjligheter att bättre kunna tolka och förstå de frihetstida tragedierna.

*

Ett viktigt resultat av forskningsprojektet bakom detta tidskriftsnummer är att flera av frihetstidens tragedier nu blir undersökta vetenskapligt för första gången någonsin. Trots att de tillhör portalverken inom den svenska tragedins historia har ingen vetenskaplig undersökning gjorts av Erik Wrangels *Fröken Snöhvits Tragædia* (1737) och Andreas Hesselius *Wänskap Och Trohet I Döden* (1740). Lika lite har forskningen undersökt texter som Eric Branders [Skjöldebrand] *Cleopatra* (1749) eller Johan Göstaf Hallmans *Erik och Waldemar* (1750-talet). De har alla nämnts inom forskningen, men oftast kort och i förbigående. Inom projektet har alla frihetstida tragedier analyserats, och flera av dessa studier publiceras nedan.

Kopplingen till svensk essäpress och litteraturdebatt har varit viktig för projektets undersökning av de frihetstida tragedierna. Flera tragöder var aktiva både som dramatiker och kritiker. De litterära, kulturella och politiska ambitioner de frihetstida tragödem uttrycker i prosa kan utvidga en förståelse för deras dramatik, då tematik inte sällan återfinns i båda genrererna. I detta nummer belyser Ann Öhrberg sambandet mellan dramatik och essäpress i frihetstidens litterära system. Här läses Celsius *Ingeborg* och Hesselius *Erick Den Nionde* (1740) i relation till författarnas gemensamma projekt, essäpublikationen *Thet Swenske Nitet* (1738), för en bättre förståelse för tragediernas politik, retorik och kvinnosyn.

I projektet har ingått en grundlig undersökning av den omfattande debatt som följde i pressen efter publiceringen av Branders *Habor och Signild* (1767), med ett betydande antal inlägg av Olof Bergklint, Carl Christopher Gjørwell och Brander själv. Debatten nämns av tidigare forskning som den första svenska litterära debatten någonsin och har som sådan fått en närmast mytisk status, men den har inte tidigare varit föremål för en modern vetenskaplig undersökning.⁷ I detta nummer presenterar Anna Albrektson en analys av debatten. Debatten sätts i en interna-

⁷ Se, t.ex. Gustaf Edvard Klemming, *Sveriges dramatiska litteratur till och med 1875* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1863–1879); Hans Östman, *Swedish Non-Academic Criticism in the Era of Freedom 1718–1772* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1993), s. 80–82.

tionell kontext med ledorden hybriditet och transitivitet för att förstå hur svensk tragedi och litteraturkritik tog in och bearbetade internationella influenser.

I litteraturhistorisk forskning om den svenska 1700-talstragedin har de franska förebilderna och de franskklassicistiska idealen lyfts fram och använts i analysen. Med goda skäl: influenserna är på så många punkter uppenbara och centrala. Samtliga frihetstida dramer har formellt en franskklassisk grundform och flera av dramatikerna, som Brander, hänvisar uttryckligen till den franska tragedin som idealet. En bakgrund i specifika franskklassiska dramer och i en direkt franskklassicistisk estetik har övertygande fastställts och analyserats av Breitholtz vad gäller såväl Celsius *Ingeborg* som Dalins *Brynilda*. Samtidigt finns i flera av de aktuella dramerna klara avvikelser från de franskklassiska normerna, såsom en frekvent förekomst av enkla bönder, pigor, drängar och vallhjon i höga tragiska sammanhang (till exempel i Wrangels *Fröken Snöwhits Tragædia* och *Torilla* samt i Hesselius *Erick Den Nionde*), liksom i det faktum att våldsamma händelser återges på scen (även där i Wrangels *Torilla* men också i Hesselius *Wänskap Och Trohet I Döden*).

Sådana avvikelser från den regelrätta franska normen har sannolikt flera orsaker. En förklaring som dock bör prövas är möjligheten av ett engelsk inflytande på de svenska dramerna från perioden. Åtminstone fanns det förutsättningar för detta i flera fall. Hesselius var till yrket lärare i engelska vid Uppsala universitet och han var därtill uppväxt i en till stor del engelskspråkig miljö i Delaware. Han använde bevisligen en engelsk källa till intrigen i sin tragedi *Wänskap Och Trohet I Döden*. Han måste ha känt till engelsk dramatik. Wrangel hade tjänstgjort flera år i London som diplomat och bör därmed rimligen också ha haft god kännedom om engelsk teater. Brander nämner och kommenterar i flera fall Shakespeare, låt vara kritiskt. Enskilda motiv i ett par frihetstida tragedier har så nära paralleller i Shakespeares dramer att ett direkt inflytande måste aktualiseras. Dessa frågor utreds grundligt för första gången i Jorunn Joiners artikel nedan.

Avvikelserna från de franska idealen i svenska tragedier kan utveckla vår förståelse för annan, samtida, svensk dramatik. Likaså kan andra genrer belysa oväntade aspekter av tragedierna. I blandningen av estetiska normer och konventioner som ses i vissa av texterna kan vi se ännu ett sätt som svensk frihetstida dramatik tog intryck av, men samtidigt bearbetade, internationellt populära genrer. Vera Sundins artikel i detta nummer tar fasta på förekomsten av enkla karaktärer i tragedin och analyserar det annars svårplacerade herdespelet *Melicerta*, skrivet av Abraham Magni Sahlstedt år 1750, i relation till Wrangels *Torilla* och Hesselius *Erick Den Nionde*. Här förstås Sahlstedts drama, och användandet av pastoralen för att beskriva samhällshierarkier, utifrån de ganska opastorala herdefigurerna i de ovannämnda svenska tragedierna.

Gemensamt för artiklarna i denna sektion är ett beaktande av hur frihetstidens tragediskrivande samspelade med de litterära smaker och den kulturella sfär som omringade tragödena. Detta är, som nämnts, den första gången flertalet frihetstida tragedier har satts under textnära studier och analyserats utförligt, men de läses aldrig ur sin kontext. De rörelser som Albrektsons artikel tar fram återfinns i samtliga artiklar. Genom att studera frihetstidens tragedier rör vi oss mellan genrer, länder, samt litterära debatter. Forskningen om den lilla explosion av tragediskrivande som skedde i Sverige 1737–1742 tar inte slut med detta nummer. Tvärtom: en av de främsta insikterna från projektet är hur rikt detta hittills utforskade material är, och hur mycket som återstår att förstå.

Frihetstidens tragedier och deras svenska dramakontext. En inventering

Daniel Sävborg, Dorpats universitet

För att kunna följa analyserna i detta specialnummer är det nödvändigt att skaffa sig en bild av vilka verk det handlar om. Vad som ingår i gruppen ”frihetstida tragedier” är inte alltid självklart, och skäl finns att klargöra grunderna för den klassificering som projektet följer. För att man skall kunna förstå frihetstidens svenska tragedi är det också nödvändigt att se dem i sitt sammanhang. Det är viktigt att minnas att den tragedi som skapas och utvecklas under frihetstiden hela tiden är samtida med andra dramatiska genrer i Sverige. Verk inom dessa genrer tillkommer under samma tid, spelas av samma ensembler, skrivs delvis av samma personer och utvecklas sida vid sida med tragedierna. År 1737 är födelseåret för den frihetstida tragedin, med Olof Celsius d.y:s *Ingeborg*, men det är också födelseåret för den frihetstida komedin, med Carl Gyllenborgs *Swenska sprätthöken*.

Det som följer nedan är en inventering av ett material. För text- och genreanalyser hänvisas däremot till artiklarna i detta specialnummer.

Närmast presenterar jag de kort de frihetstida tragedierna och diskuterar vilka verk som kan föras till denna grupp. Jag diskuterar därefter dramer tillhörande andra genrer från perioden som med sin mer eller mindre seriösa ton har beröringspunkter med tragedin och delvis står den nära. Jag diskuterar också ett antal verk vilkas status som dramer är oklar eller som hittills inte aktualiserats alls i samband med frihetstida dramatik. Sådana verk tillhör alla den dramtiska kontexten till den frihetstida tragedin. Sist ger jag en förteckning över den svenska dramatiska produktionen under frihetstiden överlag. Syftet är också på den sista punkten att belysa tragedin, men förteckningen torde ha sitt värde även för den som studerar andra genrer i tiden. Någon liknande översikt har inte gjorts sedan

Recommended citation: Sävborg, Daniel, och Jorunn Joiner, 'Frihetstidens tragedi: en introduktion', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 16–37. <https://doi.org/10.7557/4.8412>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

G.E. Klemmings *Sveriges dramatiska litteratur 1863–1879*. Detta verk utgör alltjämt den givna grunden för allt studium av äldre svensk dramatik, men inventeringen nedan kompletterar och korrigerar Klemmings översikt på flera punkter, framför allt utifrån senare forskning (Henrik Schück, Tryggve Byström, Fredrik Thomason, Marie-Christine Skuncke m.fl.), i några fall även utifrån mina egna undersökningar och bedömningar.

Det primära syftet med sammanställningen är att ge läsaren av detta specialnummer sakinformation som gör det möjligt att bättre ta till sig undersökningarna i artiklarna. Men inventeringen av all den frihetstida dramatiken syftar också till att skänka en kunskap om och förståelse för tragedins roll i tidens svenska dramatik som helhet. Det sistnämnda diskuterar jag i de kommentarer som tillfogas den avslutande förteckningen.

Förteckningarna i artikeln omfattar det jag bedömer kan klassificeras som svensk originaldramatik under frihetstiden, definierad som perioden mellan Karl XII:s död 1718 och Gustav III:s statskupp 1772. Kriteriet ”svensk originaldramatik” innebär att översättningar till svenska av utländsk dramatik inte är inkluderade. Det valet är långt ifrån självklart. De översatta dramerna spelades av samma trupper för samma publik som de inhemska originalverken. Att de påverkade smak och normer i Sverige är obestridligt. I några fall, främst vad gäller komedierna, är dessutom gränsen mellan originaldrama och översättning/adaption flytande. Till kontexten hör de översatta dramerna uppenbart. Ändå synes översikten vinna på att inte omfatta ett alltför stort material – viktiga tendenser skulle riskera att drunkna i mängden av information. Gränfallen original-översättning/adaption är trots allt relativt få. De val en diktare som själv måste bestämma tema, intrig och form står inför skiljer sig från de val en översättare, som redan har en grund för allt detta i en förlaga, står inför. Min bedömning är därför att en översikt av specifikt svenska originalverk omfattar verk som är i grunden jämförbara. För den som vill studera den översatta dramatiken utgör Klemmings förteckning som alltid en självklar grund.

*

Jag inleder med de till vår tid bevarade originaltragedierna på svenska från perioden. Det är verk som alla i sin undertitel innehåller beteckningen *tragedi* eller *sorgespel*. De utgör den naturliga utgångspunkten för allt studium av frihetstidens tragedi.

- Olof Celsius, *Ingeborg. Tragoedia* (tryckt [sannolikt] 1737; omarbetad version spelad och tryckt 1739)

- Erik Wrangel, *Fröken Snöhvits Tragædia* (spelad 1737; tryckt 1739)
- Erik Wrangel, *Torilla Eller Regner och Swanhwita. Tragædia* (spelad 1738; tryckt 1739)
- Olof Dalin, *Brynilda. Eller Den Olyckelige Kärleken, Tragædia I Tre Öppningar* (tryckt och spelad (1738)
- Olof Dalin, *Catos Död Sorge-Spel* (fragment; odaterat, men vanligen förd till samma tid som Brynilda)
- Andreas Hesselius, *Erick Den Nionde Eller Helige; Fordom Konung i Upsala; Tragoedia Af Fem Acter* (spelad och tryckt 1740)
- Andreas Hesselius, *Wänskap Och Trohet I Döden, Eller den Indianske Printzessan Zaletta, Tragoedia* (tryckt 1740)
- Eric Brander (Skjöldebrand), *Cleopatra, Eller Ödets och Kärlekens Egensinnighet. Sorgespel I Fem Öppningar* (tryckt 1749)
- Johan Göstaf Hallman, *Erik och Waldemar. Sorgespel* (1750-talet)
- Eric Brander (Skjöldebrand), *Habor och Signild, Soyge-Spel I Tre Öppningar* (tryckt 1767)

Olof Celsius d.y.:s *Ingeborg* är med stor säkerhet tryckt våren 1737 och skriven kort dessförinnan.¹ Det är därmed den första frihetstida tragedin och den första svenska tragedin överhuvud sedan Lejonkulans dramer från 1680-talet. Av företal framgår att Celsius själv betraktade sitt drama som den första svenska tragedin någonsin. Dramats ämne är hämtat från den isländska *Hervararsagan*, som översatts till svenska redan 1672. I centrum står kungadottern Ingeborgs och kämpen Hjalmar's ömsesidiga kärlek, som dock utmanas av rivaler och den kunglige faderns motstånd. Vid slutet dör såväl Ingeborg som Hjalmar. En reviderad andra upplaga utkom 1739 med kraftigt omarbetat slut. Dramat har tillsammans med Olof Dalins *Brynilda* fått den grundligaste vetenskapliga behandlingen av alla de frihetstida tragedierna och stått i centrum för en monografi av Lennart Breitholtz. I detta specialnummer diskuteras dramat i Ann Öhrbergs artikel.

Fröken Snöhvits tragædia skrevs av den ledande hattpolitikern Erik Wrangel 1737 och uppfördes i december detta år av den nygrundade Svenska Comedien, truppens första uppförande av en svensk originaltragedi. Ämnet är hämtat från en svensk folksaga, *Prinsessan i jordkulan*. I Wrangels pjäs använder den onda Ranunca trolldom mot sin styvdotter, prinsessan Snöhwit, så att hon försvinner; därmed kan Ranunca låta sin egen dotter ta Snöhvits plats och äkta hennes trolovade. Det hela slutar lyckligt. Snöhwit räddas och får sin älskade; Ranunca får

¹ Utgåvan saknar tryckår. För dateringen, se Breitholtz, Lennart, *Våra första fransk-klassiska dramer: Celsius' Ingeborg och Dalins Brynilda*, *Almqvist & Wiksell* 1944, s. 43.

”sådan Lön, som Trållpackor tillhör”. Dramat har inte varit föremål för några vetenskapliga undersökningar.

Wrangel författade kort efteråt ännu en tragedi, *Torilla Eller Regner Och Swanhwita*, som uppfördes hösten 1738. Ämnet är hämtat från Saxo Grammaticus *Gesta Danorum* (ca 1200), delvis filtrerat genom Johannes Magnus *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus* (1554). Historien hade lockat åtskilliga dramatiker redan före Wrangel. Johannes Messenius behandlade historien i *Swanhwita* 1613, och under 1700-talets första decennier skrevs tre pjäser i Tyskland och Italien över samma historia.² I centrum står kärleken mellan den svenske kungasonen Regner och den danska prinsessan Swanhwita. Regner har fördrivits av sin trollkunniga styvmor Torilla som plågar honom och hans bror med fasansfulla spökerier. Swanhwita skänker honom ett magiskt svärd och med hjälp av detta lyckas han förgöra både oknyttet och Torilla. Även denna pjäs slutar lyckligt med att huvudpersonerna triumferar och får varandra. Inte heller *Torilla* har undersökts närmare inom forskningen, men Vera Sundin och Jorunn Joiner diskuterar dramat i sina artiklar i detta specialnummer.

Olof Dalin skrev *Brynilda* 1738, då den också trycktes och uppfördes. Pjäsen var redan under 1700-talet den mest uppmärksammade och hyllade svenska tragedin. Ämnet har en viss, låt vara ganska svag, grund i ett par norröna sagor som fanns i svensk översättning, *Völsungasagan* och *Didriks saga*. I centrum står Brynildas kärlek till Sigurd Sven som dock älskar en annan kvinna. Det hela kompliceras av ytterligare ett antal olyckliga kärlekar, jalousier och påföljande våldsdåd. Vid dramats slut ligger båda huvudpersonerna döda. Dalins pjäs har blivit mer omskriven inom forskningen än någon annan frihetstida tragedi och står tillsammans med Olof Celsius *Ingeborg* i fokus i Lennart Breitholtz *Våra första fransk-klassiska dramer* från 1944.

Catos död av Olof Dalin är ett fragment av en tragedi som sannolikt aldrig fullbordades. Den förs av forskningen till samma period som *Brynilda*; nyligen har Ingemar Carlsson med övertygande skäl daterat den till 1739 (eller december 1738).³ Den befintliga texten utgörs av två scener ur pjäsens första akt. Inbördeskriget i Rom pågår. Caesar har besegrat Pompejus, och dennes anhängare Cato och Metellus samtalar om Caesars tyranni. Catos son Portius är förälskad i Caesars brorsdotter och klagar över sitt dilemma. Med detta slutar fragmentet. Verket har omtalats en del inom Dalinforskningen men inte undersökts närmare. I detta specialnummer uppmärksammas det i Jorunn Joiners artikel.

² Se Sävborg, Daniel, *Händelser ur Sveriges ohistoria. En försunnen tid* (Dialogos förlag), 2024, s. 33–34.

³ Carlsson, Ingemar, *Kommentarer till Olof Dalins Catos död*, i: *Samlade skrifter av Olof von Dalin 4, Kommentar till dramatik*, Svenska vitterhetssamfundet, 2009, s. 106.

Andreas Hesselius Americanus, lärare i engelska vid Uppsala universitet, skrev 1740 *Erick Den Nionde Eller Helige*, som uppfördes och trycktes samma år. Tragedin bygger på en verklig händelse ur den svenska medeltidshistorien, den danske tronkrävaren Magnus Henrikssons invasion av Sverige och avrättningen av Erik den helige 1160. I Hesselius pjäs kompletteras maktkampsmotivet och dess patriotiska tendens med ett erotiskt motiv: Magnus Henriksson är förälskad i kung Eriks dotter Ingeborg som dock älskar en annan. Vid pjäsens slut är både Erik och Magnus döda, men Ingeborg lever och får sin älskade. Hesselius drama har knappast uppmärksammats alls inom litteraturforskningen. I detta specialnummer diskuteras det av Vera Sundin och Ann Öhrberg

Tragedin *Wänskap Och Trohet I Döden, Eller den Indianske Printzessan Zaletta*, som trycktes 1740, gällde länge inom forskningen för att vara en översättning av en engelsk pjäs av William Killigrew.⁴ Fredrik Thomasson visade emellertid i en artikel 2020 att det rör sig om ett svenskt originalverk av Andreas Hesselius.⁵ Det är ovisst om dramat någonsin uppförts.⁶ Ämnet har, som Thomasson visat (och som Hesselius själv anger i personförteckningen), en viss grund i en engelsk reseskildring från 1720, med huvudpersonen Richard Falconer som påstådd författare. Större delen av händelseförloppet i pjäsen, liksom flertalet personnamn, inklusive titelgestalten Zalettas, är dock Hesselius egna skapelser. Pjäsen utvecklar utförligt ett mycket kort och summariskt avsnitt i förlagan. Hesselius tragedi skildrar hur kapten Falconer hamnat som skeppsbruten på den karibiska ön Dominica. Han får hjälp av indianprinsessan Zaletta, gifter sig med henne, men blir indragen i intriger och inbördesstrider bland urbefolkningen. Vid slutet har Zaletta mördats av en släkting och Falconer sörjer. Dramat har inte uppmärksammats inom forskningen utöver Thomassons arbete.

Eric Brander (senare adlad Skjöldebrand) publicerade 1749 tragedin *Cleopatra*, som dock inte tycks ha uppförts. Dramat skildrar hur Cleopatras och Antonius kärlek till varandra utmanas av Octavius, som kräver att få äkta Cleopatra. Detta leder till krig mellan Rom och Egypten och till både Antonius och Cleopatras död. *Cleopatra* har även den uppmärksammats endast sparsamt inom forskningen men diskuteras i detta specialnummer av Jorunn Joiner och Anna Albrektsson.

⁴ Så G.E. Klemming, 1863-79, *Sveriges dramatiska litteratur, P.A. Norstedt & söner*, s. 81; liknande i Tryggve Gyström, *Svenska komedien 1737-1754, P.A. Norstedt & Söners förlag*, 1981, s. 63; Killigrew uppges alltjämt som författare på LIBRIS.

⁵ Fredrik Thomasson, "Moors in the Caribbean, Sámi in the Seraglio: Swedish Theatre and Slavery Around 1800", i: *Modern Languages Open* 2020(1), s. 4.

⁶ Carl Christoffer Gjørwell uppger dock 1755 uttryckligen att såväl *Wänskap och Trohet* som *Erick Den Nionde* uppfördes på teatern "med mycket bifall" (i *Den Svenska Mercurius*, s. 364).

Johan Göstaf Hallman var präst och historiker. Hans tragedi *Erik och Waldemar* synes aldrig ha uppförts och trycktes inte heller förrän 1875. Den är tillägnad kronprins Gustaf, den blivande Gustav III, som fick den i gåva av författaren, och bör ha färdigställts vid slutet av 1750-talet, enligt Hallmans företal på basis av en äldre version.⁷ Ämnet är taget ur den svenska medeltidshistorien, händelserna kring Nyköpings gästabud år 1317. Hertigarna Erik och Waldemar, som är styckets hjältar, blir inbjudna till sin bror kung Birger och hans drottning Märta. Märta och den onde rådgivaren Brunke förleder den svage och lättmanipulerade Birger att svekfullt fångsla och döda sina bröder. Trots dramats titel är det skurkarna Märta och Birger som dominerar intresset och som får avsluta dramat som tragiska förlorare. Denna tragedi har aldrig undersökts inom forskningen och knappt ens noterats, vilket framstår som märkligt med hänsyn till dess anmärkningsvärda konstnärliga kvalitet. Den diskuteras av Jorunn Joiner i en pionjärundersökning i detta specialnummer.

Eric Brander utgav sin andra tragedi, *Habor och Signild*, 1767, hela arton år efter sin förra, *Cleopatra*. Ämnet kommer från Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*. Kungadottern Signild och den förklädde kungasonen Habor älskar varandra, men Signilds far motsätter sig deras förening. Signild trolovas mot sin vilja med en annan man. Svartsjuka och våldsdåd följer, och vid slutet är både Habor och Signild döda. Pjäsen har inte uppmärksammats av forskningen för sin egen skull men har ändå en roll i litteraturhistorien genom den omfattande debatt som följde om den och därmed om konstnärliga värderingar och dramasyn i det svenska 1700-talet överlag. Debatten diskuteras i detta specialnummer av Anna Albrektsson.

*

Detta är de tio bevarade originaldramer på svenska som entydigt kan klassificeras som frihetstida tragedier. De utgör kärnan i såväl det projekt som presenterats i inledningen som de undersökningar som publiceras här.

Ännu ett bevarat svenskt originaldrama hör emellertid så nära samman med denna grupp att det ofta tas upp i analyserna. Det handlar om:

- Eric Skjöldebrand (tidigare Brander), *Aslög, Tragedie i fem acter* (tryckt 1775)

Denna tragedi har samme upphovsman som *Habor och Signild* och bör redan av det skälet analyseras i anslutning till detta verk, inte minst då det följer efter den

⁷ För dateringen. se Per Hanselli, förord till Johan Göstaf Hallmans *Erik och Waldemar*, i: *Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelm till Dalin* 19, 1875, s. vii–viii.

omfattande debatten med utgångspunkt i det tidigare dramat. *Aslög* inleds dessutom med ett utförligt förord där författaren lägger fram sin syn på såväl tragedin som konstform som all känd tidigare svensk dramatik, en diskussion med uppenbar relevans även för författarens tidigare dramer och övriga frihetstida tragedier. Företalet till dramat diskuteras i detta specialnummer av Anna Albrektsson. I min förteckning och diskussion i slutet av denna artikel inkluderas den dock inte, då den rent faktiskt inte tillkommit under frihetstiden.

Utöver de tio bevarade svenskspråkiga tragedierna från frihetstiden har ytterligare dramer funnits, vilka också måste klassificeras som svenska originaltragedier. I några fall är deras existens säkerställd, i andra sannolik och i ytterligare fall möjlig. Vi inleder med de säkra fallen:

- Andreas Hesselius, *Saul och Jonathan* (spelad 1743, eventuellt till tryck 1742)
- Andreas Hesselius, *Starkotter* (spelad 1741)

Båda dramerna har, som framgår av samtida källor, uppförts. Uppförandet av *Starkotter* omtalas i *Posttidningen* 1741, och pjäsen tas dessutom upp av Hesselius själv i en förteckning över hans ”tryckta böcker” från 1742.⁸ Varken någon tryckt utgåva eller något manuskript är dock känt. För dess handling och status av tragedi, se nedan.

Ett uppförande av *Saul och Jonathan* annonseras i den franskspråkiga Stockholmstidningen *Stockholm Gazette* 1743.⁹ Även denna pjäs tas upp av Hesselius själv i hans egenhändiga förteckning från 1742 över hans litterära produktion, där den uttryckligen nämns bland hans ”tryckta böcker” och sägs vara ”under pressen”.¹⁰ Någon tryckt utgåva är dock inte känd, och pjäsens öde blive en uppgift för kommande forskning. Dess status av tragedi torde kunna säkerställas genom såväl ämnet – en dramatisk och tragisk episod ur Bibeln, som med all rimlighet bör ses i ljuset av tidens hyllade bibeltragedier, främst Racines *Ahtalie*, som bevisligen var känd i Sverige vid denna tid – den översattes till svenska av Samuel Wennberg och spelades av just Den Svenska Comedien, samma trupp som uppförde *Saul och Jonathan*, år 1744.¹¹

⁸ Byström, *Svenska komedien*, s. 182.

⁹ Henrik Schück, ”Ur gamla anteckningar VIII. Franska trupper i Sverige 1743–1753”, i: *Samlaren* 38, 1917, s. 237.

¹⁰ Byström, *Svenska komedien*, s. 154.

¹¹ Byström, *Svenska komedien*, s. 119, 184. Dessutom hade Racines bibeltragedi *Esther* översatts till svenska redan 1693 av Göran Josuæ Törnqvist (Adelcrantz).

Eftersom de två dramernas existens är säkerställd genom samtida källor kommer de, trots att de inte bevarats, att inkluderas i den avslutande översikten och analysen.

Abraham Sahlstedt upptar i en sen förteckning över den egna litterära produktionen även ett dramatiskt verk med angivet årtal:

- Abraham Sahlstedt, *Arngrim* (1738)¹²

Pjäsen dateras alltså av Sahlstedt själv till 1738, och den skulle därmed vara samtida med första fasen av dramaskrivande under frihetstiden. Ämnet bygger, precis som Celsius och Hesselius tragedier från samma tid, på *Hervararsagan* där Arngrim inledningsvis är en av huvudfigurerna; härutöver är Arngrim en framträdande gestalt i högst seriösa historier i Saxo Grammaticus danska och Johannes Magnus svenska krönikor. Att döma av såväl förlagornas berättelse som de övriga frihetstida dramerna med sagamotiv måste det ha rört sig om en tragedi. Pjäsen har inte återfunnits av senare forskning och den nämns inte heller i några källor som uppförd. Vi har uteslutande Sahlstedts egna ord att bygga på, vilket gör att dramats existens inte kan fastställas med säkerhet. En sannolikhetsbedömning talar dock för att uppgiften i förteckningen är riktig. Både det uppgivna tillkomståret och det sagagrundade ämnet innebär att en sådan pjäs framstår som högst rimlig vid denna tid – 1738 är mitt i den stora explosionen av tragediskrivande i Sverige, då ämnen från sagalitteraturen dominerade. Något rimligt skäl till att Sahlstedt i sina privata anteckningar helt skulle ha hittat på att han skrivit en sådan pjäs ett specifikt år är dessutom svårt att se. Mer talar för att dramat verkligen existerat än för motsatsen. Då ingen aktivt har sökt efter pjäsen är det inte omöjligt att den skulle kunna återfinnas. På grund av frånvaro av samtida belägg för pjäsen inkluderas den emellertid inte i den avslutande översikten och analysen.

I ett brev från Carl Gustaf Tessin till sin hustru år 1737 omtalas en tragedi som sägs vara under arbete:

- Maria Lagerstedt, ett drama om Mausolos och Artemisia¹³

Pjäsen nämns inte i någon annan källa och ingenting indikerar att den fullbordats. Inte heller den inkluderas i den avslutande översikten och analysen.

Två dramer av Andreas Hesselius nämns i samtida källor utan att nyare forskning kunnat återfinna dem:

¹² Byström *Svenska komedien*, s. 60.

¹³ Byström *Svenska komedien*, s. 59, 152.

- Andreas Hesselius, *Ogn* (förannonserad 1740)
- Andreas Hesselius, *Hergrim* (förannonserad 1740)

Båda pjäserna omtalas i *Posttidningen* 1740. De sägs där utgöra delar av en trilogi kallad *Den omätteliga kärleken*, där *Starkotter* skulle utgöra den tredje delen.¹⁴ Eftersom notisen i *Posttidningen* snarast är ett slags teaser för något som Stockholmspubliken har att se fram emot är det inte säkert att vi skall uppfatta det som ett omtalande av existerande pjäser; det går lika väl att tolka notisen som syftande på Hesselius planer för framtiden. För de två dramernas verkliga existens skulle möjligen tala att den tredje delen i den omtalade trilogin, den likaledes ickebevarade *Starkotter*, bevisligen spelades 1741. Då den sistnämnda pjäsen enligt samtida uppgifter även kallas *Starkotter och Fröken Ogn*¹⁵ är det dock en inte orimlig hypotes att Hesselius när det kom till färdigställandet av sitt planerade verk slog samman andra och tredje delen av den tänkta trilogin, och en separat tragedi *Ogn* skulle då aldrig ha skrivits. Det kan i så fall ge stöd åt tolkningen av notisen i *Posttidningen* 1740 som en arbetsplan för författarskapet snarare än en uppgift om färdiga pjäser. Det gör i sin tur att antagandet av *Hergrims* existens försvagas – pjäsen har som nämnts inte lämnat några spår i samtida källor utöver denna, enligt hypotesen, arbetsplan från 1740. Det är inte heller omöjligt att även *Hergrim* kom att införlivas som en del av den färdiga *Starkotter* – gestalten *Hergrims* öde är helt sammanvävt med *Ogn*s och *Starkotter*s i den isländska saga som är Hesselius källa. Ett visst stöd för att *Hergrim* – och *Ogn* – trots allt verkligen skrevs skulle eventuellt kunna hämtas i det faktum att Henrik Schück i en för all del oklar formulering tycks fälla ett värdeomdöme om hela trilogin *Den omätteliga kärleken*: han finner den usel.¹⁶ Det indikerar onekligen att han läst de tre verken i fråga. Men eftersom ingen annan någonsin har uppgett sig ha sett vare sig *Hergrim* eller en separat *Ogn* kan vi inte utesluta att Schücks omdöme helt enkelt är ett uttryck för

¹⁴ Byström *Svenska komedien*, s. 182.

¹⁵ Så i Hesselius förteckning över sina ”tryckta böcker” från 1742; se Byström *Svenska komedien*, s. 182. I *Den Swänska Mercurius* 1755 kallas pjäsen *Fröken Ogn och Starkotter* (Carl Christoffer Gjørwell, i *Den Swänska Mercurius*, s. 364).

¹⁶ Schück diskuterar i ett avsnitt av sin svenska litteraturhistoria Hesselius pjäser *Wänskap Och Trohet I Döden, Saul och Jonathan, Starkotter, Ogn och Hergrim* och kommenterar sedan: ”Men om dessa stycken gäller fortfarande det gamla omdömet, att de äro så dåliga, att ’endast den fastaste föresats kan göra en genomläsning möjlig.’” (Henrik Schück, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, vol. 3, *Frilhetstiden, Hugo Gebers förlag*, 1927, s. 548). Citatet kommer från Lorenzo Hammarsköld, där det är en bedömning av *Wänskap Och Trohet* (Hammarsköld, *Svenska vitterheten. Historiskt-kritiska anteckningar*, 2:a uppl. utg. P.A. Sondén, 1833, s. 222), men Schücks pluralform ”dessa stycken” innebär rimligen att han anser bedömningen stämma in på även de övriga Hesseliuspjäser han diskuterar i samma avsnitt, av vilka alltså ingen har återfunnits i vår tid.

hans generellt negativa syn på Hesselius dramatik, något som gäller även dennes bevarade tragedier. Tematiskt baseras uppenbart pjäsen – eller trilogin – på händelser i början av *Hervararsagan*, där Hergrim, Ogn och Starkotter uppträder i ett triangeldrama. Ogn är där Starkotters trolovade men rövas bort av Hergrim som älskar henne och får en son med henne. Starkotter dräper Hergrim i en holmgång om kvinnan, men Ogn tar efter Hergrims död sitt liv, då hon inte vill äkta Starkotter. Starkotter tar till sig Ogn och Hergrims son och fostrar honom. Ämnet måste sägas göra det klart att det handlar om en tragedi (eller tragedier). Då *Hergrims* och *Ogn*s existens som separata dramer är oviss – enligt min egen uppfattning osannolik – inkluderas de inte i den avslutande översikten och analysen.

*

En på många sätt speciell grupp dramer från frihetstidens Sverige utgörs av fem pjäser och pjäsutkast skrivna av den blivande Gustav III under hans barndom. Samtliga är på franska och tillkomna mellan 1756 och 1758, då kronprins Gustaf var mellan tio och tolv år. De är helt eller delvis nedskrivna av Gustafs informator och kavaljerer efter hans diktamen, men i två av pjäserna har han även skrivit vissa delar med egen hand. De fem pjäserna är alla på prosa och bryter därmed mot normen för dramatik i samtiden. Ingen av dem trycktes eller uppfördes.¹⁷

Tre av Gustafs pjäser är tragedier:

- *Monime*, fragment, 1756
- *La Mort de Henri Quatre Roy de France*, ofullbordad, 1757
- *Coriolan*, 1758(?)

Monime är ett kort fragment som avbryts i början av andra scenen. Det är enligt påskriften skrivet 1756, när Gustaf var tio år, och bygger på Racines *Mithriade*. I kronprins Gustafs utkast är *Monime*, en av Mithriades sultaninnor, fylld av hat mot maken och önskar hans död. Hon och en grupp andra kvinnor klagar för varandra över sina sorger. *Monime* känner överraskande igen sin mor bland dessa kvinnor. Så slutar fragmentet.

La Mort de Henri Quatre Roy de France från 1757 är också ofullbordad, men denna gång hann Gustaf ända till början av tredje akten. Tragedin bygger på ryktet att Henrik IV:s mördare Ravailac handlade på uppdrag av kungens älskarinna.

¹⁷ Beskrivningen av kronprins Gustafs dramer bygger i huvudsak på Marie-Christine Skunckes och Beth Hennings presentationer i *Gustaf III. Det offentliga barnet: En prins retoriska och politiska fostran*, Atlantis, 1993 respektive *Gustav III som kronprins*, Hugo Gebers förlag, 1935.

Trots varningar från omgivningen om mordplanerna vägrar Henrik, till följd av sin kärlek till älskarinnan, att tro på varningarna.

Coriolan är ett fullständigt drama utan samtida uppgifter om tillkomsttid. Marie-Christine Skuncke har daterat det till 1758 utifrån handstilen i de avsnitt den tolvåriga Gustaf själv skrivit.¹⁸ Pjäsen återger den i samtiden välkända historien om den romerske hjälten Coriolanus, som fördrivs från hemstaden och i sin vrede går över till fienden i deras krig mot Rom.

Utöver tragedier skrev kronprins Gustaf två ytterligare dramer, båda fullbordade:

- *Le jeune Seigneur* [modern titel; manuskriptet saknar rubrik]¹⁹, 1756.
- *Les Genies*, 1756.

Le jeune Seigneur, sannolikt den tioårige Gustafs första pjäs, är en enaktare från 1756 som skildrar hur en elvaårig adelspojke obstruerar och bråkar med sin guvernör, sin informator och sina tjänare; vid slutet lovar han emellertid att bättra sig.

Les Genies från samma år utspelar sig bland feer och genier i en sagovärld där prinsar och prinsessor rövas bort och befrias alltmedan de älskar och visar svartsjuka mot varandra. Dramat betecknas i handskriften som «Comédie-Tragédie». Den dubbla genrebeteckningen synes markera att pjäsen placerar sig utanför det gällande franskklassiska regelsystemets mer rigida form. Någon formell likhet med tragedin i samtiden har pjäsen inte, men innehållet är mer seriöst än komiskt.

Kronprins Gustafs fem pjäser från 1750-talet utgör tveklöst originaldramatik från frihetstidens Sverige. Givet deras relativa kvalitet och deras uppenbara betydelse för förståelsen av den vuxne Gustav III:s dramer och dramaintresse är det märkligt att dessa verk inte uppmärksammats mer.²⁰ Här finns en tacksam uppgift

¹⁸ Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III. Det offentliga barnet*, s. 224.

¹⁹ Titeln *Le jeune Seigneur* är Oscar Levertins, som uppkallar den efter huvudpersonen som i manuskriptet betecknas just så (Oscar Levertin, *Gustaf III som dramatisk författare. Litteraturhistorisk studie*, Albert Bonniers förlag 1894, s. 10); Gustaf själv har inte gett den något namn. Namnet *Le jeune Seigneur* används även av Beth Hennings, *Gustav III som kronprins*, s. 74. Marie-Christine Skuncke kallar pjäsen «komedi utan titel» (Skuncke, *Gustaf III. Det offentliga barnet*).

²⁰ En av de få som närmare behandlat dessa pjäser är Marie-Christine Skuncke i *Gustaf III. Det offentliga barnet*, s. 218–228. Även här ryms dock analysen av de fem pjäserna på tio sidor. De tidigare forskare som alls har noterat pjäserna omtalar dem i regel betydligt kortare än så; se främst Oscar Levertin, *Gustaf III som dramatisk författare*, s. 10–12; Nils Erdmann, *Gustaf III. De första bladen ur hans livs historia*, Stockholm 1907, s. 111–115, 191–193; Beth Hennings, *Gustav III som kronprins*, s. 74, 108–110. Varken Levertin eller Erdmann behandlar dock *Monime* eller *Les Genies*.

som väntar på en forskare som är mer intresserad av att frambringa nya rön än av att redovisa sin pålästhet i modeteorier från litteraturvetenskapens grundkurser. Hela tre (och en halv) av pjäserna är som framgått betecknade som tragedier. Till projektet om frihetstidens tragedi hör kronprins Gustafs 1750-talsdramer tveklöst.

Ändå finns uppenbart drag hos dem som gör att de på fundamentala punkter skiljer ut sig från alla övriga tragedier – och frihetstida dramer överlag – inom projektet.

Det gäller till att börja med språket, som i samtliga Gustafs pjäser är franska medan det i samtliga övriga frihetstida tragedier är svenska – och svenska är språket även i hela den övriga frihetstida dramatiken med en komedi av Carl Gustaf Tessin från 1739 (se förteckningen nedan) som enda undantag. Språket är inte en oväsentlig detalj i sammanhanget. Hos de övriga frihetstida dramatikerna, och allra främst hos tragödemna, fanns en uppenbar strävan att med dessa pjäser utveckla och berika just den svenskspråkiga litteraturen och därmed förädla det svenska språket. Det uttrycks öppet redan i företalet till periodens första drama, Olof Celsius *Ingeborg*, och är en tydlig del av dramskrivandets program även hos många av de övriga frihetstida dramatikerna. Detta konsekventa, undantagslösa, användande av svenskan som språk skiljer dessa frihetstida tragedier från kronprins Gustafs pjäser, som lika undantagslöst använder franskan. Det gör att Gustafs tre tragedier – och alla hans fem 1750-talspjäser – inte framstår som direkt jämförbara med de övriga frihetstida dramerna. De går inte i dialog med dessa eller skrivs på något sätt i anknytning till dem; de anknyter enbart till den klassiska och samtida franska dramatiken.

Men också det faktum att Gustafs fem pjäser är skrivna av ett barn på tio, elva respektive tolv år innebär att de skiljer ut sig från övriga frihetstida dramer, vilkas upphovsmän var etablerade författare och/eller ämbetsmän. Att Gustafs litterära förmåga är imponerande för en tioåring är tydligt, men man nödgas ändå tala om en klyfta mellan Gustafs pjäser och all övrig frihetstida dramatik vad gäller både ambition och omgivningens förväntan på och reception av texterna. Övriga frihetstida dramer skrevs direkt för att både uppföras och – i regel – tryckas; de var därmed avsedda att möta en allmän publik av dramakonsumenter. Gustafs dramer framstår däremot som interna verk inom kretsen av kronprinsens lärare. De bör åtminstone i första hand ses som praktiska inslag i hans utbildning och uppfostran, främst i förmågan att uttrycka sig på franska i enlighet med smakens och retorikens krav, vilket utgjorde en så central del av den blivande kungens fostran.²¹

²¹ För kopplingen mellan kronprins Gustafs pjäser och hans uppfostran, se Skuncke, *Gustaf III. Det offentliga barnet*.

Sammantagna gör dessa skillnader mot övrig frihetstida dramatik att jag inte inkluderar de fem pjäserna av kronprins Gustaf i artikelns avslutande förteckning eller i min analys av tragedins roll och plats i den frihetstida dramatiken. Då de på centrala punkter ter sig ojämförbara med övriga dramer skulle en inkludering av dem ge en missvisande bild av helheten, frihetstidens dramatik och tragedins plats i denna.

*

Till den dramatiska kontexten hör också ett antal genremässigt svårklassificerade verk som definitivt inte kan betecknas som tragedier men som ändå har en renodlat seriös ton som tydligt skiljer dem tydligt från komedier och andra lättsammare verk:

- *Hercules På Skiljowägen. Förestäld Uti en Opera* (spelad och tryckt 1749).
- Jacob Henr. Mörk, *Tanke-Spel Kalladt Eugenia Eller den Förwillade Wälmening* (tryckt 1757)

Den förstnämnda trycktes anonymt men har av Klemming tillskrivits Peter Lindal. Denna korta pjäs, tolv sidor i trycket, har ingenting av tragedins struktur tragedins struktur och formella egenart – den består i huvudsak av tämligen statiska monologer, arior och duetter framförda av allegoriska figurer (Fru Wällust, Dygden) och gudar (Bacchus) – men är ändå ett allvarligt syftande verk i rent dramatisk form.

Mörks arbete (enligt författaren i förordet koncipierad "de i yngre åren" (s. 2) är svårbedömt vad gäller genretillhörighet. I titeln kallar författaren verket ett "Tanke-Spel", i förordet vagt för "dikt". Det inleds alldeles som ett drama med en förteckning över de uppträdande personerna. Större delen av verket består av repliker, men det finns även inslag av berättande prosa, i några fall tämligen utförliga, som inte kan beskrivas som rena scenanvisningar. Klemming för upp verket under rubriken "Qvasidramatik".²² Enligt min bedömning bör det företrädesvis ses som en roman i huvudsakligen dramatisk form; man jämföre närmast med klassificeringen av ett verk som Carl Jonas Love Almqvists *Amorina*, som har ungefär samma proportioner vad gäller repliker och berättande text som Mörks skapelse och som traditionellt räknas som roman. Mörks *Tanke-Spel* upptas därmed inte i den avslutande förteckningen och analysen.

²² Klemming, *Sveriges dramatiska litteratur*, s. 529; jfr även Byström, *Svenska komedien*, s. 177 not 182.

Det finns ett par verk som betecknar sig själva som tragedier/sorgespel utan att de likväl rätteligen kan klassificeras så:

- Johan Stagnell, *Tragedie-Comedie, Uti En Act, Kallad: Ris-Bastugan* (tryckt 1755)
- Gustaf Johan Ehrensvärd, *Lindgren och Cajsä. Sorgespel. Första Öppningen* (tryckt 1768)

Stagnells pjäs har uppmärksammats relativt mycket inom forskningen. Intrigen, som bygger på en verklig skandal i samtiden, kretsar kring hur en grupp damer drar ner byxorna på en hustyrann och ger honom en risbastu. Pjäsen kan beskrivas som ett sensationsstycke med stämning av både fars och mer eller mindre låtsad upprördhet.

Ehrensvärds verk är, undertiteln till trots, varken ett sorgespel eller ett utfört drama utan en kortare parodi på Eric Branders (Skjöldebrands) äkta tragedi *Habor och Signild*. Parodin publicerades i en tidskrift, *Tidningar om lärda saker*, och den skall med säkerhet uppfattas som ett inlägg i den då hetsiga debatten om Branders pjäs som inlets föregående år av Olof Bergklint i samma tidskrift. Om verket alls skall ses som ett drama hör det snarast till komedierna.

Genren herdespel står utanför kategoriseringen i tragedier och komedier. De har ibland en lättsam grundkaraktär men flera av dem har en relativt seriös ton. Rent formellt är avståndet till tragedin påtagligt, men de saknar i regel även komiska inslag, och som Vera Sundin visar i sin artikel i detta specialnummer finns viktiga inslag i flera av de frihetstida tragedierna som står herdespelen nära; bland annat utgör ett herdespel som *Melicerta* en viktig kontext till tragedier av Erik Wrangel och Andreas Hesselius.

- Sven Bærg (pseud.), *Celadons och Selindes Beständiga Kärlek: Förestäld uti et Herde-Quäde* (spelad och tryckt 1740)
- [Anon, Abraham Sahlstedt?], *Melicerta. Herda-Spel Uti Tre Öppningar* (tryckt 1750)
- Olof Dalin, *Herde-Spel i tre öppningar vid Hans Maj:ts återkomst från sin Finska resa, til Drottningholm* (tryckt och spelad 1752)

En kategori som definitivt inte omfattar några tragedier men som ändå bör kommenteras utgörs av ett par folkböcker med "samtal" i samtidsmiljö med försök att återge talspråk och där ämnena framstår som vardagliga:

- [Anon], *Samtal emellan Jocchum Lakej och Pelle Husdräng* (tryckt 1763)

- [Anon], *Tvenne Uplands Drängars Samtal I Upsala Distings-Marknad* (tryckt 1765)

Det rör sig om korta texter – fyra respektive sex sidor långa – helt i dialogisk form, den senare dessutom på alexandriner. De har föregångare i folkböcker redan på 1600-talet. De båda noteras här då de veterligen aldrig har uppmärksammats inom forskningen kring svensk dramatik eller teaterhistoria – Klemming noterar dem t.ex. inte – trots att de rent formellt måste klassificeras som dramer, om än kanske tänkta att läsas snarare än spelas. Forskningens tystnad är överraskande med hänsyn till hur levande och friska de är.²³ Här finns en uppgift som bara ligger och väntar på en nyfiken forskare. För det frihetstida dramat har detta slags verk kontextuell relevans, inte minst då de mer eller mindre vardagsrealistiska scenerna med drängar, pigor och vallhjon i t.ex. Erik Wrangels *Torilla* och *Fröken Snöhvits tragediadia* har tydliga beröringspunkter med denna typ av folkböcker folkböcker. Genremässigt står de genom sin lätt komiska karaktär närmast komedierna.

Carl Michael Bellman skrev ett antal pjäser, varav några tillkom under frihetstiden. Två verk från denna tid kan entydigt klassificeras som dramer, *Det lyckliga Skeppsbrötet* (1766) och *Marcolphus*²⁴(1760-talet). Båda har beteckningen «opéra comique» och står nära komedierna; de återfinns nedan i listan över lättsamma verk.

Därutöver finns emellertid ännu ett antal verk av Bellman som har dramatisk form. Inget av verken befinner sig genremässigt ens i närheten av tragedin, men eftersom själva deras status som pjäser har ifrågasatts inom forskningen²⁵ skall de, och deras status, dock kort diskuteras här, då klassificeringen påverkar den avslutande diskussionen om tragedins roll i den frihetstida dramatiken överlag.

Verken förtecknas utan reservationer i Klemmings översikt över svensk dramatik, och även Peter Lind når i sin monografi om verken från 2011 fram till samma bedömning vad gäller klassificeringen.²⁶ Det rör sig om kortare texter skrivna

²³ En av få som uppmärksammat det senare av dessa två "samtal" är August Strindberg i *Kulturhistoriska studier*, som också noterat dess kvalitet och dess karaktär av drama (*Kulturhistoriska studier*, utg. Per Stam, August Strindbergs samlade verk 7, Norstedts, 2009, s. 161–162).

²⁴ Pjäsen upptas inte i Klemmings *Sveriges dramatiska litteratur*.

²⁵ För detta ifrågasättande, se forskningsöversikt i Peter Lind, "Strunt allt hvad du overar". *Carl Michael Bellman, ordensretoriken och Bacchi Orden*, Uppsala universitet, 2014, s. 132, som dock noterar att nyare forskning ofta ser dessa ordenskapitel som dramer; det gäller inte minst Lind själv, som övertygande argumenterar för hela gruppen som "ett dramatiskt verk, där de olika föreställningarna överlag har planerats att presenteras som underhållning inför salongspublik." (131).

²⁶ Lind, "Strunt allt hvad du overar", s. 131.

som parodier på ordensväsendet och brukar inom forskningen sammanfattas under beteckningen *Bacchi Orden* och betecknas som «ordenskapitel». Inget av dem trycktes under frihetstiden, men samtida vittnesmål styrker att de faktiskt framfördes i någon form de datum som framkommer i titlarna.²⁷ För frihetstidens del handlar det om följande sex verk:

- Carl Michael Bellman, *Parentation öfver Peruque-makaren Boursell som dog den 2dra Februari 1766, hållen i Riddare-Capitlet af De två förgylta svinen den 2dra Februari 1769.*
- Carl Michael Bellman, *Ceremonielle vid Parentationen i Riddare-Capitlet af De två förgylta svinen, hållen öfver brännvinsbrännaren och riddaren Lundholm den 15 October 1769.*
- Carl Michael Bellman, *Ceremonielle vid utnämning och dubbing på Barbara dag fjerde gången den 4 December 1769 uti Riddar-Capitlet af De två förgylta svinen.*
- Carl Michael Bellman, *Bacchi Tempel öpnadt för Riddar-Capitel af De två förgylta svinen femte gången Barbara dag den 4 December 1770.*
- Carl Michael Bellman, *Bacchanaliskt Härolds-Capitel hållit på Sulpitii dag den 20 April 1771 vid Baron Tilas' afresa til beskickningen i Constantinopel.*
- Carl Michael Bellman, *Bacchi Fest sjette gången firad 1771, den 4 October.*

Samtliga verk utgörs – förutom av sånginslag – av renodlat dramatiskt utformade texter bestående av samtal på alexandriner mellan ett antal namngivna personer. Allt är uppställt som i tidens övriga dramer.

Både versmåttet och den genomförd dramatiska formen gör det svårt att finna skäl för att inte klassificera dessa verk som dramer, trots att handskrifter och tryck saknar en sådan uttrycklig genrebeteckning. De inkluderas därför i den avslutande översikten och analysen. Genremässigt står de genom sin parodiska och komiska ton närmast komedierna.

*

Det återstående frihetstida materialet är i stort sett oproblematiskt både vad gäller relationer till tragedin och verkens status av dramer. De kommer därför inte att kommenteras närmare här. Det rör sig väsentligen om uttalade komedier och lustspel, i ett antal fall även om musikdramatiska verk med en entydigt komisk el-

²⁷ Johan Gabriel Oxenstierna skildrar i sin dagbok framförandet av parodin den 4 december 1769 (se *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga utgiven av Bellmanssällskapet*, IV. *Bacchi Orden*, Stockholm, Albert Bonniers förlag, 1932, s. 11–12). För utförlig diskussion om dessa verk, se Lind, “*Strunt allt hvad du orerar*”, särskilt s. 131–137, 147–151.

ler lättsam inriktning (i flera fall med beteckningen *opéra comique*); i några fall har de beteckningen *divertissement*. Nästan alla återfinns i Klemmings förteckning. De listas dock här för fullständighetens skull:

- Carl Gyllenborg, *Svenska sprätthöken, Comedie uti 5 acter* (1737)
- Olof Dalin, *Den Afvundsiuke. Comedie I Tre Öpningar* (spelad 1738)
- Reinhold Gustaf Modée, *Fru Rangsiuk, Comoedia Af Fem Acter* (spelad 1738)
- Reinhold Gustaf Modée, *Håkan Smulgråt, Comoedia Bestående Af Fem Öpningar* (spelad 1738)
- [Anon.], *En Commædie min Läsare* (tryckt 1738)
- [Anon.], *Den otacksamme* (spelad sannolikt 1738)
- C.E.C. v. Olthoff & P. Bliberg, *Divertissement På Wår Allernådigsta Konungs och Herres, Friedrich den Förstas, Hugneliga Födelse-Dag, d. 17 April. 1738* (tryckt 1738)
- C.G. Tessin, *La Comedie Sans Intrigue* (spelad och tryckt 1739)
- [Anon.], *Vintervärk eller De giftlystne* (till censor 1739)
- Johan Palmberg, *Dår-Huset, Comædie Af Fem Acter* (spelad och tryckt 1741)
- Henrik Hammarberg, *Den Beständiga Herdinnan, Uti en Comoedia Under twenne Öpningar På Svenska Rim framstäld* (tryckt 1741)
- Carl Gyllenborg, *Fröken Liknögd i öfverste Fromsints kammare på Skiönlund* (till censor 1741)
- [Anon.], *Dumheten och illslugheten* (spelad 1743)
- Chr. Knöppel, *Gudarnas Rådslag, Om Fruentimret må fria sielft, Uti Et Skåde-Spel* (tryckt 1744)
- [Anon.], *Cornutus* (spelad 1747)
- [Anon.], *Divertissement uti Lust-Spelet Kallad Falska Astrologien* (tryckt 1747)
- Erik Wrangel, *Missförstånd I Kärleken, Uti en Commoedie* (tryckt 1748)
- Peter Lindahl, *Menlöshetens Tempel, Lust-Spel uti Sång Af En Öpning* (spelad och tryckt 1749)
- Chr. Knöppel, *Mötes-Platsen i mörkret. Lust-Spel Uti En Afhandling* (tryckt 1750)
- Lars L. Lalin, *Den Straffade Förmätenheten, Eller Arachne, Förwandlad till en Spindel. Opera Comique Uti Tre Öpningar* (spelad och tryckt 1750)
- [Anon.], *Fragment af en Comedie kallad Pedanteriet* (tryckt 1752)
- Peter Lindahl, *Arlequins Jägare-Konst, Prologue uti Sång och Musique* (spelad och tryckt 1753)
- Johan Stagnell, *Baron Sjelfklok Och Fröken Granlaga. Comédie I Tre Öpningar* (spelad och tryckt 1753)

- Johan Stagnell, *Den Lyckelige Banqueroutieren. Comédie I Tre Öppningar* (tryckt 1753)
- [Anon.], *Arlequin galanterie krämare* (1750-talets mitt)²⁸
- [Anon.], *Jesper Hjernlös, Eller Den Förwända Hushållningen, Comedie Uti En Öppning* (tryckt 1756)
- [Anon.], *Lust-Spelet Amman* (tryckt 1756)
- Carl Michael Bellman, *Marcolphus. Opéra comique uti 2ne acter* (1760-talet)
- Olof Dalin, *Möte af Flora, Målaren och en Zephir: Skåde-Spel* (spelas 1763)
- Carl Michael Bellman, *Det lyckliga Skeppsrottet. Opéra comique i fyra Acter* (skrivet 1766)
- [Anon.], *Fröken Kammarduks Resa Til Lorensberg På en Piquenique. Divertissement uti Twenne Öppningar* (tryckt 1768)

*

Inventeringen är därmed avslutad. Fler verk kan säkerligen tillkomma efter ytterligare undersökningar, men utifrån nuvarande forskningsläge är detta så långt jag hittills nått.

Vi kommer till sist till frågan om tragediernas plats och roll i den frihetstida svenska originaldramatiken. Denna torde bli tydligare med hjälp av en förteckning över samtliga dramerna i kronologisk följd med tragedierna markerade i fetstil. Förteckningen torde som nämnts också ha ett praktiskt värde som en uppdaterad version av Klemmings förteckning från 1860-talet.

Det bör noteras att jag i denna översikt valt att inte inkludera alla de verk jag tagit upp i den föregående översikten, trots att det i några fall rör sig om verk som rent formellt kan beskrivas som «frihetstida dramer». Det gäller framför allt Gustav III:s barndomspjäser, d.v.s. om verk som av flera skäl framstår som så ojämförbara med de «regelrätta» frihetstida dramerna att en inkludering av dem i denna översikt skulle ge en missvisande bild av tragedins roll i helheten – den frihetstida dramatiken – och det är just att ge en sådan bild som är syftet med den avslutande översikten. Mina skäl till exkluderingen framgår av kommentarerna till de föregående förteckningarna.

- **Olof Celsius, *Ingeborg. Tragoedia* (tryckt [sannolikt] 1737)**
- Carl Gyllenborg, *Svenska sprätthöken, Comedie uti 5 acter* (1737)
- **Erik Wrangel, *Fröken Snöhvits tragædia* (spelas 1737)**

²⁸ För datering och övriga uppgifter, se Byström, *Svenska komedien*, s. 192. Pjäsen upptas inte i Klemming, *Sveriges dramatiska litteratur*.

- **Erik Wrangel, *Torilla Eller Regner och Swanhwita* (spelad 1738)**
- C.E.C. v. Olthoff & P. Bliberg, *Divertissement På Wår Allernådigsta Konungs och Herres, Friedrich den Förstas, Hugneliga Födelse-Dag, d. 17 April. 1738* (tryckt 1738)
- **Olof Dalin, Brynilda. *Eller Den Olyckelige Kärleken, Tragædia I Tre Öppningar* (tryckt och spelad 1738)**
- **Olof Dalin, *Catos Död Sorge-Spel* (fragment; 1739?)**
- Olof Dalin, *Den Afwundsiuke. Comedie I Tre Öppningar* (spelad 1738)
- [Anon.], *En Comædie min Läsare* (tryckt 1738)
- Reinhold Gustaf Modée, *Fru Rangsiuk, Comoedia Af Fem Acter* (spelad 1738, tryckt 1741)
- Reinhold Gustaf Modée, *Håkan Smulgråt* (spelad 1738)
- [Anon.], *Den otacksamme* (spelad sannolikt 1738)
- C.G. Tessin, *La Comedie Sans Intrigue* (spelad och tryckt 1739)
- [Anon.], *Vintervärk eller De giflystne* (till censor 1739)

- **Andreas Hesselius, *Erick Den Nionde Eller Helige; Fordom Konung i Upsala; Tragoedia Af Fem Acter* (spelad och tryckt 1740)**
- **Andreas Hesselius, *Wänskap Och Trohet I Döden, Eller den Indianske Printzessan Zaletta, Tragoedia* (tryckt 1740)**
- Sven Bærg (pseud.), *Celadons och Selindes Beständiga Kärlek: Förestäld uti et Herde-Quäde* (spelad och tryckt 1740)
- **Andreas Hesselius, *Starkotter* (spelad 1741)**
- Johan Palmberg, *Dår-Huset, Comædie Af Fem Acter* (spelad och tryckt 1741)
- Henrik Hammarberg, *Den Beständiga Herdimman, Uti en Comoedia Under twenne Öppningar På Svenska Rim framstäld* (tryckt 1741)
- Carl Gyllenborg, *Fröken Liknögd i öfverste Frömsints kammare på Skiönlund* (till censor 1741)
- **Andreas Hesselius, *Saul och Jonathan* (sänd till tryck 1742)**
- [Anon.], *Dumheten och illslugheten* (spelad 1743)
- Chr. Knöppel, *Gudarnas Rådslag, Om Fruentimret må fria sielft, Uti Et Skåde-Spel* (tryckt 1744)
- [Anon.], *Cornutus* (spelad 1747)
- [Anon.], *Divertissement uti Lust-Spelet Kallad Falska Astrologien* (tryckt 1747)
- Erik Wrangel, *Missförstånd I Kärleken, Uti en Commoedie* (tryckt 1748)
- Peter Lindahl, *Menlöshetens Tempel, Lust-Spel uti Sång Af En Öppning* (spelad och tryckt 1749)
- **Eric Brander (Skjöldebrand), *Cleopatra, Eller Ödets och Kärlekens Egensinnighet. Sorgespel I Fem Öppningar* (tryckt 1749)**

- [Anon.], *Hercules På Skiljowägen. Förestäld Uti en Opera* (spelad och tryckt 1749)
- Chr. Knöppel, *Mötes-Platsen i mörkret. Lust-Spel Uti En Afhandling* (tryckt 1750)
- Lars L. Lalin, *Den Straffade Förmätenheten, Eller Arachne, Förvandlad till en Spindel. Opera Comique Uti Tre Öppningar* (spelad och tryckt 1750)
- [Anon.], *Melicerta. Herde-Spel Uti Tre Öppningar* (tryckt 1750)
- [Anon.], *Fragment af en Comedie kallad Pedanteriet* (tryckt 1752)
- Olof Dalin, *Herde-Spel i tre öppningar vid Hans Maj:ts återkomst från sin Finska resa, til Drottningholm* (tryckt och spelad 1752)
- Peter Lindahl, *Arlequins Jägare-Konst, Prologue uti Sång och Musique* (spelad och tryckt 1753)
- Johan Stagnell, *Baron Sjelfklok Och Fröken Granlaga. Comédie I Tre Öppningar* (spelad och tryckt 1753)
- Johan Stagnell, *Den Lyckelige Banqueroutieren. Comédie I Tre Öppningar* (tryckt 1753)
- [Anon.], *Arlequin galanterie krämare* (1750-talet)
- Johan Stagnell, *Tragedie-Comedie, Uti En Act, Kallad: Ris-Bastugan* (tryckt 1755)
- [Anon.] *Jesper Hjernlös, Eller Den Förwända Hushållningen, Comedie Uti En Öppning* (tryckt 1756)
- [Anon.], *Lust-Spelet Amman* (tryckt 1756)
- **Johan Göstaf Hallman, *Erik och Waldemar. Sorgespel* (1750-talet)**
- Olof Dalin, *Möte af Flora, Målaren och en Zephir: Skåde-Spel* (spelad 1763)
- [Anon.], *Samtal emellan Jochum Lakej och Pelle Husdräng* (tryckt 1763)
- [Anon.], *Twenne Uplands Drängars Samtal I Upsala Distings-Marknad* (tryckt 1765)
- Carl Michael Bellman, *Det lyckliga Skeppsrottet. Opéra comique i fyra acter* (skrivet 1766)
- **Eric Brander (Skjöldebrand), *Habor och Signild, Sorge-Spel I Tre Öppningar* (tryckt 1767)**
- Carl Michael Bellman, *Marcolphus. Opéra comique uti 2ne acter* (1760-talet)
- Gustaf Johan Ehrensvärd, *Lindgren och Cajsä. Sorgespel. Första Öppningen* (tryckt 1768)
- [Anon.], *Fröken Kammarduks Resa Til Lorensberg På en Piquenique. Divertissement* (tryckt 1768)

- Carl Michael Bellman, *Parentation öfver Perouque-makaren Boursell som dog den 2dra Februari 1766, hållen i Riddare-Capitlet af De två förgylta svinen den 2dra Februari 1769* (1769)
- Carl Michael Bellman, *Ceremonielle vid Parentationen i Riddare-Capitlet af De två förgylta svinen, hållen öfver brännvinsbrännaren och riddaren Lundholm den 15 October 1769* (1769)
- Carl Michael Bellman, *Ceremonielle vid utnämning och dubbning på Barbara dag fjerde gången den 4 December 1769 uti Riddar-Capitlet af De två förgylta svinen* (1769)
- Carl Michael Bellman, *Bacchi Tempel öpnadt för Riddar-Capitel af De två förgylta svinen femte gången Barbara dag den 4 December 1770* (1770)
- Carl Michael Bellman, *Bacchanaliskt Härolds-Capitel hållit på Sulpitii dag den 20 April 1771 vid Baron Tilas' afresa til beskickningen i Constantinopel.*
- Carl Michael Bellman, *Bacchi Fest sjette gången firad 1771, den 4 October* (1771)

Det är uppenbart utifrån denna översikt att tragedin, trots att den ansågs utgöra den förnämsta dramatiska genren, lockade författarna i betydligt lägre grad än andra, oftast lättsamma, genrer. Av de femtiosju verk som här klassificerats som svenska originaldramer från frihetstiden är endast tolv tragedier. De är därmed i påtaglig minoritet och utgör knappt 21 % av materialet.

Det skall förvisso noteras att det finns felkällor som kan göra detta slags procentberäkningar missvisande. Framför allt är det uppenbart att samtliga tragedier från perioden är eller har planerats som relativt långa dramer, oftast i fem akter, medan det bland övriga dramatiska verk finns ett antal som är, och uppenbart planerats vara, betydligt kortare, runt 10-15 sidor i tryckta utgåvor; det gäller t.ex. alla sex ordenskapitlen av Bellman, men också en del divertissement. Flertalet 'icke-tragedier' under frihetstiden är dock även de relativt utförliga verk, varför denna skillnad inte påverkar de statistiska proportionerna i grunden, och det är just dessa allmänna proportioner jag vill komma åt här.

Ser vi till tillkomsttiden är det först och främst tydligt att tragedierna under frihetstiden haft en tidsmässigt mycket begränsad blomstringstid. Av frihetstidens tolv tragedier tillkom nio, dvs 75 %, under de första sex åren av dramaproduktion, 1737–1742. Under de återstående trettio år som räknas till frihetstiden skrevs endast tre tragedier, och detta med stora mellanrum – 1749, mitten av 1750-talet samt 1767.

Även tragedins andel av dramaproduktionen förändras över tid. Under de nämnda första sex åren av frihetstida dramaskrivande, 1737–1742, tillkommer

nio tragedier mot tretton dramer tillhörande andra, oftast lättsamma, genrer. Under denna tidiga period utgör alltså tragedierna 41 % av den svenska dramaproduktionen. Förvisso en minoritet, men en betydande sådan. Under de följande trettio åren av frihetstiden förändras proportionerna markant: här står endast tre tragedier mot 32 pjäser tillhörande andra genrer (knapp 9 %). Det faktum att två av dessa enbart tre tragedier är författade av samma person, Eric Brander (Skjöldebrand), inskräper ytterligare vilket begränsat intresse det fanns för genren hos diktarna under denna långa tid.

Frihetstidens tragedi är sammanfattningsvis i första hand ett kortvarigt fenomen som exploderar och blomstrar under bara sex år på 1730- och 40-talen. Tragedin är inte något som kännetecknar, eller ens är framträdande, under frihetstiden överlag. Ändå finns det skäl att tala om "den frihetstida tragedin" som en helhet. De tre solitärerna under de sista trettio åren anknyter trots allt tydligt till föregångarna under den sexåriga blomstringstiden. Till form och poetik följer de samma franskklassiska grundideal som tragedierna från 1730- och 40-talen, vilka hade etablerat dessa ideal för första gången i Sverige – den tidigare svenska dramatikern följde helt andra modeller och använde andra former. Även tematiskt anknyter de tre sena tragedierna till blomstringstiden, med fornnordiska och medeltidssvenska ämnen vid sidan av ett antikt. Det står också klart att blomstringsårens tragedier under återstoden av frihetstiden utgjorde en levande skatt; inte minst Dalins *Brynilda* fortsatte att läsas under hela perioden och ansågs av många utgöra en norm. Trots att linjen av tragedier glesnade under 1740-, 50- och 60-talen bröts den aldrig. Och när de gustavianska författarna skapade en ny blomstring för svenska tragedier hörde de till en obruten tradition som gick tillbaka till 1730-talet och den första blomstringstiden. Eric Brander/Skjöldebrand länkar också samman perioderna. Han skrev sin första tragedi på 1740-talet och sin sista under gustaviansk tid på 1770-talet.

Svensk franskklassicism? Ett transkulturellt drama

Anna Albrektson, Stockholms universitet

Abstract: This article analyses the debate between Olof Bergklint and Eric Brander (ennobled Skjöldebrand) about Swedish classicist tragedy during the Swedish era of Liberty. The debate expands on the use of Old Norse subjects for tragedy, and the arising difficulties concerning probability, *vraisemblance*, and *decorum*, caused by historical and cultural distance. Questions of style initiate a debate on how to transform classical norms into a high style in Swedish verse. From a transcultural perspective, the advocated Swedish version of tragedy during the period is described as a hybrid, incorporating both the strict rules of Racinian tragedy and Swedish re-interpretations of Voltaire, classical authorities, and models from several European language areas. The transcultural approach contributes to a re-interpretation of the Swedish debate, and highlights the asymmetry of transcultural processes, by replacing the notion of "influence" with hybridity.

Svensk franskklassicism? Ett transkulturellt drama

Eric Brander (1722–1817), från 1767 Skjöldebrand, har höga ambitioner. Han vill "befria Svenska Nationen ifrån det tilmäle af Barbari, som de folkslag gemenligen ådraga sig, hwilka gifwa werlden anledning at tro, det deras smak och språk icke tillåta dem at äga en inhensk Theater".¹ Sveriges ära som kulturnation står på

Keywords: Olof Bergklint; Eric Brander Skjöldebrand; cultural transfer; tragedy, French classicism; hybridity; Racine; Corneille; Voltaire.

Recommended citation: Albrektson, Anna, 'Svensk franskklassicism? Ett transkulturellt drama', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 38–64. <https://doi.org/10.7557/4.8405>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Eric Brander [Skjöldebrand], "Företal", i *Habor och Signild, Sorge-Spel I Tre Öppningar* (Stockholm, 1767), opag.

spel, och utan en svensk teater hotar barbariet. I företalet till tragedin *Habor och Signild* (1767) presenterar Brander sin tragedi som ett steg på vägen mot en fullständig svensk dramatik, och hyser förhoppningar om goda översättningar såväl som originalverk på svenska. Han efterlyser särskilt svenska ämnen på den inhemska teaterscenen, ”på hvilken alltid Svenska Characterer med större nytta och behag målas, än främmande och här ofta obekanta”.²

Under 1760-talet uppfattas ofta den svenska dramatiken och diktkonsten som underlägsen de ledande europeiska kulturnationernas. I synnerhet är den franska litteraturen, och därmed den franskklassicistiska poetiken, normerande. Branders företal är optimistiskt i sin strävan efter att odla och utveckla ett svenskt poetiskt språk värdigt tragedin. Hans mål är därtill att introducera svenska ämnen och ”Characterer” på scenen. Är det möjligt att skapa en svensk franskklassicistisk tragedi under frihetstiden? Hur passar de fornnordiska ämnena in i denna regelstyrda poetik? Lyckas Brander förverkliga sin vision?

Eric Brander, adlad Skjöldebrand samma år som *Habor och Signild* publiceras, står i centrum för framställningen. Jag kommer att lyfta fram några av de teoretiska – och i förlängningen praktiska – problem som frihetstidens tragedidiktare och deras kritiker ställs inför. De mer övergripande frågorna är flera, och på sitt sätt ganska grundläggande: Hur definieras tragedin? Hur förhåller sig de svenska diktarna och kritikerna till 1600-talets och 1700-talets teoretiska skrifter från olika delar av Europa? Hur ställer de sig till tidsavstånd och kulturskillnader? Hur förhåller de sig till praktiken, faktiska skådespel, inom olika språkområden och från olika tider? Och hur argumenterar de för värdet av svenska tragedier? Rubriken ”Svensk franskklassicism?” – med ett frågetecken – är tänkt att fånga in dessa aspekter, och undertiteln – ”Ett transkulturellt drama” – signalerar en teoretisk utgångspunkt såväl som 1700-talsdebatten i sig. Jag har valt att utgå från den litterära debatt som *Habor och Signild* utlöste, och som under 1760- och 1770-talen utspelas i tidskrifter och företal. Debatten är fylld av hätska utfall, heta känslor och dräpande repliker. I striden hämtas argument och utgångspunkter från flera språkområden och tider, vilket kan beskrivas som en transkulturell process i detta drama.

Protagonisterna i den aktuella striden om tragedin är den nämnde Eric Brander och Olof Bergklint (1733–1805). Brander avancerade raskt som ämbetsman efter studier i Uppsala och nådde posten som konsul i Alger 1758. Brander spelade många roller; han var språkkunnig, en skicklig handelsman, numismatiker, naturalhistoriker, amatörmusiker, diktare, översättare, senare i livet även kommerseråd och godsägare i Sverige från 1770-talet. Som redan nämnts adlades han 1767. Hans poetiska och teoretiska skrifter förlöjligades av Kellgren, men

² Brander [Skjöldebrand], *Habor och Signild*, opag.

1797 invaldes Brander i Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Brander/Skjöldebrand framstår som duglig och mångsidig, men hans högt ställda anspråk motsvarades inte av hans position i det litterära fältet. Enligt samtida och senare bedömare uppfattades han som en apart figur inom vitterheten, och hans smak som föråldrad.³

Bergklints karriär var inte lika lysande som Branders. Bergklint studerade i Uppsala och Greifswald, och arbetade som så många studenter som informator, bland annat för poeten och greven Johan Gabriel Oxenstierna. Han blev lektor i värtalighet och poesi i Västerås och senare kyrkoherde i Gladsax i Skåne. Bergklints dikter har avfärdats som undermåliga, medan hans prosa har hyllats. Särskilt ”Tal om skaldekonsten”, hållet på Västgöta nation i Uppsala 1761, betecknas som Bergklints viktigaste verk, och ett gott exempel på hans prosa och hans nyanserade estetik. Med sin recension av Branders tragedi har Bergklint beskrivits som en pionjär inom kritiken och en föregångare till Kellgren – i recensionen bedöms ett litterärt verk utifrån en medveten estetik, utan avseende på upphovsmannen.⁴

Utgångspunkten för detta bidrag är de delvis konkurrerande uppfattningar om tragedin som finns tillgängliga under frihetstiden, och som här artikuleras i en offentlig debatt för första gången i Sverige. En viktig grundförutsättning är den höga värderingen av tragedin; tragedin är tillsammans med den heroiska epiken den högsta genren i tidens poetik. Tragedins syfte är att väcka känslor, att kombinera ”nytta och behag”, som Brander skriver.⁵ Aristoteles begrepp *frukta* och *medlidande* är högaktuella under 1700-talet. Jag vill också framhålla de skillnader som präglar, lite förenklat, Shakespeare-traditionen i England i relation till den franskklassicismiska hovkulturens syn på tragedin. Men även i Frankrike sker förskjutningar i synen på tragedin under tidsperioden från Racine till Voltaire. Därtill lanseras under denna period den borgerliga tragedin i Tyskland, med Lessing som både teoretiker och praktiker. Den borgerliga tragedins avståndstagandet från franskklassicismiska normer, tillsammans med dess starka betoning av det aristoteliska medlidandet, utgör betydelsebärande smakförskjutningar under mitten av 1700-talet. Exempelvis överger Lessing ståndsriteriet, tanken att tragedin enbart ska handla om furstar och högt uppsatta personer, i sitt banbrytande verk *Miss Sara Sampson* från 1755.

³ Marie-Christine Skuncke, ”Eric Skjöldebrand”, *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet, n.d., <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6017>> [hämtad 26 augusti 2025].

⁴ Gunhild Bergh, ”Olof Bergklint”, *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet, n.d., <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18626>> [hämtad 26 augusti 2025].

⁵ Brander [Skjöldebrand], *Habor och Signild*, opag.

Transkulturella perspektiv utgör grunden för min argumentation. Denna sätts i relation till den tidigare forskning om frihetstidens tragedi som bedrivits i Sverige. Många bidrag är av äldre datum och representerar en komparativ utgångspunkt, med en stark tilltro till genetiska argument. Efter en presentation av den aktuella teoretiska diskussionen inom det transkulturella fältet riktar jag fokus mot Brander. Paratexter, som företal, fyller en viktig teoretisk funktion under 1700-talet. Därför behandlas inledningsvis företalet till tragedin *Cleopatra* (1749) och avslutningsvis företalet till tragedin *Aslög* (1775), förutom de redan citerade raderna ur företalet till *Habor och Signild*. Den skriftväxling mellan Brander och Olof Bergklint som följde på tragedin *Habor och Signild* under de följande åren erbjuder åtskilliga exempel på hur svenska diktare och kritiker navigerar inom en europeisk lärd kultur. Jag kommer särskilt att uppmärksamma hur de hanterar och transformerar detta allmängods i ett svenskt sammanhang. Brander, som nu undertecknar med ”E. Skiöldeband”, skriver ett långt företal till tragedin *Aslög* från 1775. Jag betraktar detta företal som en nyckeltext för förståelsen av en svensk franskklassicism. På 20 tättryckta sidor behandlas källorna till berättelsen om *Aslög*, såväl som mer allmänna resonemang om tragedin, och därtill presenteras en genomgång av 1600-talets och det tidigare 1700-talets svenska dramatik.⁶ Företalet fördjupar Branders syn på tragedin, och är ett gott exempel på hur diskussionen om tragedin även aktualiserar frågor om kulturrelativism och historicitet. Tillsammans med recensensstriden ger dessa exempel viktiga inblickar i tidens hantering av tragedigenren. Mitt urval av källtexter är begränsat till två aktörer, Bergklint och Brander. Debatten dem emellan ger, trots avgränsningen, en glimt av hur det franskklassicistiska dramat kunde klara en omplantering i svensk jord under frihetstidens sista decennier.

Samtidigt som skriftväxlingen pågår strömmar publiken till teaterföreställningar i Stockholm, centrum för teatern i Sverige. Marie-Christine Skuncke har visat hur den svenska frihetstidens teaterliv både innefattar Svenska Comedien 1737–1754, ett initiativ drivet av adelsmän som såg scenen som en kulturpolitisk möjlighet, och hovteatern.⁷ Drottning Lovisa Ulrika spelar en viktig roll för teaterlivet. Hennes första möte med den svenska teatern 1744 var dock en besvikelse. Föreställningen nådde på inga sätt upp till den nivå hon var van vid från sin uppväxt i Berlin.⁸ Även i en jämförelse med Köpenhamn kan det svenska teaterlivet

⁶ Jag lämnar alltså själva tragedin *Aslög* utanför diskussionen. De teoretiska aspekterna, som exempelvis hur norröna ämnen anpassas till franskklassicistisk smak, utgör mitt fokus.

⁷ Marie-Christine Skuncke, ”Frihetstidens teaterliv i Stockholm”, i *Ny svensk teaterhistoria*, red. Tomas Förser, Band 1: *Teater före 1800*, red. Sven Åke Heed (Hedemora: Gidlunds, 2007), s. 165–187.

⁸ Skuncke, ”Frihetstidens teaterliv”, s. 170.

betraktas som torftigt.⁹ Lovisa Ulrika bjuder senare in en fransk skådespelartrupp som bland annat framträder på Bollhuset i Stockholm. På detta sätt överförs den franska tragedin och skådespelarkonsten direkt till Sverige. Där spelas Corneille och Racine på originalspråk, men även Voltaire och så kallad *drame*, som närmar sig den borgerliga tragedins fokus på personer ur mellanståndet, och ”det rafflande skräckdramat”.¹⁰ Som Skuncke konstaterar dominerar dock komedier, sångspel och lättare genrer på scenen.¹¹ Skillnaden mellan den tragedi som avhandlas på papper och de föreställningar som pågår i Stockholm är betydande. Det unika med den svenska frihetstiden är dock att det under perioden 1737–1742 skrevs inte mindre än tolv originaltragedier på svenska, ofta med fornnordiska eller nationella historiska ämnen, som på olika sätt förhåller sig till den franska smaken.¹²

Relationer och hybriditet

Teorier om kulturtransfer, *cultural transfer*, etablerades med fransk-tyska relationer i fokus. Dessa utgångspunkter erbjöd ett alternativ till den äldre komparativa litteraturvetenskapens enkelriktade studium av ”inflytande”. Under de senaste decennierna har diskussionen inorporerat element från den postkoloniala teori-bildningen, inte minst genom begreppet ”hybriditet”, och därtill nyanserat omdebatterade begrepp som ”nation” och ”kultur”. Produktiva missförstånd i transferprocessen har också uppmärksamrats inom fältet.¹³ I inledningen till sin översikt över *cultural transfer* som teoretiskt fält och dess förändringar presenterar Steen Bille Jørgensen och Hans-Jürgen Lüsebrink några grundläggande antaganden:

Fundamentally, the Cultural Transfer Approach is based on the hypothesis that any cultural artifact transferred between different cultures (or cultural systems) undergoes a process of transformation, of re-semanticization, re-interpretation and – in the case of books, paintings and films for example – of re-reading.¹⁴

⁹ Skuncke, ”Frihetstidens teaterliv”, s. 175.

¹⁰ Skuncke, ”Frihetstidens teaterliv”, s. 166, 170, 177, 182, 183, 185.

¹¹ Skuncke, ”Frihetstidens teaterliv”, s. 171, 185.

¹² Se Sävborgs översikt i denna volym. Jfr Skuncke, s. 171, där Dalins *Brynilda* betraktas som en tragedi inom ett franskklassicistiskt paradigm.

¹³ Sammanfattningen bygger på Steen Bille Jørgensen & Hans-Jürgen Lüsebrink, ”Introduction: Reframing the Cultural Transfer Approach”, i *Cultural Transfer Reconsidered: Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges*, red. av Steen Bille Jørgensen & Hans-Jürgen Lüsebrink (Brill, 2021), s. 1–20; här s. 1–9. https://doi.org/ezp.sub.su.se/10.1163/9789004443693_002

¹⁴ Jørgensen & Lüsebrink, s. 2.

I den äldre svenska forskningen är genetiska perspektiv vanliga. I studiet av en svensk text påvisas exempelvis en fransk förebild. Denna metod kräver ofta en stor beläsenhet, och kan ge viktig information, men jag vänder mig mot den enkelriktade synen på utländska källor som sägs "påverka" svensk litteratur. Riktigt så enkelt är det inte – den transformationsprocess som nämns i citatet ovan lämnas ofta därhän. Jag vill därför hellre betona ett par nyckelord ur Jørgensens och Lüsebrinks inledning. *Hybriditet* och *transitivitet*, två begrepp som betonar kombinationer och rörelser, gör en fransk Boileau och en svensk Brander mindre entydiga, och problematiserar den enkelriktade relationen dem emellan. Jørgensen och Lüsebrink lyfter även fram att nationer och regioner alltmer uppfattas som dynamiska och sammanlänkade, och att kulturtransfer även sker inom och mellan *icke-territoriella platser*, som nätverk.¹⁵ På ett liknande sätt är de relationella rörelserna också mångfacetterade – multilaterala, asymmetriska, ömsesidiga.¹⁶ Med betoning på hybriditet, transitivitet, asymmetri och en syn på nationer och kulturområden som icke-territoriella, vill jag visa hur synen på den svenska tragedin under frihetstiden kan diskuteras på ett mer nyanserat sätt. Hybriditeten antyder att en franskklassicismisk tragedi i Sverige utgör en kombination av franskt och svenskt, i sin egen rätt. Jakten på specifika förebilder, som inom den genetiska forskningen, bortser från de förändringar som sker i rörelsen mellan Paris och Stockholm, och de tidsförskjutningar – enligt den aktuella terminologin ett tecken på *asymmetrisk transitivitet* – som uppstår i mötet mellan franskklassicism och svensk kulturpatriotism. Att 1600-talets franska teoretiker och tragedieförfattare aktualiseras i Sverige nästan ett århundrade senare, samtidigt som Lessing gjort uppror mot den franska smaken, visar just denna typ av förskjutning som problematiserar enkla kategoriseringar av både tid och plats.

Som ett exempel på denna komplexitet har jag tidigare visat hur Samuel Triorwald hyllar Boileau i teorin i sina satirer från 1700-talets början, medan hans praktik snarare liknar Boileaus värsta motståndare.¹⁷ Och Boileau går från att vara ett rättesnöre i det tidiga 1700-talets Sverige till en hånad regelvurmare vid

¹⁵ "As Carl Antonius Lemke Duque and Zaur Gasimov, and other researchers working on this subject underline, 'cultural areas — similar to nations, regions or other historical subcategories — cannot be modelled as autonomous or hermetic entities, but as dynamic interrelated systems.'" Jørgensen & Lüsebrink, s. 7. Hänvisningen avser Zaur Gasimov, Lemke Duque, Carl Antonius (red.), "Transfer and Translation", i *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und Vergleichende Gesellschaftsforschung*, 2 (2015), s. 7–58 (s. 8). Icke-territoriella platser diskuteras med hänvisning till Antje Dietze, med exempel som "networks", nätverk.

¹⁶ Jørgensen & Lüsebrink, s. 4.

¹⁷ Anna Cullhed, "'Horace is dead, but I am alive': Epic Failure and Satiric Authority in Eighteenth-Century Sweden", i *The Long Quarrel: Past and Present in the Eighteenth Century*, red. Jacques Bos & Jan Rotmans (Leiden: Brill, 2022), s. 118–137. DOI:10.1163/9789004471979_008.

seklets slut. Det finns alltså många Boileau i Sverige, ibland samtidigt. Debatten mellan Brander och Bergklint erbjuder en inblick i hur dessa transferrörelser kan fungera i praktiken.

Som ett jämförelsematerial kan vi även kasta en blick på den danska teatern under samma period, som ett sätt att förstå komplexiteten i transferrörelserna.¹⁸ I Köpenhamn uppskattas en trageditradition kallad *Haupt-und-Staatsaktion*, en form av tragedi med övernaturliga inslag och drastiska effekter för alla sinnen, som kan uppfattas som motsatsen till den franskklassicistiska tragedin. Denna tradition visar att tysk teaterpraxis samexisterar med den franska smaken i Danmark, och även i Stockholm genom tyska vandrartropper.¹⁹ På samma sätt som i Stockholm är det ibland staden, ibland hovet, som driver teaterlivet. Ludvig Holbergs komedier för den kommersiella teatern vid Lille Grønnegade – den första permanenta teaterscenen i Köpenhamn – innebär ett uppsving för den danska dramatiken. Holberg skrev inte bara originalstycken på danska, han betonade även vikten av en dansk miljö i komedierna, som en anpassning till publikens smak. Samtida översättningar av fransk komedi till danska ändrade vers till prosa, sänkte rollgestalternas samhällsställning och lade till dansk lokalkolorit – ett tydligt tecken på hur transformationsprocessen leder till hybrida verk.²⁰ En skillnad gentemot Sverige är dock att danska tragedier saknas.²¹ Publiken tycks ha svikit de tragedier som spelades, både på franska och i översättning.²² Först 1771 utlyses en tävling för att uppmuntra dansk originaltragedi. Snart är det tragediparodin, den norske Johan Herman Wessels *Kierlighed uden Strømper* (1772), som blir populär, och visar att den franskklassicistiska tragedin, och den spelstil som den förknippas med, är stadd i upplösning.²³ Repertoaren domineras i stället av lättare stycken – komedi, harlekinader, italiensk opera och sångspel. En aktör som Holberg bekräftar också

¹⁸ Följande sammanfattning bygger på *Dansk litteraturs historie 1: 1100–1800*, red. av Klaus P. Mortensen och May Schack (København: Gyldendal, 2007); *Dansk teaterhistorie 1: Kirkens og kongens teater*, red. av Kela Kvam, Janne Risum och Jytte Winggaard (København: Gyldendal, 1992); Anne E. Jensen, *Studier over europæisk drama i Danmark 1722–1770*, I–II (København: Akademisk forlag, 1968). Tack till Marie-Christine Skuncke för hjälp med referenser.

¹⁹ Janne Risum, "De tidligste teaterformer", i *Dansk teaterhistorie*, s. 55; Bent Holm, "Fra pomp til pædagogik", i *Dansk teaterhistorie*, s. 64, 66, 71. Gunilla Dahlberg, "Hovens och komedianternas teater", i *Ny svensk teaterhistoria*, red. av Tomas Forser; Band 1: *Teater före 1800*, red. av Sven Åke Heed (Hedemora: Gidlunds, 2007), s. 102–164 (s. 162–163).

²⁰ Jensen 1968, I, s. 77, 95; Holm, s. 80.

²¹ Om tragedin i Köpenhamn 1722–1770, se Jensen s. 428–440. Jfr. Elin Andersen, "Et teaterhus bliver institution", i *Dansk teaterhistorie*, s. 133: "Den franske klassiske tragedie faldt aldrig i det jævne danske publikums smag [...]"; s. 168: "Den danske scene havde ingen tyngende tragedietradition at revolttere imod."

²² Holm, s. 98–99.

²³ Andersen, s. 168.

än en gång skillnaden mellan teori och praktik. I sin kritik använder Holberg klassicismens regelverk som ett slagträ, medan hans egen teaterpraktik präglas av flexibilitet och hybriditet.²⁴ Från 1771 etableras en dansk teaterkritik genom Peder Rosenstand-Goiskes *Den dramatiske Journal*, en typ av publikation som saknas i Stockholm.²⁵

Ett faktum som förstärker bilden av teaterlivets hybriditet och transitivity är att personer och trupper rör sig mellan städer och hov. Exempelvis flyttar den franska truppen vidare till Stockholm, när den avskedats av den danske kungen 1753. Fransk teater är i denna bemärkelse icke-territoriell. En jämförelse mellan Stockholm och Köpenhamn visar att den franska tragedin är en gemensam resurs, men teaterlivet uppvisar också skillnader. Den politiska situationen innebär maktförskjutningar mellan kungahuset, adeln och borgerskapet, som omedelbart avspeglas på scenen. Under perioder förbjuds exempelvis teaterföreställningar i Danmark av religiösa skäl. Teaterns roll i offentligheten ska inte underskattas, oavsett om den resulterar i teaterförbud, som i Köpenhamn, eller i grundandet av Svenska Comedien 1737 i Stockholm. Och i allt detta har tragedin, trots allt, en starkare närvaro på baksidan än på tiljan.

Cleopatra i Sverige

Brander låter 1749 trycka tragedin *Cleopatra*, som behandlar triangeldramat mellan den egyptiska drottningen, Antonius och Octavius, och det krig som utbryter mellan Rom och Egypten. Antonius begår självmord i den felaktiga tron att hans älskade redan är död. Cleopatra lever, men begår i sin tur självmord för att förenas med Antonius och för att slippa bli Octavius brud. Brander inleder den blodiga tragedin med ett företal till läsaren:

Jag wet, at när man undantager de faststälte och oryggelige Theatraliske grundreglor, tidens, rummets och händelsernes naturliga öfwerensstämmande och enhet; Så hafva de største mästarer i denne skrifarten, snart sagt, om alt det öfriga aldrig kunnat förlikas.²⁶

De tre så kallade enheterna, franskklassicismens krav på att tragedins tid begränsas till ett dygn, att den utspelas på en enda plats, och att handlingen är enhetlig

²⁴ Holm, s. 87–88.

²⁵ Andersen, s. 133–134.

²⁶ Eric Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra, eller Ödets och kärlekens egensinnighet. Sorgespel i fem öppningar* (Stockholm, 1749). Som Sävborg konstaterar i sin översikt tycks tragedin inte ha uppförts på scenen.

och inte störs av sidointriger, ser Brander som orubbliga. Enheterna presenteras som självklarheter i den tredje sången i den franske smakdomaren Boileaus *L'Art poétique* från 1674.²⁷ I sitt korta företal på ett par sidor nämner Brander inga namn på ”de störste mästare”, men han ger åtskilliga exempel på diametralt olika uppfattningar om bärande delar i tragedin. Han är helt klar över att det finns olika ideal i olika delar av Europa: ”Applauderar man i London, då Cæsars blodige kropp framkastas på Theatren, så har Auctoren varit lycklig, fastän Pieçen intet skulle finna tycke i Paris.”²⁸ Här avhandlas frågan om våld på teaterscenen, något som både Aristoteles och Horatius avvisar, och som är oacceptabelt i franskklassicismens tragedier. Brander hanterar frågan genom en effektiv kontrast mellan Shakespeare-traditionens London och franskklassicismens Paris, med helt olika inställningar till publikens möte med blodiga kroppar. Brander hänvisar till ”Nationens smak” som föränderlig och hävdar dess betydelse som ”den bäste och naturligaste domare”. Därmed etablerar han både absoluta normer, i frågan om enheterna, och en relativism grundad på nationell särart för tragedin, i sin diskussion om våld på teaterscenen. En svensk franskklassicism tycks kräva en förhandling mellan olika alternativ – kärnfrågan blir om det existerar en svensk variant av ”Nationens smak”.

Detta korta företal ger inte så många svar om hur en svensk tragediförfattare kan gå till väga. Brander visar vikten av att utveckla den svenska teaterscenen, något han kommer att sträva efter i flera decennier. Om hans egen *Cleopatra* inte faller ”den förnuftigare Allmenheten” på läppen sätter han sina förhoppningar på ”att andre, som hafwa mer tid och skickelighet, wille wara sorgfällige, at på fullkomligare sätt uphielpa vår Swenska Theatre, hwäða Nationens smak, samt roa och gagna samfundet, med en så behagelig sedolära, som den Theatraliske är”.²⁹

Oenigheten och olikheterna kan enligt Brander fungera produktivt. Brander öppnar för en kreativ transferprocess i frihetstidens Sverige. Han aktiverar även en ödmjukhetstopik – om inte han själv lyckas i sin föresats finns säkert andra som kan ”hwäða Nationens smak”.

²⁷ Jfr *Diktkonsten*, övers. Teddy Brunius (Vasa: Horisont, 1971).

²⁸ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, opag. Gunhild Bergh citerar detta stycke i sin avhandling, *Litterär kritik i Sverige under 1600- och 1700-talen* (diss. Uppsala; Stockholm, 1916), s. 105. Bergh påpekar att Brander här tycks öppen för ”friare åsikter”, men i praktiken förfäktar en sträng franskklassicism snarare än smakrelativism. Uttalandet hänförs till Branders ”ivriga studium av Voltaire” (s. 105).

²⁹ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, opag.

Bergklints recension av Habor och Signild

Olof Bergklint recenserar den 9 juli 1767 Branders tragedi *Habor och Signild* i *Kongl. Bibliotekets Tidningar om Lärda Saker*. Tidskriften byter hösten 1768 namn till *Tidningar om Lärda Saker*. Recensionen blir startskottet för en upphetsad strid mellan Brander och Bergklint. Brander svarar förtrytsamt i flera omfångsrika genmälen, då han uppfattar recensionen som ett rent personangrepp. Brander tillgriper både separatpublicerade inlägg och bidrag riktade direkt till tidskriften för att bemöta kritiken. Bergklints svar publiceras i uppstyckad form under en lång tidsperiod i Gjörwells *Tidningar* utan att debatten når en entydig slutpunkt. Det sista inlägget av Bergklint är daterat till den 31 december 1769.³⁰

Vad handlar då denna tragedi om? Som Daniel Sävborg konstaterar i sin inledande översikt är ämnet hämtat ur Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*. Huvudpersonerna är kungadottern Signild och hennes älskade, kungasonen Habor, som vistas vid hovet i förklädnad under namnet Frode. Signilds far, kung Sigar i Sigtuna, lovar bort sin dotter Signild till Hildeslef. Habor är, som son till den norske kungen, Sigars fiende. Habor dödar sin rival Hildeslef, och blir i sin tur förrådd av Signilds kammarjungfru Hilda. I den blodiga upplösningen dödas Habor, och Signild tar sitt liv genom att sätta eld på jungfruburen.

Striden mellan Bergklint och Brander har utretts och värderats av flera forskare under de senaste 150 åren. Den nämns i Gustaf Edvard Klemmings bibliografi över Sveriges dramatiska litteratur.³¹ Hjalmar Himmelstrands avhandling från 1898 redogör i detalj för skriftväxlingen och dess argumentation. Därtill kommenterar Himmelstrand källäget och visar att Gjörwell lovat att trycka det fullständiga genmålet, men att så inte blev fallet. Bergklints uppsats, hans fullständiga svar till Brander, förelåg i stället färdig för trycket hos boktryckaren Johan Georg Lange i augusti 1770. Även denna gång förblev Bergklints text otryckt, och handskriften är endast delvis bevarad.³²

Gunhild Bergh behandlar striden inom ramen för den svenska litterära kritiken under 1600-talet och 1700-talet i sin magistrala avhandling från 1916. Hennes slutsats är att Bergklints recension utgör ”den första utförliga analys av klas-

³⁰ Jag har gått igenom *Kongl. Bibliotekets Tidningar om Lärda Saker* från 1767 till 1769, från 1768 under titeln *Tidningar om Lärda Saker*. Striden behandlas av Gunhild Bergh i hennes tidigare nämnda avhandling, s. 102–106.

³¹ Gustaf Edvard Klemming, *Sveriges dramatiska litteratur till och med 1875. Bibliografi* (Stockholm: P. A. Norstedt & söner, 1863–1879), s. 94–95. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb8072121-faksimil>

³² Hjalmar Himmelstrand, *Olof Bergklints kritiska verksamhet. Ett bidrag till den literära [sic] granskningens historia i Sverige* (diss. Uppsala; Uppsala: Akademiska Boktryckeriet, Edv. Berling, 1898), s. 94–95.

sicismens dramatiska föreskrifter, som finnas i Sverige”.³³ Värdet sägs även ligga i ytterligare en nyhet – det ”är första gången en litterär produkt utsättes för en verklig, på konstnärliga synpunkter baserad kritik”.³⁴ Däremot finner Bergh inte några tydligare teoretiska avgrunder mellan de två kontrahenterna. Striden är ”i mångt och mycket ointressant och långrandig”, eftersom Bergklint och Brander sägs utgå från ungefär samma ståndpunkter och hänvisar till samma auktoriteter.³⁵ De är båda i huvudsak präglade av franskklassicismen och klassicistiska teoretiker verksamma under 1700-talet.

Bergklints granskning av *Habor och Signild* är tydligt präglad av franskklassicistiska normer. Det faktum att Brander skriver en tragedi påpekas särskilt – detta är ”en Hufvud-Skrift i Vitterheten”.³⁶ Bergklint berömmar ”åtskilliga vakra ställen” och versen, som ”är merendels god och flytande”, innan han fokuserar på bristerna i *Habor och Signild*.³⁷ Invändningarna är många och tungt vägande, med utgångspunkt i den franska tragedimodellen: framför allt är helheten ”otrolig, och dermed i grunden felaktig”. Därmed anser Bergklint att Brander bryter mot en av de viktigaste reglerna, kravet på sannolikhet, *vraisemblance*.³⁸ Även behandlingen av de tre enheterna kommenteras, inte minst rummets enhet. Om valet av en plats, i detta fall ”Gamla Konunga-Huset i Sigtuna”, ska fungera, bör publiken kunna förmoda rimliga skäl till de olika rollgestaltarnas närvaro på platsen och deras uppträdande i olika scener. Inom en akt bör samma person inte återkomma i flera scener. På denna punkt brister Branders tragedi, enligt Bergklint: ”Här löpa de ut och in, som det vore en lek å färde.”³⁹ En mindre formalistisk invändning är hur Brander kombinerar ”fortidens händelser i den närvarande tidens smak, så att det sanna och sannolika behörigen urskiljes och sammanjemkas, til at göra alltsammans troligt, värdigt och lifaktigt”.⁴⁰ Enligt Bergklint hänger inte handlingen samman och oförklarliga kunskapsluckor förekommer, som när en hel

³³ Bergh, *Litterär kritik*, s. 102. Se även Lennart Ribbing, *Olof Bergklint, hans lif och vittra verksamhet* (diss. Uppsala; Stockholm, 1874, s. 45–50, som har motsatt uppfattning om striden: ”Att in extenso referera den vore ej mödan värdt.” (s. 47.)

³⁴ Bergh, *Litterär kritik*, s. 103.

³⁵ Bergh, *Litterär kritik*, s. 102.

³⁶ Olof Bergklint, recension av *Habor och Signild*, i *Tidningar om Lärda Saker, Årgången 1767, Senare Delen, Stycket I, Stockholm den 9 Jul. 1767*, s. 4. Recensionen saknar egentlig titel. I tidskriften anges de bibliografiska uppgifterna för Branders tragedi med titel, tryckare, tryckort, format och omfång. Därefter inleds den kritiska granskningen. I fortsättningen hänvisar jag till Bergklints text som ”Recension”. Jfr Himmelstrand, s. 64. Himmelstrand citerar och refererar recensionen utförligt på s. 64–67.

³⁷ Bergklint, ”Recension”, s. 4.

³⁸ Bergklint, ”Recension”, s. 5.

³⁹ Bergklint, ”Recension”, s. 6.

⁴⁰ Bergklint, ”Recension”, s. 6.

fiendeflotta kan närma sig utan att kungen i Sigtuna får besked om detta. Denna typ av egendomligheter gör tragedin osannolik på ett grundläggande plan, hävdar Bergklint. Längre fram i sin recension noterar han också att skildringen av det förflutna stundtals blir anakronistisk – ”Vigsel lär ej passa hop med Vikingatiden.”⁴¹

Ett viktigt element i den franskklassicistiska poetiken brukar benämnas ståndskriteriet. I tragedin uppträder enbart högättade personer i de bärande rollerna – själva den tragiska konflikten berör enbart samhällets översta skikt. Bergklint hävdar i sin recension att Brander bryter mot denna princip i själva handlingen, i karaktärsteckningen, och även i språket: ”Prinsar och Hjeltar käbla som pöbel, och föra låga uttryck i munnen.”⁴² För Bergklint bör både ”Characterer och Passioner [...] drifvas til sin högd”, till och med i lasten.⁴³ De ”lama uttryck” som förargar Bergklint beror även på att Brander inte förstår att utveckla de starka passionerna, utan vill ”hasta til Catastrophen”.⁴⁴ Bergklints övergripande omdöme blir ”at detta Sorgespel felar i Uniteten, och mot Theatrens Grund-Reglor, i anseende til både tid, rum och förestälning”.⁴⁵

Bergklints recension är således en skarp och i många delar kritisk genomgång av *Habor och Signild* med utgångspunkt i uppenbart franskklassicistiska påbud. Sannolikheten, *vraisemblance*, ståndskriteriet, de tre enheterna, synen på rollgestaltarnas rörelser inom en akt, den höga stilen, sammanlänkade med starka passioner, *bienséance* eller *decorum* – allt detta hör till franskklassicismens kärna som spridits i Europa. Som recensenten hävdar: ”Vist är, at den, som känner Corneiller och Raciner, lærer ej godkänna detta Sorgespel”.⁴⁶ Just genom att lite lättsinnigt använda pluralformen i författarnamnen vill Bergklint visa att hans bedömning bygger på allmängods, på en generell förtrogenhet med den normerande franska 1600-talstraditionen.

Detta franskklassicistiska allmängods förutsätts vara direkt applicerbart i ett svenskt sammanhang. Det enda tillfälle då Bergklint mer specifikt närmar sig svenska förhållanden rör språkliga egenheter och versifikationen. Här är kritiken detaljerad, kortfattad och skoningslös: ”Sletna rim.”⁴⁷ Bergklint förvisar former som ”börja” i stället för ”började” från den höga stilen, och upprepar sin kritik mot ett lågt språk: ”Höga Herrar växla här idel grof ohöflighet.”⁴⁸ Men

⁴¹ Bergklint, ”Recension”, s. 15.

⁴² Bergklint, ”Recension”, s. 10.

⁴³ Bergklint, ”Recension”, s. 9.

⁴⁴ Bergklint, ”Recension”, s. 10.

⁴⁵ Bergklint, ”Recension”, s. 11.

⁴⁶ Bergklint, ”Recension”, s. 16.

⁴⁷ Bergklint, ”Recension”, s. 12.

⁴⁸ Bergklint, ”Recension”, s. 14.

ingenstans diskuteras relationen mellan fransk och svensk alexandrin, eller hur en specifikt svensk tolkning av normerna ska gå till. Det historiska ämnet, hämtat från den fornnordiska litteraturen, diskuteras inte Bergklint mer än punktvis, som invändningen mot en (kristen) vigsel i ett svenskt hedniskt förflutet. Längre än till ett påpekande om anakronismen sträcker sig inte recensionen – inte heller diskuteras det fornnordiska ämnet i relation till den franska tragedins ämnessfär. Recensionen artikulerar en generell franskklassicism som den under 1700-talet ännu kunde tillämpas, men med få reflektioner om de svenska villkorens egenart. Därmed framstår denna allmänna form av franskklassicism som en universell och tidlös poetologisk princip. Det franska fungerar, för att återknyta till transkulturell terminologi, som en icke-territoriell dimension i Bergklints kritik.

Brander mot Bergklint

Branders reaktion mot recensionen blir mycket häftig. Ett 60-sidigt, anonymt, separattpublicerat svar trycks i samma format som Gjörwells *Tidningar*, för att nå samma läsare och ”för att tjena som et Supplement, til de samma”.⁴⁹ Under 1768 och 1769 låter Brander trycka inte mindre än ytterligare fyra texter – supplement, fortsättningar på detta supplement, samt ett avslutande 20-sidigt ”Critiskt Supplement”. Tonen är frän och satirisk, Brander återger flera anonyma röster som rycker ut till hans försvar, och vill med detaljanalyser tillbakavisa Bergklints kritik. Han hänvisar gärna och ofta till auktoriteter, som Racine och Corneille, för att hävda att dessa mästare gör på samma sätt i sina tragedier. Även svenska diktare, som Dalin och Creutz åberopas. Precis som Bergklint hänvisar Brander även till europeiska diktare utanför det franska språkområdet. Både engelska (Milton) och tyska (Wieland) författare förekommer i Branders skrifter.

Brander ger, som nämnt, ordet till flera anonyma vänner, som försvarar hans tragedi med emfas:

En annan, af et häftigare sinnelag, sade mig: ditt Sorgespel berömmes af alla opartiska kännare: det är lifligt och interessant, och felar visst på intet sätt emot någon Theatralisk regla. Men man finner öfversittare, så väl i den lärda Verlden, som i den Civile [...] Som en brutal Ränstens- eller Caffehus-Hjälte handteras, när han finner sin rätta man; så bör man ock sköta en obillig Critique; ty den är alltid et foster af flera förhateliga fel.⁵⁰

⁴⁹ [Eric Brander], *Svar På Den i Kongl. Bibliothekets Tidningar om Lärda Saker, och i första Stycket af andra halfva Årgången för 1767, införde Critique, öfver Sorgespelet Habor och Signild* (Stockholm, tryckt hos direct. Lars Salvius, 1768), s. [1]. I fortsättningen hänvisar jag till Branders text som ”Svar”.

⁵⁰ Brander [Skjöldebrand], ”Svar”, s. 5.

Citatet ger en aning om den oförsonliga ton som Brander anlägger, och som han dels levererar i eget namn, dels låter sina lierade – fiktiva eller ej – framföra. Huvudargumentet i detta stycke, såväl som i alla svarsskrifterna mot Bergklint, är att författaren inte brutit mot tragedins regler och att kritiken är orättvis och en form av översitteri.

Branders argumentation bygger på en ständig jämförelse med auktoriteter, och som redan nämnts hänvisar han till en lång rad författare och skrifter. Hänvisningar till svenska diktare används ofta för att visa att även dessa felat, om man ska följa Bergklints principer. Brander konstaterar att Messenius är samtida med den franske författaren Pierre Corneille, samtidigt som deras tragedier är helt väsensskilda, och Messenius står inte högt i kurs hos någon av de två 1700-talsherrarna.⁵¹ Brander visar därmed den förskjutning som existerar i ett transkulturellt perspektiv – franskklassicismen approprieras i Sverige långt efter dess etablering i Frankrike. Detta innebär inte bara en skillnad mellan platsernas kulturella och sociala villkor, utan även en tidsförskjutning. I detta blir den både spatiala och temporala asymmetri som kulturtransfer ofta innefattar särskilt tydlig. Samtidigt som franskklassicismens principer etableras i Sverige finns möjligheten att även senare verk, från andra länder och traditioner, recipieras och i grunden omformar förståelsen av en Racine eller Corneille på svensk mark.

I bemötandet av Bergklints kritik mot uppbyggnaden av scener, där personer sägs ”löpa [...] ut och in”, samlar Brander ett stort antal detaljerade exempel från en handfull tragedier av Racine.⁵² Dessa motexempel ska fungera som tungt vägande argument mot Bergklints definition av tragedin, och innebär även ett försvar för Branders tolkning av franskklassicismen. Med hjälp av en av dess största representanter låter Brander Racines poetiska praktik bli den norm han själv sägs bejaka. Om Racine kan göra på detta sätt, varför klandras Brander för samma tillvägagångssätt? Branders försvar är ofta närsynt – det är inte en sammanhållen syn på tragedins regler som eftersträvas – utan viljan att motbevisa Bergklint genom att låta en erkänd auktoritet bidra till försvaret av enskilda partier i *Habor och Signild*.

Bergklints kritik mot sannolikheten hanterar Brander med hjälp av historiska källor. I en utförlig diskussion om historiska bruk och händelser åberopar Brander *Hervora Saga* och Saxo Grammaticus, men även assessorn i antikvitetsarkivet Jacob Richardsons halländska historia.⁵³ Bergklints kritik mot tragedins vigsel avfärdas:

⁵¹ Brander [Skjöldebrand], ”Svar”, s. 10–11.

⁵² Brander [Skjöldebrand], ”Svar”, s. 20–22.

⁵³ Brander [Skjöldebrand], ”Svar”, s. 25–26, Jacob Richardson, *Hallandia antiqua & hodierna* (Stockholm: Salvius, 1–2. 1752–1753).

Vigsel får man ej nämna, när man talar om Vikinga-tiden. Hvarföre icke? Mån man vid Bröllop då, som nu, ej hade vissa Ceremonier, som vore et slags Vigsel, eller kom man då tillsammans som fänad?⁵⁴

Brander betonar likheten i funktion mellan då och nu, i stället för att som Bergklint framhäva den religiöst och kulturellt motiverade skillnaden. De två kontrahenterna visar på punkt efter punkt att tolkningen av det förflutna, oavsett om franskklassicismen eller den nordiska historien avses, präglas av den nytolkning och "re-semantisering" som präglar transkulturella processer. Kombination av äldre och nyare svensk och nordisk historieskrivning med franskklassicismens diskussion kring historisk trovärdighet förs uppenbarligen inom en hybridkultur, präglad även av 1700-talets vetenskapliga landvinningar inom historieskrivningens område.

Frågan om det poetiska språket, som Bergklint kritiserar, leder Brander till utläggningar om skillnader mellan olika språk. Han hyllar, kanske överraskande, friheten i den engelska poesin, där förkortningar och ord med flera konsonanter i rad accepteras. Den vanliga uppfattningen är att konsonantmöten som uppfattas som "hårda" för örat ska undvikas. Branders förebild är Milton och dennes "Förlorade Paradis". Bergklints purism begränsar det redan ordfattiga svenska språket, menar Brander och sammanfattar på franskt manér: "En sådan prätenderad delicatess är i sig själf et insoutenabelt Pedanterie."⁵⁵

Relationen till andra svenska diktare är avhängig samma argumentationslinje. Exempel ur Creutz *Atis och Camilla* citeras – dessa borde på samma sätt som Branders tragedi bryta mot Bergklints föreställningar om ordens hårdhet, men har uppenbarligen inte nagelfarits på samma sätt.⁵⁶ Brander anför även utförliga exempel ur Dalins *Brynilda*, som stöd för sitt eget språkbruk.⁵⁷

De övriga skrifterna tillför inga större nyheter i Branders försvar. Det är tydligt att han hänvisar till ett bredare spektrum av auktoriteter, från fler språkområden än Bergklint. Addisons och Steeles *Spectator* blandas med den tidigare nämnde Milton, sida vid sida med den tyske diktaren Wieland. Till skillnad från Bergklint, som i sina svar klagat över begränsad tillgång till böcker, har Brander uppenbarligen full tillgång till ett välförsett bibliotek. Han använder det främst för att på detaljnivå försöka motbevisa Bergklints påståenden om brister. Även detta pedanteri ger inblickar i kulturella transferrörelser i frihetstidens Sverige – det är tryckta skrifter, inte teaterscenens praktik, som avhandlas.

⁵⁴ Brander [Skjöldebrand], "Svar", s. 56.

⁵⁵ Brander [Skjöldebrand], "Svar", s. 34.

⁵⁶ Brander [Skjöldebrand], "Svar", s. 35.

⁵⁷ Brander [Skjöldebrand], "Svar", s. 49, om "Paragoge", tillägg i slutet av ord, som "liker" i stället för "lik".

Bergklint mot Brander

Som Bergh framhåller är Bergklints recension ett av de första exemplen i svensk press på en estetisk kritik i recensionsform.⁵⁸ Branders reaktion visar om något en brist på förståelse för själva recensionsgenren och för dess förutsättningar. Den strid som utspelar sig i Gjörwells *Tidningar* och i Branders separatträck är kanske mest intressant när den sporrar Bergklint att artikulera sin syn på kritikens uppgifter och dess roll i offentligheten. Striden utspelar sig också endast ett par år efter tryckfrihetens införande, och är en del av den flod av tidningar och tidskrifter som blev resultatet av 1766 års tryckfrihetsförordning.⁵⁹

I Bergklints sporadiskt publicerade inlägg återfinns även några kommentarer kring litteraturens och dramatikens ställning i Sverige, vilka kastar ljus över frågan om den svenska franskklassicismen och graden av transitivitet och hybriditet under frihetstiden. En första gliring från Bergklint rör Branders tidigare roll som konsul i Alger. Bergklint använder sig av Branders citerade önskan om att "befria Svenska Nationen ifrån det tilmäle af Barbari" som sägs följa av bristen på en inhemsk teater.⁶⁰ Bergklint skriver: "Om H. B. [= Herr Brander] lärt slika detourer i Barbariet, at under sken, at hämnas oförrätter, beljuga sin motsståndare, så behagade han nu lära, at de dock ej anstå vettigt folk i Sverige."⁶¹ Detta personangrepp insinuerar att lögnaktighet karakteriserar invånarna i Barbareskaterna, som dessa nordafrikanska områden kallades under 1700-talet, och att Branders invändningar är både osanna och osvenska.⁶² I Sverige sägs "vettigt folk" ta till orda som en nordlig kontrast till förhållandena i Alger. I sin övriga kritik hävdar Bergklint med emfas vikten av att skilja sak från person, och att hans granskning avser verket, inte personen.⁶³ Trots detta etablerar han här en påstådd kontrast

⁵⁸ Bergh, *Litterär kritik*, s. 103.

⁵⁹ Ingemar Oscarsson, "Med tryckfrihet som tidig tradition", i *Den svenska pressens historia I: I begynnelsen (tiden före 1830)*, red. Claes-Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson och Jarl Torbacke (Stockholm: Ekerlids förlag, 2000), s. 98–215 (s. 144).

⁶⁰ Eric Brander [Skjöldebrand], "Företal", i *Habor och Signild, Sorge-Spel I Tre Öppningar* (Stockholm, 1767), opag.

⁶¹ Bergklint, "Bref, til Utgifvaren af desse Tidningar, rörande Sorgespelet *Habor och Signild*", i *Kongl. Bibliotekets Tidningar om Lärda Saker*, Stycket IX, Stockholm, d. 14 Maj 1768, s. 136.

⁶² "Barbareskaterna", i *Nationalencyklopedin*, <<http://www-ne-se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/barbareskaterna>> [hämtad 31 oktober 2024]. Jfr orden barbar/berber.

⁶³ "Aldraminst är det Journalistens sak, at dervid undersöka Auctorns vilkor och belägenhet, dem han ofta icke kan och icke ens är skyldig at veta. Publiken frågar honom blott, hurudan är den och den Skriften?" Bergklint, "Hr Bergklints Svar, emot Hr Brander", i *Tidningar om Lärda Saker*. Första Delen. Stycket 42. 29 April 1769, s. 166. "Känd eller okänd är värdet det samma: jag har ej företagit mig at granska den samlande, handlande, rike &c. Consulen Herr Brander, utan Sorgespelet *Habor och Signild*." Bergklint, "Hr Bergklints Svar, emot Hr Brander", i *Tidningar om Lärda Saker*. Andra Delen. Stycket 13,14. 26 Aug. 1769, s. 56.

mellan förnuftiga nordbor och lögnaktiga nordafrikaner, som ligger seklets klimatteorier nära, och antyder att Branders beteende färgats av hans tid som konsul i Alger.⁶⁴

Bergklint är på många sätt en ovillig debattör, samtidigt som hans prosa ofta är vass och fyndig. Tidigt i debatten ifrågasätter han själva poängen med striden – ”ty jag vet altför väl huru litet Publiquen frågar efter vårt gnabbande” – samtidigt som ”nytta och uplysning” är Bergklints ledstjärnor.⁶⁵ Bergklint återkommer till kritikens roll, och den enskildes rätt att döma. Tryckta skrifter sägs ingå i en global gemenskap, ”en offentlig conversation med hela människoslägten”.⁶⁶ En författare, eller ”Auctor”, måste vara beredd på ”at hvar och en dömer efter sit begrep”.⁶⁷ Han framhäver också journalistens särskilda uppgift:

Med Journalisten bör det efter min tanke var annorledes: han bör känna, hvilka arbeten, som äro värde Almänhetens upmärksamhet, och dem bör han til innehåll och beskaffenhet upgifva, sådana, som han dem efter bästa förstånd finner, Han skriver icke allenast för Köpare, som förut vilja känna Varans duglighet, och för okunnigare, som vilja underhjälpas i sin urskillning, utan ock för Utlänningar och Efterverlden, hvilka utan mannamån lätt beslå oss, om vi sagt något för mycket.⁶⁸

Orden ”Almänheten” och ”Journalisten” är tämligen nya i det svenska språket vid denna tid.⁶⁹ Den publik Bergklint tänker sig är utsträckt i tid och rum – köpare, okunniga, utlänningar, eftervärlden. I ett senare inlägg förklarar Bergklint sin syn på ”det Allmänna”:

Hvarken jag eller någon annan allena utgör det Allmänna. I denna Democratiska Republique äger hvar at omrösta, men ingen at imponera: det Allmännas dom är ingen, där något annat orakel införes än förnuftets, och där hvar enskildt stötes för hufvudet. Sådant är rätteligen et litterairt tyrannie.⁷⁰

⁶⁴ Jfr Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Diss. Uppsala; Stockholm: Natur och Kultur, 2000).

⁶⁵ Bergklint, ”Svar på Hr. Consuln ER. Branders Tre Supplementer til Kongl. Bibl. Tidningar, rörande Sorgespelet: Habor och Signild; af Hr. Ol. Bergklint, Vitterh. Docens i Upsala”, i *Tidningar om lärda saker*, Första Delen. Stycket 2. Stockholm d. 5 Nov. 1768, s. 6. I fortsättningen anges enbart korttiteln ”Svar” på Bergklints bidrag, samt datum och sida.

⁶⁶ Bergklint, ”Svar”, 11 Febr. 1769, s. 130. Jfr Himmelstrand, s. 85.

⁶⁷ Bergklint, ”Svar”, 29 April 1769, s. 165.

⁶⁸ Bergklint, ”Svar”, 29 April 1769, s. 166.

⁶⁹ allmänhet III:3, i *SAOB*, <<https://www.saob.se/artikel/?scek=allm%C3%A4nhet&pz=2>> [hämtad 2 september 2025]; journalist 2, i *SAOB*, <https://www.saob.se/artikel/?unik=J_0001-0268.luQ2&pz=3> [hämtad 2 september 2025].

⁷⁰ Bergklint, ”Svar”, 22 Jul. 1769, s. 20.

Föreställningen om de lärdas republik, ett transnationellt (och icke-territoriellt) nätverk under 1600-talet och 1700-talet, som kommunicerade genom brev och publikationer, förvandlar Bergklint till en demokrati, där "det Allmänna", inte de lärde, får röst. Förnuftet är den enda giltiga ledstjärnan, enligt Bergklint, och detta förnuft menar han, i upplysningens anda, vara tillgängligt för alla och envar. Motsatsen beskrivs också i politiska termer som "et litterairt tyrannie". De klassicistiska regler som Bergklint förfäktar motiveras uppenbarligen med förnuftets hjälp. Upproret mot franskklassicismens regler, som exempelvis Lessings borgerliga tragedier från 1750-talet innebär, kommenteras inte av Bergklint – hans horisont sträcker sig till Voltaire. Inte heller Voltaires tydliga omförhandling av 1600-talets klassicistiska tragedi, som ökade våldsinslag och sentimentala scener, kommenteras. Samtidigt är det en tydligt 1700-talsmässig tilltro till den enskilda läsarens förmåga att använda sitt förnuft, därtill i en demokratisk republik, som motiverar ett försvar för 1600-talets regelpoetik, som i sin tur är anpassad efter en centraliserad fransk hovkultur. Franskklassicismen i Bergklints tappning kan beskrivas som en tidsmässigt tydlig 1700-talshybrid och en icke-territoriell plats.

Om vi återgår till den tidigare nämnde "Journalisten", är dennes uppgift att presentera verk som har ett värde för alla de grupper som nämns – köpare, okunnigare, utlänningar, eftervärldens representanter –, ett värde som kan tolkas som ett litterärt, estetiskt värde. Det nationella perspektivet, viljan att hylla det inhemska, sägs korrigeras både av andra nationers och av tidens dom. Bergklint markerar på detta sätt mot Branders starka betoning av den nationella odlingen och sätter kvalitet före nationalitet: "Det är visserligen icke at hedra en Nation, til at göra väsende af en medelmåttig Skrift, på den grund at landet ej öfverflödar af värk i det slaget: en främmande måste snarare tänka, det vi äro äfven så okunniga om huru det bör vara, som vi äro fattige."⁷¹ För Bergklint leder en överdriven hyllning av svenska verk till att "man blottar på en gång både fattigdomen och högfärden". Måttstocken bör i stället vara "den mäst uplysta verlden och konstens huvudmän", slår Bergklint fast. Av hans exempel att döma innefattar dessa europeiska auktoriteter som Horatius, Boileau, Corneille, Racine, Formey och Voltaire.⁷² Denna skara representerar en gedigen samling med klassicerande inriktning, men deras inbördes skillnader diskuteras aldrig, lika lite som tidsavståndet mellan dem. Den franskklassicism Bergklint bekänner sig till kan beskrivas som en hybrid, med ganska lösa konturer. Bergh framhäver Bergklints "egendomliga blandning av gammalt och nytt", en blandning av Wolffs psykologi och "den mest dogmatiska klassicism".⁷³ Ur ett transkulturellt perspektiv är blandningen inte nödvändigtvis

⁷¹ Bergklint, "Svar", 29 April 1769, s. 166.

⁷² Bergklint, "Svar", 29 April 1769, s. 166.

⁷³ Bergh, *Litterär kritik*, s. 96.

att uppfatta som egendomlig, utan som en pragmatisk fusion av tillgängliga poetiska teorier och verk från olika platser och tider. Bergklints synpunkter i 1760-talets Sverige är ett utmärkt exempel på poetikens och litteraturens asymmetriska transitivitet.

För att återgå till den svenska diktkonstens ställning – hur ser Bergklint på det armod Brander framhäver?

Sedan en von Dalin och Auctorerna til våra Vitterhets-Arbeten, samt flera ypperliga Snillen förelyst oss, synes Nationen icke mer sakna modeller; huru saker kunna med smak, styrka, värdighet, noghet och prydlighet äfven utföras på Svenska, så at vi visserligen icke nu mera kunna sägas vara begynnare i en idrott, däri vi i det närmaste gått så långt, som någon annan.⁷⁴

Med hyllningen av Olof von Dalin, Hedvig Charlotta Nordenflycht, Gustaf Fredrik Gyllenborg och de andra diktarna publicerade i *Witterhets-Arbeten* (I:1759; II:1762) etablerar Bergklint en svensk kanon som sägs uppfylla hans högt ställda – och universella – krav på poesin. Därmed finns alla förutsättningar även för en svensk tragedikonst av samma höjd. Hur Branders dröm om en fullödig tragedi ska besannas lämnar Bergklint till "naturen": "[...] vi lära få göra som andre, upmuntra hvad vi kunna, och vänta tills den rätta kommer."⁷⁵ Bergklint hänvisar också till antika och franska exempel för att inskräpa vikten av att fortsätta sträva efter goda verk: "På Theatren händer ofta at en piece faller, dock afskräcket icke et muntret snille så lätt från et ädelt ändamål."⁷⁶

Universalismen som grundhållning präglar även de tillfällen då Bergklint försvaret den svenska litteraturen och möjligheten att skriva fullvärdiga tragedier:

Är då ej en Svensk Själ af samma natur som andra människors? eller hvad fattas oss til uplysning? Står icke hela verlden oss öppen at lära af: vi kunna ju lära språk och läsa samma böcker som alla andra? Här är ej och här bör ej vara frågan om, hvad den eller den, Svensk eller Dansk kan hafva gjort, utan om huru det möjeligen bör och kan vara.⁷⁷

Med hjälp av goda språkkunskaper ligger möjligheten till imitation öppen, för en upplyst svensk nation, hävdar Bergklint – här syns inga spår av klimatläran. Inom de lärdas republik erbjuds en rikedom av goda exempel, från antiken till samtiden, som alla nationer kan använda fritt – svenska själar är på intet sätt underlägsna,

⁷⁴ Bergklint, "Svar", 3 Jun. 1769, s. 185.

⁷⁵ Bergklint, "Svar", 8 Jul. 1769, s. 5.

⁷⁶ Bergklint, "Svar", 8 Jul. 1769, s. 6.

⁷⁷ Bergklint, "Svar", 31 Dec. 1769, s. 254.

slår Bergklint fast. Dock finns vissa hot mot denna idealbild. Bergklint själv klagar i ett av sina inlägg på att han befinner sig på landet och saknar tillgång till de böcker han egentligen behöver. För sitt genmäle är han hänvisad till "Horatii och Boileaus verk om Skaldekonsten, Corneilles, Racine och Voltaire".⁷⁸ Det lantliga Sverige har, trots allt, vissa nackdelar jämfört med europeiska metropoler.

Ordvalen för att stärka den klassiska imitationstanken är präglade av upplysningen – ordet "upplysning" används som ett etablerat faktum i Sverige. Återigen förespråkar Bergklint en universalistisk syn på människan och hennes förnuft, och det är upplysningens tankar om perfektibilitet som genomsyrar stycket.⁷⁹ Den variant av upplyst franskklassicism som Bergklint företräder lämnar inte utrymme för skillnader i lokala förutsättningar för tragedin – när väl språkhinder är övervunna finns inga ursäkter för kulturell provinsialism. Det är en diktarnas och kritikernas globala perfektibilitet, över nations- och språkgränser, som ska sporra till imitation, och till nya tragedier i enlighet med denna förment tid- och platslösa franskklassicism.

Valet av genre får också följd för kritiken: "I samma mån som Poëten utmärker sin tilförsigt til sin förmåga genom et stort företagande, så växer ock Läsarens rätt, at utkräfva fullkomlighet, och hvar bör den väl vara större, än i Tragedien och Epopéen?"⁸⁰ Bergklint följer den gängse uppfattningen inom franskklassicismen, och inom 1700-talets poetiktradition, att tragedin och eposet är de högsta genrererna, vilket speglas i stilnivå, ämnesval och andra bärande element. På denna punkt hänvisar Bergklint till Johann Heinrich Samuel Formey (1711–1797), en mångsidig skriftställare som publicerade *Principes élémentaires des Belles-Lettres* 1751, med flera omarbetade utgåvor under 1760-talet.⁸¹ Enligt Himmelstrand "stod" Formey "i liflig literär förbindelse med Gjörwell".⁸² Den svenska uppfattningen om tragedin formas här av Gjörwells egna kontakter, av en skriftställare som enligt Himmelstrand "satt som sin förnämsta uppgift att från kristlig ståndpunkt bekämpa de franska filosoferna".⁸³ I fråga om att varje genre ska visa en specifik stämning, en viss särart, som ett citat från Formey styrker, är dock både 1600-ta-

⁷⁸ Bergklint, "Svar", 22 Jul. 1769, s. 22. Bergklint påpekar att han förutom de nämnda författarnas tragedier även läser Pierre Corneilles och Voltaires teoretiska skrifter; "hvad regler angår".

⁷⁹ Begreppet perfektibilitet förknippas med upplysningens skriftställare. Se <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100317593> [hämtad 2 september 2025] Jfr Maria Gullstam, *Rousseau's Idea of Theatre: From Criticism to Practice* (Diss. Stockholm: Stockholm University, 2020), s. 35.

⁸⁰ Bergklint, "Svar", 29 April 1769, s. 165.

⁸¹ Se Worldcat <<https://search.worldcat.org/search?q=ti%3APrincipes+%C3%A9%C3%A9m%C3%A9ntaires+des+Belles-Lettres&offset=1>> [hämtad 2 september 2025].

⁸² Himmelstrand, s. 86, not 1.

⁸³ Himmelstrand, s. 86, not 1.

lets och 1700-talets teoretiker överens, filosofer eller ej. Hänvisningen visar hur svenska uppfattningar om poetik även skapas genom personliga kontakter över språk- och landsgränser – Formey var franskspråkig hugenott, verksam i Berlin. Däremot är det i detta fall svårt att framhäva att kombinationen av auktoriteter bidrar till en specifikt svensk hybrid-poetik. Bergklint rör sig främst inom en europeisk poetologisk allmänning, med upplysningstidens universella anspråk, som påpekats ovan. I detta enskilda fall går det dock att med tidigare forsknings hjälp få en ögonblicksbild av de personliga nätverken, där brevväxlingen mellan Gjörwell och Formey och relationen mellan Gjörwell och Bergklint kan ha bidragit till den specifika referensen i Bergklints inlägg. Exemplet visar hur nätverksbaserad icke-territoriell kulturtransfer kan fungera i praktiken, i detta fall mellan Frankrike och Tyskland, och vidare mellan Tyskland och Sverige.

Branders företal till Aslög

Tragedin *Aslög* trycktes 1775, och ligger därmed precis utanför frihetstidens ramar.⁸⁴ Publikationen innefattar ett långt företal, som fyller en viktig funktion i diskussionen om frihetstidens syn på tragedin. Skjöldebrand (den adlade Brander) ägnar här dryga 20 tättryckta sidor åt att först återge de källor, alltså sagor, som *Aslög* utgår ifrån, för att därefter diskutera tragedin. Han går i dialog med främst franska diskussionspartners, som förankrar honom i den klassicistiska traditionen. Som i sina tidigare skrifter hänvisar Skjöldebrand till diktare som Corneille, Racine, Boileau, Voltaire, Shakespeare och Cervantes, och går därmed stundtals utanför det franska sammanhanget. Det intressanta med företalet är även att det innefattar en kritisk genomgång av svenska tragedier från Johannes Messenius *Disa* (uppförd 1611) till Andreas Hesselius *Erick Den Nionde eller Helige* (1740). Bland annat är han kritisk till Dalins *Brynilda* (1738), men förbigår uttryckligen Celsius *Ingeborg* (1737) med tystnad eftersom författaren lever. Hesselius tragedi kommenteras som följer: ”Denne är uppförd d. 4 Dec. 1740, förmodeligen til både Acteurs och Spectateurs plåga.”⁸⁵

Några nedslag i Skjöldebrands företal bidrar med ytterligare exempel på hur den transkulturella processen kan se ut i praktiken. En grundläggande fråga rör ämnesvalet, och det faktum att så många av frihetstidens tragedier tar upp forn-

⁸⁴ [Eric Skjöldebrand], *Aslög, tragedie i fem acter* (Stockholm, tryckt hos assessoren Johan Pfeiffer, 1775).

⁸⁵ Skjöldebrand, ”Företal” i *Aslög*, s. 27. Företalet är opaginerat. Jag hänvisar till den elektroniska utgåvans sidnummer inom hakparentes. I fortsättningen hänvisar jag texten som ”Företal”.

nordiska ämnen. Skjöldebrand argumenterar i linje med gängse teoribildning, och hävdar till och med ”at få Skådespel hafva det bättre grundadt i Historien”.⁸⁶

Frågan om tragedins historiska förankring sker i tät dialog med Corneille, utan namns nämmande. Denne kommenterar i sina *Trois Discours sur le poème dramatique* det osannolika händelseförloppet i vissa antika tragedier.⁸⁷ Corneille hävdar att historisk auktoritet eller antika myter gör att det osannolika trots allt kan accepteras. Han nämner bland annat Medea som ett exempel – det är helt osannolikt att hon dödar sina barn, men vi accepterar trots detta myten.⁸⁸ Corneilles, och i förlängningen Skjöldebrands, resonemang signalerar en pågående diskussion om vilka källor som kan räknas som historiska. Om det blir problem med sannolikheten, vad gör man då? Det intressanta under den svenska frihetstiden är att en ny typ av texter förs in i denna diskussion – de fornnordiska sagorna, som nu sätts i relation till en rik europeisk tragedikonst. I Skjöldebrands reflektioner kring ämnesvalet – med hjälp av Corneille – finns trots allt en viss flexibilitet och en antydning till historisering och relativisering av konventioner. Som nämnts tidigare är 1700-talet en tid då historicitet och tidsavstånd, liksom historieskrivningen, diskuteras livligt.⁸⁹ Frågan knyter an till de större diskussionerna från 1600-talet om *les Anciens* och *les Modernes*, och från 1700-talet om kulturell relativism i relation till föreställningar om universalism, att människan är sig lik i alla tider och på alla platser.⁹⁰ Det här är ett exempel på ett problemkomplex som förblir ganska öppet, och där den svenska tragedin för in ett nytt stoff i en europeisk diskussion kring det sanna och det sannolika, med rötter i Aristoteles poetik. I företalet till *Cleopatra* 1749 ställde Brander den historiska tillförlitligheten mot tragedins huvudsyfte, att röra passionerna.⁹¹ Brander visar att det finns konkurrerande uppfattningar om tragedin, och vägvägen i enskilda tragedier kan bli föremål för ytterligare undersökningar.

⁸⁶ [Eric Skjöldebrand], ”Företal”, s. [10].

⁸⁷ Pierre Corneille, *Trois discours sur le Poème dramatique* publicerades i den trebandsutgåva av Corneilles dramatiska verk som utgavs 1660 och har senare getts ut separat. Det oredovisade citatet återfinns i Pierre Corneille, *Trois discours sur le Poème dramatique* (Texte de 1660), red. av Louis Forestier (Paris: Société d’Édition d’Enseignement Supérieur, 1963), s. 36–37. Jfr Bergklint som hänvisar till en utgåva av Corneilles tre *discours* från Amsterdam, 1701. Bergklint, ”Svar”, 22 Jul. 1769, s. 22.

⁸⁸ Det är oklart om Corneille avser Euripides tragedi *Medea* eller Senecas.

⁸⁹ Jfr Reinhart Koselleck, ”The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity”, i *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, övers. av Todd Samuel Presner et al. (Stanford: Stanford University Press, 2002), s. 154–169.

⁹⁰ Jfr den tidigare nämnda volymen *The Long Quarrel: Past and Present in the Eighteenth Century*, red. Jacques Bos & Jan Rotmans (Leiden: Brill, 2022).

⁹¹ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, opag.

Frågan om det sannolika har andra dimensioner, och anknyter till det franskklassicistiska ståndskriteriet, tanken att tragedin endast rör de högsta i samhället. Skjöldebrand skriver:

Man torde säga: det är ej sannolikt, at en Kron-Prins til Nordens Monarchie skulle blifva så kär i en Flicka af förment låg härkomst at han skulle vilja gifta sig med henna; men det är sant efter Historien och Sagorna; sådane giftermål voro på den tiden icke så sällsynte och orimlige. [...] Dessutom kan *Ragnars* upförande ursäktas af *Aslögs* oförlikneliga egenskaper, och ännu bör man veta at en Odal-Bonde i denna tiden var ungefärlig det samma som en Adelsman nu.⁹²

Här fortsätter diskussionen om historisk sanning, historicitet och skillnader i seder och bruk. Skjöldebrand låter den historiska sanningen, som han menar finns i sagorna, falla avgörandet. Problemet är att anpassa en förfluten tids konventioner efter kravet på högt uppsatta personer i tragedin. Men här gör Skjöldebrand två saker för att lösa problemet. Han argumenterar för det första utifrån ett inre adelskap – ”*Aslögs* oförlikneliga egenskaper” – och för det andra utifrån en historisering av ståndskriteriet: Vid denna tid var faktiskt en ”Odal-Bonde” nästan en adelsman. På ett liknande sätt argumenterade han i frågan om vigsel under förkristen tid i striden om *Habor och Signild*. I sitt företal utvecklar Skjöldebrand argumentationen för att visa att han inte bryter mot tragedins regler – han uppfyller kravet på historisk sanning, och bibehåller respekten för ståndskriteriet i sin fornnordiska tragedi. Jag ser detta som ytterligare ett exempel på de transkulturella förhandlingar som frihetstidens tragedi ger anledning till. Olof Celsius diskuterar liknande saker, och väljer bort delar ur *Ynglingasagan* som enligt hans åsikt inte passar ”uti en Heroisk action” i tragedin *Ingeborg*.⁹³ Det blir tydligt att den fornnordiska ämnessfären tvingar tragediförfattarna att artikulera sin syn på historicitet i relation till tragedins franska normer.

Förtrogna är vanliga i franskklassicistisk tragedi, just för att uppfylla kravet på sannolikhet. I stället för att protagonister talar ut i intet, i långa monologer, kan de rikta sig till exempelvis en tjänsteflicka, en amma, en lärare. Skjöldebrand väljer dock en annan väg:

Jag har med flit undvikit at införa talande personer af ringare stånd, såsom förtrogna, &c. de interessera aldrig mycket och göra litet eller intet gagn på Theatren; men minska endast den svårigheten för en Auctor at med så få personer hunna föra ut en Tragédie af hela 5 Acter.⁹⁴

⁹² Skjöldebrand, ”Företal”, s. 10.

⁹³ [Olof Celsius], ”Företal”, i *Ingeborg. Tragoedia* [Uppsala: Akademiska tryckeriet, 1737.], s. [10] (opaginerat – sidnummer avser den elektroniska utgåvan).

⁹⁴ Skjöldebrand, ”Företal”, s. [12].

Skjöldebrand avviker från konventionen, för att i stället visa att "personer af ringare stånd" som rollgestalter inte bidrar till tragedin. De fungerar mest som utfyllnad för att uppnå de stipulerade fem akterna, och blir aldrig fullt ut en del av handlingen. En svensk diktare kan uppenbarligen vrida och vända på konventioner, som ståndsriteriet, för att skapa sin egen variant av tragedin 1775. Allt detta sker i en tydlig dialog med både namngivna och underförstådda samtalspartners i Europa. Det faktum att Skjöldebrand helt bortser från den borgerliga tragedins etablering sedan 20 år är en annan historia.

Som tidigare nämnts har kulturella transferrörelser också en språklig dimension. Bergklints kritik mot stilnivå, ordval och hårdhet i språkljuden retade upp Skjöldebrand. I företalet till *Aslög* kommenterar han några specifika språkval: Han skriver hellre "Ni" än "Du" och jämför med fransk tragedi där "Du" markerar "häftig vrede".⁹⁵ Vidare återkommer han till de förkortade ordformerna. Han "älskade", han "hatade" ersätts med han "älska", han "hata". "Moder" och "Fader" förvandlas till de mer vardagliga "Mor" och "Far".⁹⁶ Skjöldebrands argument är att de kortare formerna ligger närmare talspråket och därför gör versen mer naturlig.

Skjöldebrand citerar ofta exempel ur fransk tragedi och diskuterar detaljer i hanteringen av metriska problem. Poängen här är en anpassning till vad som kallas ett mer naturligt språkbruk, en form av smidighet som passar på scenen, samtidigt som tilltalet "Ni" kan förklaras med hjälp av ståndsriteriet. Skjöldebrand anknyter till fransk praxis och försöker anpassa svenskan till samma ideal. Jag kan tillägga att Celsius i *Ingeborg* byter ut ett namn för att det ska fungera verstekniskt. Det här kan också ses som ett brott mot den historiska sanningen, men Celsius hänvisar raskt till Corneille som gör detsamma i sin tragedi *Rodogune*.⁹⁷ Auktoriteter kan behövas ibland. Men inga franska mästare kan avgöra hur den höga stilen ska kunna översättas till svenska – i denna process behövs både en faktisk språklig översättning och en översättning i ett kulturtransfer-perspektiv.

Ett transkulturellt drama

I recensioner, stridsskrifter, och i företal till frihetstidens tragedier kan vi följa konkreta transkulturella processer. Jag har försökt ge exempel på hur både Bergklint och Brander/Skjöldebrand väljer mellan olika tillgängliga normer, och anpassar dem efter svenska förhållanden. Många samtalspartners från olika länder och språkområden, från antiken till 1700-talet, ges plats i diskussionen. Kontra-

⁹⁵ Skjöldebrand, "Företal", s. [13].

⁹⁶ Skjöldebrand, "Företal", s. [16]–[17].

⁹⁷ Celsius, *Ingeborg*, s. 11–12.

henterna rör sig över tid och rum och bidrar till en asymmetrisk och multilateral transferprocess, där nya omtolkningar av franskklassicismen ständigt sker. Pierre Corneille – både som tragediförfattare och som teoretiker – och Racine får en särställning. Deras position befästs genom direkta och indirekta citat och referat i skrifterna, men även genom Bergklints hänvisning till ”Corneiller och Raciner”, som en omskrivning för en allmän uppfattning om tragedin i recensionen av *Habor och Signild*, en norm som tycks existera i en icke-territoriell dimension. Också tidsmässigt är asymmetrin påtaglig, i den svenska 1700-talsreceptionen av det franska 1600-talet. Under 1700-talet har den franska tragedin förändrats genom bland andra Voltaires dramer, och vid tiden för Branders och Bergklints meningsutbyte är upproret mot den franska smaken utbredd, inte minst i Tyskland. Detta går de två stridande förbi, trots de föreställningar som spelas i Stockholm vid denna tid.⁹⁸ Att förklara tystnaden med den franska litteraturens dominerande ställning i Sverige är inte skäl nog. Racine och Voltaire nämns i samma andetag utan någon reflektion över de inbördes skillnaderna. Båda kontrahenterna hänvisar till tyska, engelska, danska, spanska och italienska diktare, från olika tider. Att de känner till aktuella skrifter från flera språkområden är uppenbart. Däremot tycks teaterpraktiken vara ointressant för debattörerna.

Flera samtida uppfattningar om tragedin, i teori och praktik, presenteras i materialet. Bergklint tycks mer intresserad av en specifik form av franskklassicistisk tragediform än Brander. Den senare använder främst de franska auktoriteterna som slagträn i debatten om specifika invändningar från Bergklint. Brander tar till samma strategi som Holberg. Då passar det utmärkt att använda en Racine för att visa att ordvändningar eller hantering av scener minsann förekommer i de mest hyllade franska tragedierna. Tragedin som helhet blir mindre angelägen under denna debatt. I företalet till *Aslög* behandlas dock den tidigare svenska tragedin, men ofta med svepande omdömen om stil eller handling, som i det förödande uttalandet om Hesselius bidrag till genren.

Den frihetstida debatten om tragedin har, som nämnts, kritiserats för att vara ”i mångt och mycket ointressant och långrandig”.⁹⁹ Det är främst i relation till de fornmordiska ämnena som diskussionen blir mer djupgående. Ämnesvalet tvingar kontrahenterna att reflektera över tidsavstånd och kulturskillnader, och hur det förflutna ska möta en samtida publik. På dessa punkter blir debatten mer konstruktiv, som när Brander tydligt tar ställning för att tragedin kan gestalta händelser med likartad funktion, oavsett religion eller andra kulturella skillnader. Bran-

⁹⁸ Jfr Skuncke, ”Frihetstidens teaterliv i Stockholm”. Bergh påpekar att Bergklint levde ett isolerat liv, bland annat som informator på Skenäs. Bergh, *Litterär kritik*, s. 104. Han befann sig därmed långt från Stockholms teaterscener. Skjöldebrand befann sig dock i Stockholm.

⁹⁹ Bergh, *Litterär kritik*, s. 102.

ders argumentation för att en "Odal-Bonde" är jämförbar med en adelsman har nämnts tidigare. Likaså blir debatten om det svenska språket, om stil, metrik och ordval central. Den bidrar till specifika argument för hur ett fungerande poetiskt språk, anpassat för en specifik genre, ska utformas. Här kan visserligen Raciner och Corneiller åberopas, men förflyttningen från ett språk till ett annat innebär en radikal "re-semantisering" och transformation som ett resultat av transferprocessen.

Frågan om nationen delar Bergklint och Brander. Medan Brander ansluter till en ofta använd trop, odlingen av den svenska litteraturen, med målet att den ska nå samma höjder som den franska, förespråkar Bergklint kvalitet som sägs vara oberoende av nationalitet. Den senares universalism återknyter på ett paradoxalt sätt både till en äldre uppfattning om de lärdas republik som en icke-territoriell plats, och till 1700-talets upplysningstanke om att människan är sig lik, oberoende av tid och rum. Universalismen paras dessutom under 1700-talet med en tilltagande kulturrelativism. Bergklint hyllar flera svenska författare, som Dalin, Nordenflycht och Creutz, och avfärdar därmed Branders syn på den svenska diktkonstens behov av odling. De texter jag här diskuterat visar upp de motstridiga uppfattningar om människan och diktkonsten, om nationen och det svenska, som präglar 1700-talet.

Hur står sig då frihetstidens svenska tragedi? I forskningen finns exempel på en uppskattning av tidens tragedier, som Breitholtz hyllning av Celsius *Ingeborg*, som "på ett i stort sett mycket förtjänstfullt sätt introducerar den racineska trageditypen i vår originaldramatik".¹⁰⁰ Dalins *Brynnilda* kritiserar i stället hårt för sin "falskt klingande deklamation" och "det larmoyanta draget", som publiken älskade.¹⁰¹ Hos Breitholtz ser vi en diskussion om källor till de svenska verken, och en ständig osäkerhet om den eller den diktaren verkligen har läst exempelvis Du Bos arbeten.¹⁰² Detta genetiska drag ser jag ur ett transkulturellt perspektiv som mindre angeläget. Analysen av hur ett svenskt verk förhåller sig till en norm, som den franskklassicistiska, är på många sätt relevant och klargörande. Till skillnad från Breitholtz vill jag hävda att ett mer uttalat transkulturellt perspektiv kan fånga in multilaterala och temporala asymmetrier, omläsningar och transformationer, samt den hybriditet som kännetecknar den svenska frihetstidens tragedi och diskussionen om densamma. Med denna utgångspunkt blir Du Bos en av många tillgängliga texter och föreställningar, som oundvikligen transformeras och omtolkas i ett svenskt sammanhang. Dramat är utan tvivel transkulturellt. Jag välkomnar

¹⁰⁰ Lennart Breitholtz, *Våra första fransk-klassiska dramer. Celsius' Ingeborg och Dalins Brynnilda* (Diss. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1944) s. 179.

¹⁰¹ Breitholtz, s. 305–306.

¹⁰² Breitholtz, s. 301.

framtida analyser av teori och praktik sida vid sida för att på nytt lyfta upp frihetstidens egenartade tragedi, som en unik svensk hybrid, på forskningens scen.

ANNA ALBREKTSON (f. 1966) är professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet. Hennes forskning rör främst 1700-talets poetik och diktkonst, europeisk Medea-dramatik under 1700-talet, sentimentalitet, känslöhistoria, kulturtransfer, historiografiska frågor och kulturekologi. Hennes senaste bok är Mapping Medea: Revolutions and Transfers 1750–1800, red. Anna Albrektson & Fiona Macintosh (Oxford: Oxford University Press, 2023)

Engelska influenser i tre frihetstida tragedier

Jorunn Joiner, Lunds universitet

Abstract: Swedish tragedies from the first half of the eighteenth century often looked at French drama, but there are notable instances where inspiration seems to have come from elsewhere: Erik Wrangel's *Torilla* (1738), for example, breaks conventions expected of French theatre by letting princes battle supernatural forces on stage; the story presented in Eric Brander's *Cleopatra* (1749) seems familiar from Shakespeare's famous tragedy on the fatal love between Mark Antony and Cleopatra; and there are strong similarities between Lady Macbeth and the tyrannical queen in Johan Göstaf Hallman's *Erik och Waldemar* (c. 1750). Reading these tragedies, this article looks at how Swedish theatre from the first half of the eighteenth century might engage with English drama. I argue that while it is difficult to definitively prove intertextual connections to English plays, conventions around English drama in the eighteenth century – particularly concerning treatments of Shakespeare's plays – can provide a fruitful context through which to read some seemingly unusual qualities in these tragedies. In this reading, the article participates in a discussion about Swedish exchanges with England in the first half of the eighteenth century, touching upon questions about translation, appropriation, and adaptation.

Keywords: tragedy; Erik Wrangel; Eric Skjöldebrand; Johan Göstaf Hallman; Shakespeare; English drama; cultural exchange; adaptation; dramatic conventions

Recommended citation: Joiner, Jorunn, "Engelska influenser i tre frihetstida tragedier", *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 65–85. <https://doi.org/10.7557/4.8406>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

1813 översatte Erik Gustaf Geijer Shakespeares *Macbeth*. Shakespeares närvaro i Sverige innan dess har varit relativt ringa belyst. Den tidigare forskningen som finns har i hög grad kontrasterat kunskapen om engelsk dramatik med influenser från fransk teater i Sverige under 1700-talet, där den engelska teatern har ansetts haft en lägre närvaro i landet och dessutom ofta intagits genom fransk eller tysk översättning.¹ I antologin *Shakespeare and Scandinavia* skriver Gunnar Sorelius att den senare hälften av 1700-talet bör anses som tiden då Shakespeare blev känd i Sverige.² Med det menar han främst den gustavianska eran: en avhandling om Shakespeares pjäser publicerades i Uppsala 1774 och *Romeo and Julia* uppfördes på svenska 1776.³ Men Sorelius visar samtidigt hur Shakespeare fanns i Sverige innan dess, då förteckningar över inköp visar på att hans pjäser lästes inte enbart i fransk eller tysk översättning utan även på originalspråket.⁴ Det fanns, med andra ord, en viss kunskap om Shakespeare och den engelska spelstilen i frihetstidens Sverige. Shakespeareanska tendenser kan, anser jag, även skönjas i vissa svenska frihetstida tragedier, såsom när Erik Wrangel porträtterar en stridslysten häxa i *Torilla Eller Regner och Swanhwita* (1738), när Eric Brander (sedermera Skjöldebrand) tar sig an att skriva om den redan tidigare dramatiserade historien om den olyckliga kärleken mellan Cleopatra och Markus Antonius i *Cleopatra, Eller Ödets och Kärlekens Egensinnighet* (1749), eller när Johan Göstaf Hallman beskriver drottningens hallucination av blodiga händer i *Erik och Waldemar* (c. 1750).

Denna artikel handlar brett om engelska influenser i frihetstidens tragedier men mer snävt om möjliga influenser från Shakespeare, då engelska tragedier ofta likställdes med Shakespeares verk under denna tid. Som Marie-Christine Skuncke skriver var andra engelska dramatiker från Storbritanniens 1600-tal i stort sett okända i 1700-talets Sverige.⁵ I den franska och engelska teaterkritik som importerades till Sverige och som handlade om den engelska spelstilen var Shakespeare ofta huvudpersonen, enligt den översikt av 1700-talskritiken som Nils Molin ger i sin studie av Shakespeare i Sverige.⁶

Med det sagt fanns det en kunskap om mer samtida engelskspråkiga pjäser. Vissa engelska komedier sattes upp eller inspirerade inhemska verk.⁷ George Lil-

¹ Se till exempel Marie-Christine Skuncke, *Sweden and European Drama, 1772–1796* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1981), s. 36–40; Nils Molin, *Shakespeare och Sverige intill 1800-talets mitt* (Göteborg: Elanders Boktryckeri, 1931), s. 1–3.

² Gunnar Sorelius, "Introduction" i *Shakespeare and Scandinavia*, red. av Gunnar Sorelius (Newark: U of Delaware P, 2002), s. 9–18 (s. 9).

³ Sorelius, s. 11.

⁴ Sorelius, s. 10.

⁵ Skuncke, *Sweden*, s. 37.

⁶ Molin, s. 15–47.

⁷ För en översikt av engelska influenser i 1700-talets komedi, se Skuncke, *Sweden*, s. 37.

los tragedi *The London Merchant* (1731) översattes och uppsattes av Nils Öhrwall i Göteborg som *Londonske Köpmannen* år 1767.⁸ Någon uppsättning av Joseph Addisons annars omåttligt populära tragedi *Cato, a Tragedy* (1712, först uppsatt 1713) verkar inte ha förekommit. Dock var den teaterkritik Addison skrev för tidskrifterna *The Tatler* och *The Spectator* viktig, framför allt de styckena som översattes i Carl och Edvard Carlesons *Sedelärande Mercurius* (1730–1731) och i Jakob Klings *Den Engelske Spectator* (1734–1735).⁹ Den forskning som har gjorts om engelska influenser i svensk 1700-talskomedi och översättningar av engelska pjäser och teaterkritik utgör en nära kontext till studier av svenska frihetstida tragedier. Svenska dramatiker skrev ofta komedier, tragedier och teaterkritik; på så sätt är dessa gener ofta i dialog med varandra.

Jag läser möjliga influenser från Shakespeare och den engelska teatern i svenska frihetstida tragedier på ett sätt som är inspirerat av de studier som har gjorts om Shakespeares influens i annan 1700-talsdramatik. Närmast ligger tidigare nämnda studier av Shakespeare i Sverige. Men nära ligger även receptionsstudier av Shakespeare i annan europeisk 1700-talsteater, framför allt den brittiska.¹⁰ Jag kontextualiserar först min läsning genom att ge en kort översikt av det som vi genom befintlig forskning vet mest om engelska influenser i svenskt teaterliv under 1700-talet, nämligen uppsättningar av Shakespeares pjäser och den litterära importen av Shakespeare. Här framkommer snabbt frågor kring översättningar och influenser som är viktiga för min läsning av utvalda tragedier. För att ta mig an dessa frågor leds jag av forskning om Shakespeare i Storbritanniens 1700-tal. Där ifrågasätts tidigare komparativa och genetiska argument mot 1700-talets ofta radikala bearbetningar av Shakespeare och i stället läses bearbetningarna alltmer som konstnärliga tolkningar, vilka visar på kulturella och samhälleliga ideal och kunskaper. Till exempel kan en skillnad mellan *förståelse* och *känedom* av Shakespeares verk utläsas, vilket jag återkommer till. Den engelskspråkiga forskningens omvärdering av 1700-talets tolkningar av Shakespeare tar hänsyn till den dynamik som uppstår i förflyttningen av texter mellan olika tider och kulturella system, något som Anna Albrektsons artikel om transkulturellt drama även framhåller.¹¹

⁸ Skuncke, *Sweden*, s. 37.

⁹ Enligt Molin skrev Olof von Dalin lite eller inget om den engelska teatern i sin version av Addisons och Steeles tidskrifter, *Then Swänska Argus* (1732–34; se Molin, s. 15–16). Däremot kan Dalins ofullständiga och odaterade tragedi *Catos död* anspela på Addisons mest kända pjäs.

¹⁰ Se till exempel *Shakespeare and the Eighteenth Century*, red. av Peter Sabor och Paul Yachnin (Aldershot: Ashgate, 2008).

¹¹ Se detta nummer av *1700-tal*.

Liksom övriga författare i detta nummer behandlar jag frågan om influenser i svensk frihetstida tragedi med förståelse för den reciprocitet och förvandling som kan uppstå när texter eller kulturell praxis tas in i nya sammanhang.¹²

Jag analyserar tre svenska frihetstida tragedier. Först diskuterar jag porträttteringen av våld och magi på scen i Erik Wrangels *Torilla Eller Regner och Swanhwita* (uppförd 1738, tryckt 1739) i relation till vad som ansågs vara den engelska teaterns brott mot de franskklassicistiska reglerna.¹³ Därefter läser jag en tragedi som, trots att den aviserades som ett originalverk, kan ha tagit intryck av Shakespeare: Eric Branders *Cleopatra, Eller Ödets och Kärlekens Egensinnighet* (tryckt 1749).¹⁴ Sist diskuterar jag likheterna mellan karaktären Märta i Johan Göstaf Hallmans *Erik och Waldemar* (skriven c. 1750) och Lady Macbeth.¹⁵ Jag har valt dessa tre verk då de exemplifierar olika sätt som engelska influenser kan läsas i frihetstidens tragiska diktning, men det finns självklart fler frihetstida tragedier vars möjliga engelska influenser kan studeras. Jag täcker inte Wrangels *Fröken Snöhvits Tragædia* (spelad 1737, tryckt 1739), vars övernaturliga handling liksom *Torilla* kan läsas gentemot samtida bearbetningar av engelsk dramatik. Jag tar inte heller med Olof Dalins *Catos Död Sorge-Spel* (odaterad, men troligen skriven 1738–1739), då en analys av detta korta fragment skulle kräva en längre utläggning av Dalins koppling till den engelskspråkiga världen genom essäpressen än vad som kan ges här. Snarare än en längre analys av en enskild författares koppling till engelskan försöker jag i min artikel i stället reflektera över hur möjliga influenser kan utläsas utan att överbetona likheter som saknar utskrivna bevis på att de är tagna från tidigare verk, eller från hur engelsk dramatik förstods under 1700-talet.

Därmed täcker jag inte heller Andreas Hesselius 'Americanus' tragediskrivande. Hesselius var född i Amerika och blev språklärare i engelska vid Uppsala universitet. Två av hans tragedier har bevarats: *Erick Den Nionde Eller Helige* (spelad och tryckt 1740) och *Wänskap Och Trohet i Döden, Eller den Indianske Printzessan Za-*

¹² Se även Steen Bille Jørgensen och Hans-Jürgen Lüsebrink, "Introduction: Reframing the Cultural Transfer Approach", i *Cultural Transfer Reconsidered: Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges*, red. av Steen Bille Jørgensen och Hans-Jürgen Lüsebrink (Brill, 2021), s. 1–20 (s. 2).

¹³ Erik Wrangel, *Torilla eller Regner och Swanhwita: Tragædia förestäld i september månad åhr 1738* (Stockholm: Schneiderska boktryckeriet, 1739).

¹⁴ Eric Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra, eller Ödets och Kärlekens Egensinnighet. Sorgespel i Fem Öppningar* (Stockholm: Lorentz Ludwig Grefing, 1749). Pjäsen uppfördes inte förrän 1769.

¹⁵ Johan Göstaf Hallman, *Erik och Waldemar, sorgespel i tre öppningar*; av Johan Göstaf Hallman (Uppsala: P. Hanselli, 1875). Pjäsen har aldrig uppförts, och trycktes först på 1800-talet.

letta (tryckt 1740), den senare aviserad som en översättning från engelskan.¹⁶ Fredrik Thomasson har dock visat att texten till stor del är Hesselius eget verk, med viss grund i engelska reseskildringar.¹⁷ Liksom de tre tragedier jag har valt att läsa kan Hesselius bearbetning av möjliga och explicita engelska influenser analyseras utifrån hur tragedierna förhåller sig till franskklassicistiska regler, konventioner kring bearbetning och omtolkning, samt likheter i karaktärsdrag och handling till tidigare engelska verk, men en längre studie av Hesselius tragediskrivande som också tar i beaktning hans andra engagemang med den engelskspråkiga världen lämnas till framtida forskning.

Engelskt drama i Sverige under 1700-talet

Det är allmänt bekant att engelskt drama kom till Sverige genom resande teatersällskap och genom översättningar under 16- och 1700-talen. Då detta har kartlagts utförligt i tidigare forskning beskriver jag inte detta närmare, utan fokuserar istället på den diskussion som finns om hurvida det som sattes upp verkligen var engelska pjäser.¹⁸ Detta tas upp av Dag Nordmark i hans diskussion av *Romeo och Julia*, som spelades 1776 i Norrköping. Pjäsen sattes upp av en svensk teatertrupp ledd av Carl Gottfried Seurling och räknas ofta som den första uppsättningen av Shakespeare av svenska dramatiker.¹⁹ Seurling använde sig av en översatt version av *Romeo and Julia*, troligtvis på tyska.²⁰ Den svenska uppsättningen aviserades som ett borgerligt drama, vilket också var så den tyske skriftställaren Christian Felix Weisse presenterade sin översättning, en text som inspirerades mycket av 1700-talets kulturella och litterära normer.²¹ Enligt Nordmark var distanseringen från Shakespeare så pass kraftig att Weisse argumenterade att hans pjäs inte skulle "uppsattas som en bearbetning...utan som ett

¹⁶ *Erick Den Nionde Eller Helige; Fordom Konung i Upsala, Tragedia Af Fem Acter*. Förestäld på kongl. svenska theatern första gången den 4. december 1740 (Stockholm: Johan Laurentius Horn, 1740); *Wänskap och Trohet i Döden, Eller Den Indianske Printzessan Zaletta, Tragedia; i Fem Öppningar: I Swänske Rimförfattad; från Engelskan* (Stockholm: Lorentz Ludewig Grefing, 1740). Hesselius skrev även *Saul och Jonathan* och *Starkotter*, men bevarade tryck eller manuskript av dessa är inte kända. Se Daniel Sävborgs översikt i detta nummer.

¹⁷ Fredrik Thomasson, "Moors in the Caribbean, Sámi in the Seraglio: Swedish theatre and Slavery Around 1800", *Modern Languages Open*, 1 (2020), s. 1–19 (s.4).

¹⁸ För mer om de resande teatersällskapen, se: Gunilla Dahlberg, "Hovens och komedianternas teater" i *Ny svensk teaterhistoria*, red. av Sven Åke Heed (Hedemora: Gidlunds förlag, 2007), s. 102–164 (s. 137).

¹⁹ Dag Nordmark, "Teater utanför Stockholm" i *Ny svensk teaterhistoria*, red. av Sven Åke Heed (Hedemora: Gidlunds förlag, 2007), s. 218–238 (s. 223). Se även Molin, s. 10.

²⁰ Nordmark, s. 226.

²¹ Nordmark, s. 226.

nytt och självständigt verk”.²² Detta leder Nordmark till att argumentera för att påståendet att Shakespeare uppfördes på svenska redan 1776 ”kan avskrivas som ett vandringsfel”.²³ Weisse gjorde alltså så radikala förändringar av Shakespeares verk att Seurlings *Romeo och Julia* bör ses som en översättning av tysk 1700-tals-teater, inte engelsk 1500-talsteater.

Argumentet bygger på en gränsdragning där graden av omtolkning avgör om ett verk är beroende av sitt original. Men Weisses tillvägagångsätt var inte ovanligt under 1700-talet: Shakespeare omtolkades kraftigt i linje med samtida ideal – även i Storbritannien – i vad som presenterades som bearbetningar av hans verk. Det gör att det är svårt att kategorisera texters förhållande till Shakespeare. Skunckes varning om gustavianska dramer bör tas i beaktande även för frihetstida tragedier: ”What seemed a Swedish original turns out to be a localized translation of a French, or English, or German play, or else a patchwork from various sources. The label ‘original’ should always be taken with caution”.²⁴ Min diskussion gällande möjliga engelska influenser i frihetstidens tragedier berör problematiken med att rubricera dramerna som bearbetningar eller original, då influenser blandas med nya idéer, litterära trender och normer i en svensk kontext. I svenska frihetstida tragedier kan argument för en möjlig influens från engelsk dramatik bidra till en förståelse för hur den nationella litteraturen utvecklades i relation till smaksättande internationell kultur. Något som ytterligare försvårar frågan om möjliga influenser är hur bekanta svenska författare var med Shakespeares pjäser: hade de läst verken, eller hade de läst om dem i teaterkritiska essäer?

I skrift anlände Shakespeare till Sverige genom essäer och översatta sammanfattningar. Han importerades i fransk och tysk översättning och dök upp i teaterkritik som satte den engelska spelstilen mot de franska idealen: Voltaire översatte delar av Shakespeare i sina skrivelser om drama, och Pierre-Antoine La Place *Le théâtre anglais* (1745), vilken importerades till Sverige, översatte vissa verk och sammanfattade andra.²⁵ Hans Östman har även visat att texter på engelska köptes in, vilket kan nyansera antagandet att den engelska litteraturen nästan uteslutande introducerades i översättning.²⁶ Vidare måste den stora importen av *The Spectator* tas i beaktande. I Östmans översikt toppar *The Spectator* försäljningslis-

²² Nordmark, s. 227.

²³ Nordmark, s. 223.

²⁴ Skuncke, *Sweden*, s. 13.

²⁵ Sorelius, s. 10; Hans Östman, *English Fiction, Poetry and Drama in Eighteenth Century Sweden* (Stockholm: Acta bibliothecæ regiæ Stockholmiensis, 1985), s. 41. La Place översatte de två av Shakespeares verk denna artikel främst behandlar: *Macbeth* och *Antony and Cleopatra*.

²⁶ Östman, s. 27–28, 40.

torna för engelska verk ett flertal årtionden, och den köptes in både på engelska och franska.²⁷

I Storbritannien var Richard Steeles och Joseph Addisons tidskrifter *The Tatler* (1709–1711) och *The Spectator* (1711–1712) bland de främsta källorna för litterär kritik av Shakespeares verk under 1700-talet. George Winchester Stone har kartlagt hur Shakespeares pjäser analyserades i dessa tidskrifter, där han beskriver en skillnad mellan *förståelse* för Shakespeare och vad som kan beskrivas som en *kännedom* om Shakespeares rykte. Stone skriver hur Addison och Steele i sina diskussioner av Shakespeares pjäser verkar förvänta sig av läsaren en viss bekantskap med dramatikern men att de samtidigt introducerar dramerna på ett sätt som verkar anpassat för läsare som varken har sett eller läst dem.²⁸ Shakespeares ”*reputation*”, rykte, verkar alltså ha varit vida spritt under början av 1700-talet, men detsamma kan inte sägas om en djupare förståelse för vad hans pjäser handlade om; istället argumenterar Stone att en sådan förståelse, ”*knowledge*” sakta spreds genom bland annat Steeles och Addisons texter.²⁹ Denna distinktion mellan vad som kan beskrivas som en spridning av kunskap om Shakespeare, dramatikern, gentemot en spridning av Shakespeares texter, verkar relevant även för introduktionen av engelskt drama i Sverige. Referenser till Shakespeares verk i diskussioner om den engelska spelstilens avvikelser från franskklassicistiska teaterregler kan skönjas i svensk teaterkritik. Därav kan utläsas ett engagemang för Shakespeare bland svenska författare, även om de var mer bekanta med hans rykte än hans verk.

Övernaturligt våld på scen

”Ett avgjort shakespeareinflytande på något svenskt drama före Wallenbergs *Susanna* (1775)”, skriver Molin, ”torde vara svårt att påvisa”.³⁰ Men det finns likheter mellan det som beskrivs som den shakespeareanska spelstilen i till exempel *The Spectator* och vissa svenska frihetstida tragedier. Svenska frihetstida dramer var inte alltid bundna till de franskklassicistiska idealen: på teatern i Stockholm samlades ”gamla och nya estetiska normer”.³¹ Samtidigt som de franskklassicistiska reglerna om dramatiska genrens hierarki, där komedi och tragedi inte fick blandas, blev alltmer populära, uppfördes fortfarande pjäser där detta förbisågs. Till

²⁷ Östman, s. 33, 40.

²⁸ George Winchester Stone, ”Shakespeare in the Periodicals, 1700–1740: A Study of the Growth of a Knowledge of the Dramatist in the Eighteenth Century”, *Shakespeare Quarterly*, 2:3 (1951), s. 220–232 (s. 225)

²⁹ Stone, s. 222.

³⁰ Molin, s. 49.

³¹ Marie-Christine Skuncke, ”Frihetstidens teaterliv i Stockholm” i *Ny svensk teaterhistoria*, red. av Sven Åke Heed (Hedemora: Gidlunds förlag, 2007), s. 165–187 (s. 171).

exempel valde Wrangel i sin *Fröken Snöwhits Tragædia* (uppförd 1737) att låta typ-karakteren Harlequin, centralgestalten i den italienska improvisationskomedigen-*ren commedia dell'arte*, introducera en tragedi om maktspel och svartsjuka.³² Huru-vida Wrangel i detta val var inspirerad av tidigare svenska dramer, opera eller den engelska teatern – där komedi och tragedi kunde samsas – är svårt att säga, men han hade nära kontakt med Storbritannien. Wrangel, författare, landshövding och sedermera riksråd, var enligt egen utsago i London mellan 1709 och 1714.³³

Fröken Snöwhits Tragædia och *Torilla*, Wrangels två tragedier, uppfördes under 1730-talet när han var tillbaka i Sverige. I båda pjäserna är kungligheter och häxor centralfigurer. Häxan, eller trollpackan, som Wrangel kallar henne, är en maktlysten figur som nästlar sig in i kungafamiljer och fördärvar dem genom mörk magi. I *Torilla* sätter häxan Torilla Regner och Thorald, sina två styvsöner och tillika prinsar, i fångenskap i den svenska ödemarken så att hon kan behålla makten över Sverige. Genom magi hemsöker Torilla prinsarna under nätterna ”med fula gastars rop och faseliga läre” så att de har svårt att urskilja vad under deras vakna tid är sanning eller inbillning. Den danska prinsessan Swanhwita hör ryktesvägen om de två prinsarnas öde och reser för att rädda dem. Efter ett stycke förväxlingsdramatik börjar prinsarna och prinsessan förbereda sig för krig. De möter Torilla, som tillsammans med ”Trullkarlar och diefwulskap” har farit till ödemarken för att döda bröderna.³⁴ I akt fyra besegrar Regner Torilla och hennes demoniska medföljare själv, och pjäsen slutar lyckligt. Det för tragedigenren ovanligt lyckliga slutet har Wrangel tagit från källorna till historien om Regner och Swanhwita: den danska medeltida historikern Saxos *Gesta Danorum*, den svenske ärkebiskopen Johannes Magnus konungahistoria från 1500-talet, samt Johannes Messenius populära 1600-talstragedi *Swanhwita*. I Wrangels bearbetning ställs det skandinaviska källmaterialet och 1600-talsteatern mot genrekonventioner i 1700-talets dramatik.

Wrangels tragedier har fram tills nu inte blivit särskilt studerade, men i sin doktorsavhandling från 1872 tar Vilhelm Svedbom upp Wrangels användande av häxor och det övernaturliga. Han anmärker att pjäserna med sina lyckliga slut inte bör betraktas som tragedier, utan närmare ”romantiska sagospel” med en ”fantastisk botten”.³⁵ Svedboms kritik av Wrangels frihetstida tragedier grundar sig i hur väl de förhåller sig till 1700-talets franskklassicistiska ideal. *Torilla* följer kravet på enhetlighet – pjäsen följer en handling samt utspelar sig på en plats och

³² Skuncke, ”Frihetstidens”, s. 171.

³³ Eric Wrangel, ”Kort Berättelse om min, Eric Wrangels usle Iefnad” i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, vol. 26, Nya handlingar 16 (Stockholm: Högberska Boktryckeriet, 1843, s. 302–352 (306).

³⁴ Wrangel, *Torilla*, s. iii.

³⁵ Svedbom, s. 11.

under ett dygn – men den är inte sannolik. Sannolikhet, eller *vraisemblance*, är baserad på publikens förväntning. *Vraisemblance* kräver att karaktärer uppför sig på ett trovärdigt sätt för sina platser i samhället, samt att händelser som porträtteras följer ett logiskt och för publiken sannolikt sätt; mytologi och övernaturlighet kan förekomma, så länge det sätts in i pjäsen på ett trovärdigt sätt för publikens normativa förväntan.³⁶ För Svedbom efterföljs detta i Wrangels *Snöwhit* då pjäsen i sin helhet motiverar sagokaraktern, men inte i *Torilla*, då häxmotivet inte relaterar till huvudhandlingen – två prinsars fall och upprättelse – eller ger någon vidare förståelse för karaktärerna: ”Yttre sannolikhet får ej offras för någonting annat än inre sanning”.³⁷ Messenius valde att ta bort referenser till trollpackor i sin version; att Wrangel i stället behåller motivet kan, argumenterar Svedbom, vara att det gav pjäsen ”en viss teatralisk pomp och ståt, för hvilken smaken synes varit ganska utbildad”.³⁸ Hur akt fyra, där Regner fåktas mot demoner och häxkonst, sattes upp är ”svårt att föreställa sig...men nog har det varit ett effektställe”.³⁹ Wrangels brott mot *vraisemblance* i *Torilla* kan alltså ha varit ett försök att locka till sig publik med spektakulära scen effekter. Men valet att ändå ha med häxmotivet på ett spektakulärt sätt i *Torilla* kan också läsas mot hur Shakespeares *Macbeth* och dess häxor förstods under samma tid.

Övernaturliga inslag med tillhörande spektakulära scen effekter bedöms i Addisons och Steeles diskussioner av drama i både *The Tatler* och *The Spectator*, och där ses Shakespeares hantering av spöken och häxor ofta som ett positivt exempel jämfört med mer klumpiga scen effekter.⁴⁰ I det 141:a numret av *The Spectator*, tryckt 11 augusti 1711, beskrivs det övernaturliga som passande för seriös tragedi, exemplifierat av *Macbeth*:

The Incantations in *Macbeth* [sic] have a Solemnity admirably adapted to the Occasion of that Tragedy, and fill the Mind with a suitable Horror...[t]his therefore is a proper Machine where the Business is dark, horrid and bloody; but is extreamly [sic] foreign from the Affair of Comedy.⁴¹

³⁶ Richard E. Goodkin, ”Neoclassical Dramatic Theory in Seventeenth-Century France” i *A Companion to Tragedy*, red. av Rebecca Bushnell (Oxford: Blackwell, 2005), s. 373–392 (s. 377, 379).

³⁷ Svedbom, s. 11, 12.

³⁸ Svedbom, s. 11–12.

³⁹ Svedbom, s. 12.

⁴⁰ Joshua H. Neumann, ”Shakespearean Criticism in the *Tatler* and the *Spectator*”, *PMLA*, 39:3 (1924), s. 612–623 (s. 615–16).

⁴¹ Richard Steele, ”No. 141, Aug 10, 1711” i *The Spectator*, red. Av G. Gregory Smith, vol. 2 (London: J.M. Dent, 1907), s. 213–216 (s.215).

Den känsla av skräck som övernaturliga inslag kan skapa anses alltså av Steele passa tragedins seriösa och mörka ton. Möjligtvis kan Wrangels val att ta med häxkonster i *Torilla* vara ett försök att förhöja tonen i tragedin, eller anta en publik som har en normativ förväntan där övernaturliga inslag i en mörk, historisk tragedi inte är osannolik, då det finns en viss kännedom om till exempel *Macbeth* genom vida spridd teaterkritik som *The Spectator*. Det är värt att anmärka att det 141:a numret av *The Spectator* trycktes i London under den tid som Wrangel besökte staden.

Det spektakulära sceneffekterna reflekterar också sättet som *Macbeth* sattes upp under den tid Wrangel var i London. Jag fokuserar här på akt fyra, med den anmärkningsvärda fäktningsscenen mellan Regner och mörkrets krafter. En ovanligt lång scenanvisning instruerar att scenen ska föreställa en mörk och stormig natt:

Theatren Representerar Natten och öppnas med en Sorgelig Musique som sedan kastar sig uti en Tempeste, Blixt och Dunder om hwart annat, samt faseliga Väsen och stygga Diurs hamnar fylla en del af Scenen; Änteligen synes Regner med Wårjan i Handen och talar således.⁴²

Regner håller ett modigt tal mot de demoniska väsen *Torilla* har skickat för att döda honom innan slaget börjar. Scenanvisningen fortsätter därefter:

Under deßa orden Fäcktat Regner med dem, och utdelat Hugg det mästa han förmår, jagandes dem ömsom eller Retirerandes sig; Dock drywer han dem änteligen några gånger med Mans-spillan af Theatren, til des *Torilla* med de fläste fått sin Bane, då de öfrige rymna Fältet; Sedan beser han de Slagne och *Torilla* liggandes ibland de Döda talar således.⁴³

En scen där prinsen fäktas och vinner mot en hord av övernaturliga varelser finns inte i Messenius text, utan här hämtar Wrangel återigen material från sin medeltidskälla Saxo som går emot populära franskklassicistiska dramatiska konventioner. Blod spills och karaktärer dör framför publiken på scenen: det är helt emot kravet på dekorum, *bienséance*, där allt våld helst ska ske bakom scen och sedan återberättas.⁴⁴ Men fäktandet och sceneffekterna i denna akt påminner om 1700-talsuppsättningar av *Macbeth*, där den mörka och våldsamma skotska natten ackompanjerades av musik och spektakulärt maskineri.

⁴² Wrangel, *Torilla*, s. 43.

⁴³ Wrangel, *Torilla*, s. 43.

⁴⁴ Goodkin, s. 381–382.

Macbeth var en omåttligt populär pjäs i 1700-talets London.⁴⁵ Särskilt uppskattat var just pjäsens sceneffekter och i revisioner av *Macbeth* under 1700-talet använde sig dramatiker av scenanvisningar med maskinerier och spektakel som annars inte passade den franskklassicistiska smaken. Dramatikern och teaterledaren William Davenants bearbetning användes fram till mitten av 1700-talet och den förhöjde just användningen av musik och maskineri. Laury Magnus beskriver Davenants version som "operatic entertainment" vilken drog till sig publik med hjälp av extravagant dekor och sjungande, dansande och flygande häxor.⁴⁶ När *Macbeth* till exempel möter de tre häxorna i akt 1, scen 3, instruerar scenanvisningarna att åska, musik och sång, samt maskineri ska användas för att det övernaturliga ska flyga och nedstiga från himlen.⁴⁷ Från 1744 började skådespelaren och sedermera teaterledaren David Garrick sätta upp sin egna bearbetning av *Macbeth*, där han behöll det spektakulära maskineriet: åska dånar, och häxorna kommer upp ur golvluckor eller nedstiger från maskineri.⁴⁸ För en brittisk teaterbesökare från 1700-talet hade fäktandet på scen med häxor till ljud av åska och musik i *Torilla* alltså inte varit särskilt nytt.

Det som avviker från franskklassicistiska normer i Wrangels tragedi kan läsas som influerat av den engelska spelstilen, framför allt eftersom *Macbeth* uppfördes under den tid Wrangel var i England. Där blandades operans sceneffekter med tragiska kungaöden och häxkonster, och där ansågs mer sång och mer maskineri vara attraktivt för teaterpubliken snarare än något som stod i motsättning till dekorum och tidens smak. Uppförd på en Londonteater hade *Torilla* passat teaterpublikens förväntningar för tragedier ganska väl. Kanske inspirerades Wrangel av sin tid i landet och använde sig av den engelska spelstilen i sina tidiga dramer, tvärt emot tidens förkärlek för den franska teatern.

⁴⁵ Vid en sökning i "The London Stage Database, 1660–1800" kan det ses att mellan 1709 och 1714, alltså den tid som Wrangel var i London, sattes pjäsen upp minst tjugofem gånger. "The London Stage Database, 1660–1800", *Eighteenth Century Drama*, Adam Matthew Digital, n.d. <<https://www.eighteenthcenturydrama.amdigital.co.uk/LondonStage/Database>>

⁴⁶ Laury Magnus, "Performance History" i *Macbeth: A Critical Reader*, red. av John Drakakis och Dale Townshend (London: Bloomsbury, 2013), s. 55–94 (s. 64).

⁴⁷ William Davenant, *Macbeth, a Tragedy. With all the Alterations, Amendments, Additions, and New Songs* (London: P. Chetwin, 1674), s.44.

⁴⁸ William Shakespeare, *Macbeth*, red. av David Garrick, *Macbeth, a Tragedy, by Shakespeare, as Performed at the Theatre-Royal, Drury-Lane*, i *The Plays of David Garrick: A Complete Collection*, red. av Harry William Pedicord och Fredrik Louis Bergmann, vol. 3 (Carbondale: Southern Illinois UP, 1981), s. 1–74 (s. 9, 48).

Cleopatra på svenska

Någon som värnade om de franskklassicistiska reglerna och gärna såg att de togs in i svensk dramatik var Erik Brander, senare adlad Skjöldebrand, en aktiv dramatiker och litteraturkritiker. Brander recenserade gärna svenska pjäser och mätte dem mot den kvalitet som han tyckte de franska dramatikerna hade etablerat. Han underkände till exempel Messenius, men beskrev honom samtidigt som olik "Shakespear som stiger och faller oändeligen".⁴⁹ Han hade varit i England och kunde engelska.⁵⁰ Brander anspelar även på Shakespeare i företalet till *Cleopatra*, även om namnet inte nämns. I en diskussion om "Nationens smak" beskriver Brander skillnaden mellan den engelska teatern och den franska: "Applauderar man i London, då Cæsars blodige kropp framkastas på Theatren, så har Auctoren varit lycklig, fast än Pieçen intet skulle finna tycke i Paris."⁵¹ Detta syftar med största sannolikhet på uppsättningar av Shakespeares *Julius Ceasar*. Brander hade uppenbarligen åtminstone en kännedom om Shakespeare som dramatiker och om hur den engelska spelstilen skiljer sig från franskklassicistiska normer.

Som litteraturkritiker hade Brander en vass tunga. I företalet till sitt drama *Aslög* från 1775 sågar han till exempel mycket av samtida svensk dramatik (om Wrangels *Torilla* skriver han kort och syrligt att "[d]en kan hafva sina meriter i anseende til tiden på hvilken den utkom").⁵² I samma företal ursäktar han också sitt tidigare verk, *Cleopatra*, med att han skrev den när "han var mycket ung"; han erkänner att tragedin har "många och stora fel, men...borde dömmas i jämförelse med samma slags värk af ungefärligen samma tid, då den torde kunna svara för sit rum".⁵³ *Cleopatra* trycktes 1749 men sattes inte upp förrän 1769, då på teatern i Bergstrahlska huset, Stockholm.⁵⁴ Pjäsen, skriven i fem akter, kan sammanfattas som ett franskklassicistiskt porträtt av kärlekshistorien mellan Cleopatra och Markus Antonius.

Handlingen är bekant från andra tragedier om samma historia: de romerska triumvirerna Antonius och Octavius är i krig efter att Antonius blivit lojal till Egypten genom sin kärlek till Cleopatra.⁵⁵ I denna version är handlingen helt lagd i Alexandrias slott. Pjäsen öppnas med nyheten att Antonius har erfarit ännu ett nederlag och att Octavius snart intar staden. Dramat följer sedan Cleopatras och

⁴⁹ Eric Skjöldebrand, *Aslög, tragedie i fem acter* (Stockholm: Johan Pfeiffer, 1775), s. xii.

⁵⁰ Marie-Christine Skuncke, "Eric Skjöldebrand", *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet, n.d., <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6017>>

⁵¹ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, opag.

⁵² Skjöldebrand, *Aslög*, s. xv.

⁵³ Skjöldebrand, *Aslög*, s. xx.

⁵⁴ Svedbom, s. 28.

⁵⁵ Namnen skrivs som angivet i Branders rollista om inte annat anges.

Antonius sista stunder när de förbereder sig för belägring och attack på hemmaplan. Efter ännu ett nederlag känner sig Antonius ovärdig både folkets tillit och sin drottningens kärlek: med sitt självmord ser han sig ”skona folkets blod”.⁵⁶ Octavius intar slottet, och Cleopatra dör strax efter genom att äta ett förgiftat äpple. Pjäsen avslutas med Octavius som segrare men också som vittne till en stark, odödlig kärlek. Handlingen är i stort bekant från Shakespeares *Antony and Cleopatra*, om än koncentrerad till parets sista tid i livet.

I företalet till *Cleopatra* presenterar Brander verket som en egen komposition. Samtidigt syftar han på tidigare dramer om samma handling och sätter därmed verket i relation till dessa texter. Han skriver att Cleopatras öde ”utgiöra et så rikt Tragiskt ämne, at ock för detta åtskillige utlåningar, hwilka hennes Tragedier sammanskrifwit, hafwa gedt mig anledning, at för vår Svenska Theatre utarbета denna”.⁵⁷ Därefter skriver han att ett ”Original lærer mer pryda vår Theatre, än en öfwersättning”.⁵⁸ Här återkommer då frågan om var gränsen dras mellan en översättning och eget verk, om Brander samtidigt blickade mot tidigare dramer. I Branders samtid var flera pjäser om Cleopatra kända. Shakespeares *Antony and Cleopatra* bearbetades om på 1600-talet av John Dryden till *All for Love; or, the World Well Lost* (1677), där Dryden liksom Brander sätter hela handlingen i Alexandria och fokuserar på de sista timmarna. Innan dess skrev Pierre Corneille pjäsen *Rodogune* (spelad 1644), där Cleopatra också har huvudrollen.

Givet Branders förkärlek för det franska är det kanske lätt att anta att *Rodogune* ligger närmast hans text, men *Cleopatra* är i vissa drag mer lik Shakespeares drama än både *All for Love* och *Rodogune*. Till exempel finns det i rollistan karaktärer som verkar tagna från Shakespeares version. I *Rodogune* är ”Cléopâtre” drottning av Syrien, inte Egypten, och rollerna är vitt skilda de som påträffas i Branders drama.⁵⁹ Drydens *All for Love* ligger närmre, men saknar karaktären Eros. I Shakespeares *Antony and Cleopatra* är Eros vän till Mark Anthony, i Skjöldebrands *Cleopatra* finns karaktären Erox. Vid namnen slutar dock likheterna mellan karaktärerna. Medan Eros är trogen Mark Antony in i döden är det Erox som förråder Egypten och släpper in Octavius i Alexandria; därefter berättas det att Antonius mördat honom.⁶⁰ *Cleopatras* sista inträde är också mer lik Shakespeare än Dryden. Liksom Shakespeare låter Brander Octavius ha sista ordet, där den segrande triumfören lovar att låta Antonius och Cleopatra begravas tillsammans:

⁵⁶ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, s. 30

⁵⁷ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, s. iii.

⁵⁸ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, s. iii.

⁵⁹ Pierre Corneille, *Rodogune, princesse des Parthes i Théâtre de Pierre et de Thomas Corneille*, vol. 2 (New York: Roe Lockwood & Son, 1857), s. 1–83 (s. 4).

⁶⁰ Skjöldebrand, *Cleopatra*, s. 23.

Låt dem i grafwen få förenas med hwaran,
Där intet wildiurs wåld dem mer åtskilja kan.
Skrif i den Marmor op, som deras kroppar höljer;
At den et sammanhang af tro och ära döljer:
Låt världen se deri deß fordna glants och magi;
Men ej mitt Tyrannie, som dem til döden brakt.⁶¹

Likt Shakespeares Octavius visar dramats sista replik segrarens respekt för sina döda fiender, där Brander i sista rader framhäver Octavius skuldkänsla och insikt i den roll han spelade i att förstöra ”et sammanhang af tro och ära”.

Trots att handlingen och rollistan i stort är bekant från *Antony and Cleopatra* är ändå Branders version väsentligt annorlunda: rollistan är kraftigt nerskuren, det blodiga kriget utspelar sig på dagen Antonius och Cleopatra egentligen skulle ha haft bröllop och giftformarna är utbytta mot ett förgiftat äpple. Skillnaderna leder till frågan om hur väl Brander kände till, eller hade förståelse för, de verk han anspelar på i sitt företal. Men att det finns stora skillnader mellan *Cleopatra* och *Antony and Cleopatra* vittnar inte nödvändigtvis om en oförståelse för det tidigare verket, eller att Shakespeares drama inte togs i beaktning i Branders version. Att det finns stora skillnader mellan *Cleopatra* och *Antony and Cleopatra* vittnar inte om en oförståelse för det tidigare verket, eller att Shakespeares drama inte tas i beaktning i Branders version. Sett till bearbetningspraxis i andra 1700-talsversioner av Shakespeare så var det som tidigare nämnts inte ovanligt att pjäserna blev ganska radikalt förändrade.

Engelska 1700-talsdramatiker skrev till, rev ut, klistrade ihop och reviderade i Shakespeares texter till den grad att litteraturkritiker länge ansåg den tidens uppsättningar vara pinsamma, nästintill anstötliga, verk med svaga kopplingar till Shakespeares dramatik.⁶² Det är ganska nyligen som dessa verk har omvärderats. Istället för att läsa dem som dåliga översättningar eller som nästintill självständiga verk har till exempel Michael Dobson läst dramerna för vad de säger om 1700-talets normer och smaker, både inom översättningspraxis och scenkonst; där läses verken som ”appropriations”, approprieringar, vilka lade in nya värderingar i Shakespeares dramatik och därmed uppdaterade honom som en relevant författare för den tidens litterära kanonprojekt.⁶³ Det är viktigt, som Jenny Davidson

⁶¹ Brander [Skjöldebrand], *Cleopatra*, s. 42.

⁶² Michael Dobson, *The Making of the National Poet: Shakespeare, Adaptation and Authorship, 1660–1769* (Oxford: Oxford UP, 1994), s. 4, 9–10.

⁶³ Dobson, s. 11. Som litterärt begrepp är appropriering inte fullständigt vedertaget i svenskan, men används och beskriver ett slags beslagttagande av litterära verk. Se Daniel Möller, ”Poetiska approprieringar: Erik Lindegren i gränslandet mellan parafras och översättning” i *Kasta dikt och fånga lyra: översättning i modern svensk lyrik*, red. av Daniel Möller och Paul Tenngart (Lund: Ellerström, 2010), s. 81–92 (s. 82).

påminner, att inte fastna i tanken att dessa behandlingar enbart var forcerade försök att klämma in Shakespeare i tidens normer utan att de också kan visa på mer komplexa möten med Shakespeares dramatik.⁶⁴ Dessutom var gränsdragningen mellan original och bearbetning mer diffus än vad vi nu är vana vid, vilket kunde ge dramatiker ett ganska stort spelrum i hur de behandlade existerande texter för nya uppsättningar.⁶⁵

Cleopatra skulle därför kunna läsas som Branders bearbetning av Shakespeares *Antony and Cleopatra* och som ett försök att anpassa en bekant handling till den smak och de normer han ville ingjuta i den svenska teatern. Strukturellt är den franskklassistisk: våldet sker bakom kulisserna och den håller kravet på att dramat ska ske under en tid, på en plats, med en handling.⁶⁶ Den är samtidigt som sagt olik Drydens *All for Love*, som annars är känd som ett framträdande exempel på en franskklassistisk bearbetning av Shakespeare, även i hur Brander behandlar tragedins tematik.⁶⁷ Han redigerar till exempel bort hinder för Antonius och Cleopatras kärlek, medan Dryden framhäver dem för att visa deras tragedi som en representation av den olovliga kärleken.⁶⁸ *Cleopatra* fokuserar snarare på ära, ryktbarhet och hjärtats vilja, där tragedin kommer från Antonius oförmåga att försvara Egypten och göra sin plikt gentemot dess folk och drottning.

”Fort stryken blodet bort af bägge mina näfvar”

Ryktbarhet och kärlekens vilja återkommer som tema – om än i en mörkare ton – i det sista dramat jag diskuterar, Johan Göstaf Hallmans *Erik och Waldemar*. Där lyssnar kungen Birger väl mycket på sin fru Märta, vilket leder paret till tyranni och mord. Hallmans pjäs behandlar en verklig händelse från svensk historia: Nyköpings gästabud, då kung Birger Magnusson år 1317 lät fängsla sina två bröder, hertigarna Erik och Valdemar. Historien om gästabudet finns nedtecknat i Erikskrönikan, den medeltida rimkrönika där hertig Erik figurerar som huvudperson. Där återberättas den på ett sätt som passar ”ett kunga- och ödesdrama av Shakespeare”, som Vilhelm Moberg beskrev det.⁶⁹ Likheten till Shakespeares

⁶⁴ Jenny Davidson, ”Shakespeare adaptation” i *Shakespeare in the Eighteenth Century*, red. av Fiona Ritchie och Peter Sabor (Cambridge: Cambridge UP, 2012), s. 185–203 (s.191).

⁶⁵ Davidson, s. 200.

⁶⁶ Goodkin, s. 384–87.

⁶⁷ Davidson, s. 188.

⁶⁸ Sasha Roberts, ”Reading Shakespeare’s Tragedies of Love: Romeo and Juliet, Othello, and Antony and Cleopatra in Early Modern England” i *A Companion to Shakespeare’s Works*, vol. 1, red. av Richard Dutton och Jean E. Howard (Oxford: Blackwell, 2003), s. 108–133 (s. 117).

⁶⁹ Vilhelm Moberg, *Min svenska historia*, vol. 1 (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner), s. 159.

tragedier, framförallt personodynamiken och våldspiralen i *Macbeth*, är märkbar i ett nutida perspektiv. Men även Hallmans dramatiska bearbetning av Nyköpings gästabud kan, anser jag, läsas utifrån hur *Macbeth* spelades och diskuterades under hans samtid. Det gäller framför allt porträtteringen av drottning Märta, vars slutscenen är märkbart lik Lady Macbeths.

Hallman är mer känd som tillfällighetsdiktare än dramatiker. I *Svenskt biografiskt lexikon* framhåller Olle Franzén hur Hallmans dikter anammar en tidstypisk tematik och stil med en stark moral, naturporträtt och behandling av religiösa och filosofiska ämnen.⁷⁰ Franzén är mindre imponerad av *Erik och Waldemar*. Han anser att den uppvisar "[e]n viss tankeoreda" hos författaren, som troligtvis skrev pjäsen och porträtteringen av drottning Märta som en politisk allegori och varning för drottning Lovisa Ulrikas politiska inflytande.⁷¹ *Erik och Waldemar* trycktes aldrig under Hallmans levnadstid. Det är troligt att handskriften som finns bevarad är en revidering av ett tidigare verk gjord kort innan Hallman dog år 1759.⁷² Tragedin är dedikerad till kronprins Gustav, och pjäsens didaktiska ändamål, att "upväcka de sinnesrörelser, hvilka aldrig kunna saknas hos en prints, där snille och dygd fådt ditt säkra läge", är relativt utskrivet.⁷³ Då pjäsen varken trycktes eller uppfördes under frihetstiden har den inte studerats i någon längre utsträckning, men liksom andra frihetstida tragedier kan *Erik och Waldemar* ge insikt i tidens smak, stil, och kontakt med omvärldens kultur.

Kortfattat håller sig *Erik och Waldemar* i stort sett inom ramen för franskklassicismens enheter i porträttet av kvällen och natten då hertigarna fångslas i Nyköpingshus. Birger och Märta, med råd från den listige hovmarskalken Johan Brunke, tampus med hur bäst de bör få bröderna att delta i kvällens gästabud utan att ana oråd, trots att Märta råkat försäga sig om planerna till en kammarjungfru. Märta är oftast mer våldsamt än både Brunke och Birger: hon räds inte för att be trosförvanter att "[g]å på, slå, mörda dem" som är emot kungens vilja.⁷⁴ Vid nyheterna om fienders död gläds hon åt blodspillan: "Victoria, triumph! Ach at jag i slikt blod / Fick vada, at det mig till smala benet stod".⁷⁵ Men när planen faller isär av ett uppror som underminerar kungaparets makt börjar Märta blodtörstighet hemsöka henne. Efter att ha blivit varnad om de helvetesfasor som väntar, "[d]är

⁷⁰ Olle Franzén, "Johan Göstaf Hallman", *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet, n.d., <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12440>>

⁷¹ Franzén, o.pag.

⁷² Per Hanselli, "Förord", i *Erik och Waldemar, sorgespel i tre öppningar*, av Johan Göstaf Hallman (Uppsala: P. Hanselli, 1875), s. v-x (s. vii-viii).

⁷³ Hallman, s. 2.

⁷⁴ Hallman, s. 125.

⁷⁵ Hallman, s. 132.

gastar natt och dag kring dina öron skrika”, ser Märta själv syner.⁷⁶ I dramats sista inträde utbrister hon:

Fort stryken blodet bort af bägge mina näfvar,
För Gud, för menniskjor, för helvitet jag bäfvar.
Hvad är för drakar, som där bort i hörnet hväs?
Kör ut den svarta hund, som ligger där och fräst.
Ack, lös det villdjurs klo, som mig så fasligt sliter,
Hvad är för huggorm, som mitt arma hjärta biter?
Ack, hjälp mig, hjälp mig snart!⁷⁷

Den första raden, då Märta panikartat ber om att ta bort blodet bara hon kan se på sina händer, är slående lik Lady Macbeths välkända sömngångsscenen, här som det står i Garricks samtida och i Storbritannien populära bearbetning:

Out, damned spot! out, I say! One; two. Why then 'tis time to do't. Hell is murky!
– Fie, my lord, fie! a soldier, and afraid? What need we fear who knows it, when none
can call our power to account? – Yet who could have thought the old man to have so
much blood in him?⁷⁸

Båda replikerna öppnar med att kvinnorna vill stryka bort imaginärt blod från händerna, och båda fortsätter sedan med att anspela på karaktärens bävan inför Helvetets straff. Djuren som Märta ser kan läsas bokstavligt som hallucinationer, men de väsende ormarna och hunden som måste fösas ut kan vara metaforer för de, i Märta ögon, förrädare och upprorsmakare som ifrågasätter hennes och Birgers makt. I båda fallen leder också kvinnornas ångestfyllda repliker till en dödlig psykos. Lady Macbeth dör strax efter uppvisandet av hennes sömnambulism, och Märta sjunker djupare in i en fantasivärld tills hon i skräck springer av scen med vad som blir *Erik och Waldemars* sista replik:

Du hårda öde kom, skär af min lefnadstrå,
Min lindring väntar jag at i din grymhet få!
Lät med en skyndsam död mig nu ur slottet vika,

⁷⁶ Hallman, s. 143.

⁷⁷ Hallman, s. 150.

⁷⁸ Shakespeare, s. 63. Under 1700-talets första hälft trycktes redigerade utgåvor av Shakespeares verk, bland annat Alexander Popes. Garrick aviserade sin bearbetning som en återgång till den 'riktiga' Shakespeare. Hans bearbetning dominerade den brittiska teatern men trycktes först 1773. För mer om Garricks roll i bearbetningen av Shakespeare under 1700-talet, se Dobson, s. 134–183. Som tidigare skrivet fanns det olika översättningar av Shakespeare i Sverige, bland annat La Places. Shakespeares första och andra folios har dock även rapporterats i olika boendepptäckningar, se Molin, s. 3–4.

Se'n skall mitt spöke här i alla vinklar skrika.
Kung, krona, son och lif jag mer ej bryr mig om,
Förbannad var' den stund, då jag till verlden kom!⁷⁹

Vad jag vet finns det ingen bevisad kontakt mellan Hallman och den engelska litteraturen. Jämfört med Wrangels och Skjöldebrands dokumenterade kunskaper i engelska kan kopplingar mellan *Erik och Waldemar* och engelsk dramatik som *Macbeth* inte dras genom vistelser i England eller påvisad förståelse av Shakespeare som dramatiker. Jag vill därför inte föreslå en genetisk länk mellan tragedierna (mer än att anmärka på den avsevärda likheten i citaten ovan) men samtidigt öppna för en diskussion om möjliga likheter till engelsk dramatik i *Erik och Waldemar* genom en jämförande läsning av hur Hallman porträtterar karaktären Märta – en mordlysten, ambitiös drottning – gentemot hur Lady Macbeth – likaså en mordlysten, ambitiös drottning – porträtterades och diskuterades i Hallmans samtid. En sådan läsning kan bidra till en diskussion av hur Hallman presenterar sin kvinnliga antagonist inom europeiska normer för kvinnokaraktärer under 1700-talet.

Åsikter om Lady Macbeth har gått isär avsevärt sedan 1700-talet. Medan det nu är vanligt att ifrågasätta hennes inflytande över handlingen och istället studera hennes agerande utifrån tematik såsom sexualitet och moderskap var 1700-talets teaterkritik mer ensidig: Lady Macbeth ansågs återkommande vara monstruös.⁸⁰ Hannah Pritchard, som var Lady Macbeth i Garricks uppsättningar mellan 1748 och 1768, spelade en maskulin och hårdför kvinna och populariserade bilden av Lady Macbeth som en mörk och ond "amazon".⁸¹ I Storbritanniens 1700-tal ansågs Lady Macbeth vara en typkaraktär för en kvinnlig förförande ondskas snarare än ett verklighetstroget personporträtt.⁸² Det var först i slutet av 1700-talet som denna bild nyanserades då Sarah Siddons spelade Lady Macbeth mellan 1785 och 1819 och revolutionerade rollen genom att porträttera henne som en feminin, energifull kvinna med både skörhet och mental styrka.⁸³

I Garricks 1700-talsbearbetning var det framför allt Lady Macbeths makt över sin make som framhävdes. Enligt Marvin Rosenberg ville Garrick anpassa porträttet av Macbeth för att passa tidens ideal av den sentimentale mannen, en man som

⁷⁹ Hallman, s. 151.

⁸⁰ Mette Hildeman Sjölin, *Stage Appropriations of Shakespeare's Major Tragedies, 1980–2010* (Lund: Lund Studies in English, 2020), s. 168–170.

⁸¹ Hildeman Sjölin, s. 169.

⁸² Hildeman Sjölin, s. 169–170. Se även Georgianna Ziegler, "Accommodating the Virago: Nineteenth-Century Representations of Lady Macbeth," i *Shakespeare and Appropriation*, red. av Christy Desmet och Robert Sawyer (London och New York: Routledge, 1999), s. 119–141 (s.124–126).

⁸³ Hildeman Sjölin, s. 114. Siddons skrev sin egna analys av karaktären: "Remarks on the Character of Lady Macbeth".

”in anguish did wrong virtually in spite of himself”.⁸⁴ För det behövdes en ännu tydligare påverkan utifrån, och därav blev Pritchards Lady Macbeth en dominant, grym och känslökall drottning mot vilken Macbeths vilja ger vika.⁸⁵ Rosenberg skriver även att detta porträtt av Lady Macbeth exporterades till andra uppsättningar runtom i Europa, där Pritchards karaktärisering var trendsättande.⁸⁶ Detta var alltså en populär bild och typkaraktär föreställande en maktlysten drottning under Hallmans tid.

Liksom Pritchards Lady Macbeth har Märta ett avsevärt inflytande över sin make. Tillsammans med Brunke leder hon Birger längre bort från det goda och ärofulla, styrda av hennes ambitioner för det svenska riket. Hon är ursprungligen från Danmark och har ett djupt rotat hat mot all svenskt: genom att fångsla Erik och Waldemar kan hon och Birger enväldigt härska landet och därmed själva bestämma att låta ”ingen inhemska få / Et embete af vigt i riket förestå”.⁸⁷ I inledningen till *Erik och Waldemar* beskriver Hallman pjäsen som en varning för utländsk och kvinnlig påverkan på Sveriges styrning: den historiska Birger hade många karaktärsfel: ”oförstånd”, ”grymhet” och ”afund”, men även ”undergivenhet under et nesliget qvinnovælde”.⁸⁸ Dessutom var han oförsiktig i att knyta vänskapsband och hans hov samlade utländska personer, däribland den tysk-svenske Brunke, som med ”grymhet och list” gav upphov till pjäsens tragedi.⁸⁹ Då hertig Erik, bror till Birger, var kronprins Gustavs anfader, fanns det politisk anledning för Hallman att tona ner Birgers egna inblandning i Nyköpings gästabud och istället peka på faran med att lyssna på fel rådgivare. Som Franzén skriver finns det likaså belägg för att detta kvinnliga utländska inflytande anspelar på Lovisa Ulrika. Men kanske är nedtoningen av Birger och framhävingen av Märta som emotionell motor för tragedin också ett val gjort utifrån samtidens smak för den sentimentala mannen och den hårdföra drottningen.

Samtidigt är Märta ingen amazon. Till skillnad från Pritchards Lady Macbeth är hon inte kall och beräknande utan helt styrd av sina känslor, vilka ligger på högspänning genom hela dramat. Det finns inte samma känsla av förändring som hos Lady Macbeth, där drivkraft och maktlystenhet förvandlas till ånger och förtvivlan. Istället är Märta närmast panikartad redan i dramats första scen, då hon

⁸⁴ Marvin Rosenberg, ”Macbeth and Lady Macbeth in the eighteenth and nineteenth centuries,” i *Focus on 'Macbeth'*, red. av. John Russell Brown (Routledge and Kegan Paul, 1982), s. 73–86 (s. 73–74).

⁸⁵ Rosenberg, s. 74–75.

⁸⁶ Rosenberg, s. 74.

⁸⁷ Hallman, s. 131.

⁸⁸ Hallmans, s. 5.

⁸⁹ Hallman, s. 8–9.

beklagar sig för Brunke om hennes ångest kring hennes och Birgers situation medan Erik och Waldemar fortfarande är fria:

Jag räds för alt som rörs, jag häpen koxar kring
Min egen skugga skyr och flyr för ingen ting.
Nu gråter jag i sömn, nu spritter jag i drömmar;
Nu tycker hur mitt blod ur sjelfva hjärtat strömmar.⁹⁰

Hennes slutscen kan därför läsas mer som en kulmen på den ångest och paranoia som har varit genomgående i hennes karaktär i dramat. Ett ganska oförändrat psyke gör henne mer till en typkaraktär, men för en känslostyrd, snarare än känslokall, ondska. Kanske påverkar den svenska kontexten detta porträtt: här finns inga spår av det kvinnliga ideal som valkyrior och andra maskulina kvinnor utgör i fornnordisk mytologi och kultur.

Erik och Waldemar visar på intresset av att använda Sveriges historia för tragedier, liksom på hur den politiska kontexten i vilken frihetstidens dramatiker skrevs togs in i pjäser. På så sätt är dramat ett specifikt nationellt verk. Samtidigt kan den läsas gentemot populära pjäser och bearbetningar runtom i 1700-talets Europa, till exempel genom likheten mellan Märta och samtidens Lady Macbeth. En sådan läsning kan peka på aspekter i Hallmans drama som kanske anspelar på bredare trender i europeisk dramatik, som den sentimentala mannen, eller som avviker från liknande karaktärsporträtt, som den känslofyllda drottningen snarare än den känslokalla. Därav kan även det som ger dramat en specifikt svensk prägel framhävas genom en diskussion av potentiella utländska likheter.

Sammanfattande diskussion

Visst är det svårt att påvisa, med all säkerhet, att det finns engelska influenser i frihetstidens tragedier. Men det går ändå att visa på den kontakt frihetstida dramatiker hade med engelsk teater. Därtill anspelar flera svenska frihetstida tragedier på andra teaterkonventioner än den franskklassicistiska. Det finns därför rum för att diskutera andra länders inflytande på dessa dramer, även om det inte går att säga att *Torilla*, *Cleopatra* eller *Erik och Waldemar* bevisligen anspelar på verk av den som då ansågs vara den engelska spelstilens mest framträdande dramatiker, Shakespeare. I denna artikel har jag avsett belysa tre exempel där det kan finnas kopplingar till Shakespeare och därigenom diskutera olika sätt som svenska frihetstida tragedier kan ha kopplingar till verk och konventioner inom engelsk dramatik.

⁹⁰ Hallman, s. 26.

Det första sättet är genom ett kulturellt utbyte i form av resande. Wrangels ganska långa vistelse i England komplicerar studier som enbart ser till importen av engelsk dramatik i Sverige. *Torilla* har i sin spelstil mycket gemensamt med den spektakulära tragediateatern som uppfördes under de år Wrangel var i London. Där ansågs operans scenmaskineri förbättra en övernaturlig kungatragedi som *Macbeth*. Wrangels utlandsvistelse exemplifierar hur kommunikation från Sverige till andra länder måste tas i beaktande i forskning kring möjliga influenser i svensk frihetstida tragedi.

Det andra sättet är genom kulturtransfer i form av översättning och bearbetning. Även fast Brander var noga med att presentera pjäsen som ett original och inte en översättning kan *Cleopatra* ändå läsas gentemot de verk som behandlar samma historia och vilka var kända i samtiden. Då kan dramat läsas som ett svenskt exempel på den typ av bearbetningar av Shakespeares pjäser som var vanliga i till exempel Storbritannien, där ganska radikala förändringar anpassade pjäserna till nya ideal och nya idéer kring vad tragedin som genre ska göra.

Sist föreslår jag genom min läsning av *Erik och Waldemar* värdet av att läsa svenska tragedier med blick för samtida uppsättningar av Shakespeares verk, även om direkta influenser inte kan bevisas. Sveriges frihetstida tragedier kan säga mycket om hur svensk teater upplevdes gentemot europeisk dramatik och hur svenska dramatiker tog intryck från andra länder för att skapa nya verk. På så sätt kan dessa texter också berätta om hur svensk kultur utvecklades i relation till samtida trender och normer i utlandet.

Underdåniga herdor hos Sahlstedt, Wrangel och Hesselius

Vera Sundin, Stockholms universitet

Abstract: The pastoral play *Melicerta* (1750) by Swedish author Abraham Magni Sahlstedt has been described as an “anti-pastoral” due to the characters’ behaviour: instead of fighting for their love, they willingly sacrifice it when an authority figure suggests that it would be sensible. This article aims to contextualise *Melicerta* by comparing it to two little-known tragedies from approximately the same period: Erik Wrangel’s *Torilla* (1738) and Andreas Hesselius Americanus’ *Erick Den Nionde Eller Helige* (1740). Both of the tragedies depict shepherds who display similar characteristics to Sahlstedt’s – obedience, humility and morality. I argue that these three plays hint at a forgotten horizon of expectation concerning the shepherd in Swedish literature in the mid-1700s. Furthermore, I suggest that this concept of the shepherd, far removed from the *galanterie* of early modern French pastoral, had a wider significance for pastoral poetry in Sahlstedt’s time, finding parallels in poems by Hedvig Charlotta Nordenflycht.

Inledning

Frihetstidens tragedier befolkas av hjältar, trollpackor, tronpretendenter, engelska kaptener och stridbara prinsessor, men där förekommer också mer anspråkslösa gestalter. En herde och herdinna står på rollistan i Andreas Hesselius Americanus *Erick Den Nionde Eller Helige* (1740). I Erik Wrangels *Torilla* (1738) figurerar en ”Fä-Herde” och dessutom har dramats båda prinsar degraderats till herdor av sin

Keywords: herdespel; tragedi; pastoral; Abraham Magni Sahlstedt; Erik Wrangel; Andreas Hesselius Americanus; förväntningshorisont

Recommended citation: Sundin, Vera, ‘Underdåniga herdor hos Sahlstedt, Wrangel och Hesselius’, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 86–101. <https://doi.org/10.7557/4.8408>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

onda styvmor, som vill hålla dem borta från makten och ensam styra riket.¹ Tragedins herdar befinner sig vanligtvis strax utanför händelsernas centrum. Med sina enkla vanor skapar de en kontrast till dramats förnäma gestalter och kan stundtals fungera som *comic relief*. De spelar själva inte huvudrollen (det vill säga, så länge de inte egentligen är prinsar på vift).

I tidens herdespel ser det annorlunda ut; ofta består hela persongalleriet av herdar och herdinnor. Här kan nämnas *Celadons och Selindes Beständiga Kärlek* av Sven Bærg (1740), *Den Beständiga Herdinnan* av Henrik Hammarberg (1741), *Menlöshetens Tempel* av Peter Lindahl (1749), *Melicerta* av Abraham Magni Sahlstedt (1750) och *Herde-Spel I Tre Öppningar* av Olof von Dalin (1752).² Herdespelen utspelar sig i naturskön miljö och innehåller ofta både komiska och lyriska partier. Temat är nästan alltid kärlek och de förvecklingar som uppstår när *a* älskar *b* som älskar *c* som i sin tur älskar *a*, och så vidare. Men trots all ouppfylld passion och förspild längtan brukar pjäserna sluta lyckligt, inte sällan med musik och dans.

Som representanter för den svenska dramatiska litteraturen under 1700-talets mitt utgör herdespelen och tragedierna varandras närmaste kontext. Det var en liten värld, sett till antalet tryckta pjäser per år.³ En mångsysslare som Dalin publicerade sig i båda genrerna. Därför förefaller det troligt att de påverkade varandra innehållsmässigt. Den här artikeln undersöker ett sådant samband, med utgångspunkt i *Melicerta*. Det finns nämligen tydliga likheter mellan tragedien och Sahlstedts herdar. Jag jämför *Melicerta* med de tidigare nämnda *Torilla* och *Erick Den Nionde Eller Helige*, då båda innehåller talande herderoller. Mitt ena syfte är att kontextualisera och öka förståelsen för *Melicerta*, en utskälld pjäs som har förbryllat forskningen eftersom den skiljer sig från andra samtida herdespel. Bengt Lewan beskriver *Melicerta* som en "anti-pastoral" och noterar det milsvida avståndet till verseposet "Atis och Camilla", utkommen blott elva år senare, där Gustaf Philip Creutz "lät herdelivet bli ett argument för en erotisk livsstil."⁴ Som vi kommer att märka företräder Sahlstedt en helt annan hållning.

Ett andra syfte är att visa på diskussionens vidare betydelse, inte bara för herdespelen, utan för den frihetstida pastoralen generellt. I sammanhanget förefaller

¹ Scenanvisningarna nämmer ytterligare två herdar och två herdinnor.

² Se Gustaf Edvard Klemming, *Sveriges dramatiska litteratur till och med 1875* (Stockholm: Norstedt, 1879), s. 80–88. Senare utkom exempelvis Carl Michael Bellmans *Det lyckliga skeppsbrottet* (1766) och *Dianas fest* av Catharina Charlotta Swedenmarck (1775).

³ Som framgår av Klemming trycktes sällan fler än fem svenska pjäser per år mellan åren 1740 och 1760, översättningar undantagna. Många år är det betydligt färre. Se Klemming, s. 80–92.

⁴ Bengt Lewan, *Arkadien: Om herdar och herdinnor i svensk dikt* (Nora: Nya Doxa, 2001), s. 168; 164.

tragedins herde bortglömd, möjligtvis eftersom det rör sig om en genre där man inte direkt förväntar sig att hitta herdar. Men dessa förbisedda gestalter spelar roll, även bortom dramatiken. De påverkade publikens *förväntningshorisont* i en tid då den svenska pastorallitteraturen blomstrade: under 1740-talet publicerade Hedvig Charlotta Nordenflycht sina första diktsamlingar (*Den Sörgande Turtur-Dufvan* [1743] följt av *Qwinligt Tankespel* [1744–1750]). Några år senare bildades det litterära sällskapet Tankebyggarorden (1753–1763), där hon, Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg upplevde ett fruktbart samarbete. Dalin var under flera decennier verksam som pastoraldiktare inom olika genrer och skrev utöver de tidigare nämnda herdespelen även visor och dikter. Den här uppräknningen innehåller bara några exempel.

Begreppet förväntningshorisont (*Erwartungshorizont*) kommer från receptionsetiken och Hans Robert Jauss, som har undersökt hur en text kommunicerar med sin mottagare genom att anspela på läsarens förståelse.⁵ Enligt Jauss rymmer förväntningshorisonten bland annat *decorum*, litterära, sociala, etiska och språkliga konventioner, bildning och erfarenheter från andra konstnärliga verk. Eftersom dessa företeelser skiftar över tid, gör också publikens förväntningshorisont det. Därför väcker herdefiguren inte samma associationer 1740 som 1770. Förväntningshorisont är ett användbart begrepp för att fånga upp betydelseförskjutningar och omkodningar. Min artikel kan ses som ett försök att rekonstruera en förlorad horisont mot vilken *Melicerta* avtecknar sig.

Förvisso utkom *Melicerta* ungefär ett decennium efter *Torilla* och *Erick Den Nionde Eller Helige*. Poängen är inte att försöka rekonstruera en rak linje från tragedierna till herdespelen och leda i bevis att Sahlstedt importerade sina herdar därifrån. Genrerna ställer olika krav vad gäller stil och ämnesval och betingar olika status. Därför skiljer sig förväntningarna på herden åt. I praktiken finns det dock stor variation även inom genrerna, vilket *Melicerta* är ett exempel på. Som vi kommer att märka blir det svårt att förstå varför Sahlstedts dramatiska personer beter sig som de gör om man enbart utgår från en stereotyp bild av herdespelets genrekonventioner. Hesselius och Wrangels verk visar att herdefiguren på de svenska teaterscenerna inte nödvändigtvis var en frigjord person som njöt den ljuva lättjan. Det fanns också andra konnotationer – undergivenhet, omvårdnad, rättskaffenhet, med mera – och detta slags herde förekommer i tragedin. Det är en figur som står långt ifrån den franska galanta pastoral

⁵ Hans Robert Jauss, "Teori om medeltidens genrer och litteratur", övers. Tommy Anderson, i *Genreteori*, red. av Eva Hættner Aurelius & Thomas Götselius (Lund: Studentlitteratur, 1997), s. 44–83 (s. 58–59). Se även Hans Robert Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception*, övers. Timothy Bathi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982), s. 28.

som dominerade under *Ancien régime*, en strömning som influerade 1700-talets svenska herdediktning.⁶

Abraham Magni Sahlstedt (1716–1776) föddes i Stockholm och var bland annat verksam som ämbetsman, diktare och språkforskare. Ragnar Alvin, författare till den enda monografen om Sahlstedt, konstaterar att källorna för kännedom om hans liv är ”synnerligen sparsamt förekommande.”⁷ Sahlstedts produktion har en varierad, för att inte säga spretig, karaktär, därav Alvins undertitel, ”En litterär mångfrestare”.

Melicerta: Herda-Spel Uti Tre Öppningar (det vill säga, akter) trycktes hos Lars Salvius 1750 och har troligen aldrig uppförts.⁸ Titelsidan saknar författarnamn. Varken Lewan eller Alvin identifierar någon tydlig pastoral förebild till Sahlstedts herdespel och det har inte heller jag lyckats göra.⁹ I nästa avsnitt kommer jag att ge en närmare presentation av pjäsen. Längre fram utvecklar jag jämförelsen med Wrangels och Hesselius herdegestalter. För mina syften är det inte nödvändigt att utförligt redogöra för handlingen i *Torilla* och *Erick Den Nionde Eller Helige*; jag uppmärksammar bara ett fåtal dramatiska personer. Det räcker med att säga att de utspelar sig i ett fikionaliserat medeltida Sverige och kretsar kring tronstrider, vari den rättmätige kungen hotas av en ondskefull inkräktare. Hos Wrangel rör det sig om en trollkona och i Hesselius fall är det den danska regenten. *Torilla* trycktes på Schneiderska boktryckeriet 1739 och *Erick Den Nionde Eller Helige* hos Johan Laurentius Horrn 1740.¹⁰ Till skillnad från *Melicerta* framfördes tragedierna innan de publicerades.

⁶ Om den franska galanta pastoralen i svensk litteratur, främst i relation till tankebyggar-
na, se Torkel Stålmarch, *Tankebyggare 1753–1763: Miljö- och genrestudier* (Stockholm: Acta
Universitatis Stockholmiensis, 1986), s. 11; 39–40; Ann Öhrberg, *Samtalets retorik: Belevade
kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal* (Höör: Symposion, 2014) s. 126–130;
Charlotta Wolff, ”Viska om mitt kval: Erotisk ambivalens hos Gustaf Philip Creutz och Gus-
taf Fredrik Gyllenborg”, i *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19 (2022), s.
29–49 (s. 32).

⁷ Ragnar Alvin, *Abraham Sahlstedt: En litterär mångfrestare*, diss. Lund (Lund: Gleerup, 1914),
s. 1.

⁸ Abraham Sahlstedt, *Melicerta: Herda-Spel Uti Tre Öppningar* (Stockholm: Lars Salvius, 1750).

⁹ Alvin, s. 150.

¹⁰ Erik Wrangel, *Torilla eller Regner och Swanhwita: Tragædia förestäld i september månad åhr 1738*,
(Stockholm: Schneiderska boktryckeriet, 1739); Andreas Hesselius Americanus, *Erick Den
Nionde Eller Helige; fordom konung i Upsala; tragoedia af fem acter. Förestäld på kongl. svenska
theatren första gången den 4. december 1740*. (Stockholm: Johan Laurentius Horrn, 1740).

Vi känna ej besvär

Hwad är vårt Herda-lif? en längd af fägne-stunder.
Vårt hemwist är beredt: wi bo i sköna lunder.
Om sinnet saknar ro af trötthet någon gång:
Så qwickas hjertat up af ljuvlig fågla-sång.¹¹

I den tredje aktens femte scen håller titelfiguren, herdinnan Melicerta, en monolog om herdelivet. De inledande verserna, här citerade, nämner sköna lunder och ljuvlig fågelsång. Pjäsen utspelar sig enligt scenanvisningarna i Alcestes betesmarker (Alcestes är en gammal herde, far till Celadon som Melicerta sedermera blir ihopparad med). Herdinnans ord signalerar *locus amoenus*, latin för den behagliga platsen, ett litterärt *topos* som har kommit att förknippas särskilt med pastoralen.¹² Melicerta beskriver herdarnas lugna tillvaro ute i det gröna, på tryggt avstånd från krigets faror. De lever enkelt och konstlöst, utan smink och prål: "Vår glans består uti naturens fågrings-smycken. / Vår prydnad lyser ej af dyrbart glitter full, / Vår klädnad redes lätt af lin och mjuker ull."¹³ Citatet påminner om det avsnitt i *L'Art poétique* som börjar med orden "Telle qu'une bergère, au plus beau jour de fête..." ("Liksom en herdinna, högtidsklädd..."), där Nicolas Boileau förklarar att ceremoniös elegans inte hör hemma i pastoralen. På samma sätt som herdinnorna bör smycka sig med ängsblommor i stället för juveler, ska poeten undvika alltför raffinerade formuleringar och respektera den låga stilens konventioner, menar han.

Alvin lyfter fram Boileau, Dominique Bouhours och Alexander Pope som viktiga influenser för Sahlstedt.¹⁴ Hans egen poetik *Om Tankar i Witterhets-Arbeten: Samtal* (1756) lutar sig till stor del mot franskklassicistisk kritik.¹⁵ Det märks inte minst i en kort passage om herdegestalten. Sahlstedt tar upp Dalins visa "En Celadon gaf Frögderop" (1736), där herdeparet för övrigt heter just Celadon och Melicerta – en tänkbar inspirationskälla för skådespelet. I visan hörs Melicerta tala nästan som en spirituellt salongsgäst med lediga referenser till såväl religion som astronomi; hon nämner bland annat profeten Muhammed och jordens bana runt solen. Att Dalins visa är menad att locka till skratt verkar Sahlstedt inte ha något vidare överseende med, utan skriver: "[det] tyckes ej wara sanningslikt at

¹¹ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 37.

¹² Om *locus amoenus*, se Ernst Robert Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, övers. Willard R. Trask, (Princeton: Princeton University Press, 2013 [1948]), s. 195.

¹³ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 37.

¹⁴ Om Sahlstedts estetiska åskådning och litteraturkritik, se Alvin, s. 43–122.

¹⁵ Abraham Sahlstedt, *Om Tankar i Witterhets-Arbeten: Samtal I–III* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1756). Verket är en mycket fri bearbetning av Bouhours *La Manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit* (1687), där Sahlstedt nästan uteslutande behandlar svenska författare. Se Alvin, s. 70–73.

en enfaldig herdinna hade om dessa beniga frågor någon kunskap; fast mindre kunde komma at tänka på at därom fälla sit omdöme.”¹⁶ Enligt Sahlstedts uppfattning bör herdinnan alltså vara en anspråkslös person utan vare sig formell eller belevad bildning.¹⁷

Boileaus ord om blommor som smycken, i stället för guld och ädelstenar, går igen i Melicertas redogörelse för herdarnas sysselsättning: de ”plåcka spåda löf och binda vackra kransar”, vilar under skuggande trädkronor, musicerar, dansar och vallar sina får – ett arbete utfört ”med lust.”¹⁸ Hon framställer herdarna som jämlikar, befriade från girighet och maktambitioner. De störs inte av oro, jäkt och avund, utan låter tiden glida fram i lugn och ro, ”trögflytande och aromatisk som honung”, för att citera Michail Bachtins lyriska beskrivning av pastoralens speciella temporalitet.¹⁹

Melicertas monolog skildrar en herdefigur som känns igen från åtskilliga tidigmoderna pastoraler. Såväl Lewan som Alvin konstaterar att pjäsen delvis liknar andra frihetstida herdespel.²⁰ Det gäller även själva grundberättelsen, som jag sammanfattar i det följande.

Dramat kretsar kring åtta herdar och herdinnor, varav Alcestes är den enda i avvikande (äldre) ålder. De lever omgivna av skönhet, utan hunger och materiella strävanden – men det finns ändå både yttre och inre faror som kastar mörka skuggor över idyllen. I skogen stryker vilddjur omkring. En björn river Celadon, som blir allvarligt skadad. Konvalescensen sträcker sig över hela den andra och tredje akten och han är därför frånvarande större delen av pjäsen. Men hotet kommer också från herdarnas egna kärleksintriger. Celadon älskar Cloris, som i sin tur älskar Dametas, som själv dyrkar Melicerta med närmast sjuklig frenesi. Titelherdinnan verkar sakna starka preferenser, även om hon har ett gott öga till Celadon. Sahlstedts skådespel bjuder omväxlande på allvarliga och muntra partier, men tonen är aldrig riktigt uppsluppen och skämtsam, som i Hammarbergs *Den Beständiga Herdinnan* eller Dalins *Herde-Spel I Tre Öppningar*. *Melicerta* placeras sig någonstans emellan tragedi och komedi. Positionen är inte ny; en av de mest inflytelserika tidigmoderna pastoralpjäserna var Battista Guarinis *Il Pastor Fido* från 1590, märkt just ”tragicomedia pastorale”. Sahlstedt kände uppenbarligen väl till

¹⁶ Sahlstedt, *Om Tankar i Witterhets-Arbeten*, s. 52. Det bör nämnas att verket är ett slags rolldikt och att det här omdömet fällt av Läsrök. Om de olika rollerna, se Alvin, s. 71.

¹⁷ Förvisso är det i någon mån även budskapet i Dalins visa, men han efterlever det alltså inte stilistiskt enligt Sahlstedt.

¹⁸ Sahlstedt, *Melicerta*, 38.

¹⁹ Michail Bachtin, ”Kronotopen”, *Det dialogiska ordet*, övers. Johan Öhberg (Gråbo: Anthropolos, 1988), s. 29.

²⁰ Lewan s. 166; Alvin, s. 149.

Guarinis författarskap eftersom han behandlar den italienska renässansdiktaren i sina *Anmärkingar öfver Triewalds "Läre-spån i Svenska skaldekonsten"*.²¹

Likt *Il Pastor Fido* slutar *Melicerta* med trolovning och äktenskap. Ändå är det här som Lewan menar att Sahlstedts herdespel övergår i "anti-pastoral". Han skriver:

Man tänker sig en upplösning med lyckligt slut: de fyra älskande ska som i Shakespeares Midsommarnattsdröm finna var deras hjärtan egentligen hör hemma. Eller att det ska sluta med allmän herdeklagan. Däremot väntar man sig inte att förnuftet och förståndigheten ska segra över kärleken. Men det är det som sker, i denna upplysta pastoral.²²

Det är Celadon och *Melicerta* som ska gifta sig – ett resonemangsäktenskap, orkestrerat av *Alcestes*. Föreningen är möjlig eftersom flera personer låter sig övertygas att lägga sina känslor åt sidan, däribland Celadon själv, som ju egentligen föredrar *Cloris*. Man skulle kunna tro att det vore en smärtsam uppoffring, men Sahlstedts herdar verkar helt obesvärade, för i den här pjäsen lyssnar kärleken på förnuftet. När *Cloris* får veta att hennes känslor för *Dametas* saknar framtidsutsikter och att "flickors ärbärlighet ej minsta inbrott tål", svarar hon: "Jag höll *Dametas* kär, jag må det icke dölja. / Nu wil jag följa / Ditt råd, som stöder sig på klok och säker grund. Nu är det mitt beslut från denna dag och stund."²³ *Melicerta*, i sin tur, visar inget som helst intresse för äktenskap, även om hon förvisso håller av *Celadon*, men efter att ha lyssnat på *Alcestes* myndiga förmaningar faller hon snart till föga och accepterar hans förslag. Den gamle mannen säger, bland annat:

Föräldrar gifwa wäl de råd, som äro bästa.
Men at et barn med wäld emot dess wilja fästa,
Går kärlekens natur, och billighet för när,
Så framt ej galenskap i odygt blifwer kär.
Och fordras deremot å andra sidan detta:
At efter kloka råd sit kärleks tycke rätta.
Et barn har frukt här af, föräldrar fägnar slikt:
Så bygges äktenskap, som ljufligt är och likt.²⁴

Melicerta, som beklagar att hon inte kan få föräldrarnas råd i detta "som ungdom ej så noga kan förstå", svarar balanserat: "Jag finner intet skäl Ert tillbud at förskjuta."²⁵ Några större känslöyttringar visar hon inte prov på.

²¹ Alvin, s. 81.

²² Lewan, s. 166.

²³ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 24; 25.

²⁴ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 43.

²⁵ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 43–44.

Lewan anser att Sahlstedt försöker "desarmera herdedikten genom att upphäva allt den står för", vilket med hans egna ord är "det fria herdelivet, ett ungdomens och känslans liv."²⁶ Enligt Lewan bryter gestalternas förnuftiga attityd pastoralens "traditionella mönster" och vänder "upp och ner på hela herdefiktionen."²⁷ Han beskriver till och med Celadon och Melicerta som de "verkliga svikarna mot den pastorala kärlekens krav."²⁸ Språkbruket vittnar om en övervägande essentialistisk pastoralsyn, där det enskilda verket förväntas spegla ett slags grundidé (i det här fallet, den fria erotiken) för att kunna räknas till genren. Verk som avviker från den på förhand stipulerade mallen framstår följaktligen som normbrytare, omstörtare eller liknande. De sätts på undantag och blir svåra att begripa annat än som just "anti-pastoraler". Lewan placerar inte Sahlstedts pjäs i något ytterligare, mer specifikt sammanhang än "upplysningens tid" och "det ordnade, förnuftiga samhället."²⁹ Utöver detta får vi ingen hjälp att kontextualisera herdarnas beteende.

Alvin diskuterar knappt pjäsens handling, men noterar att den är "njugg på lyriska partier" och således skiljer sig från andra tidigmoderna herdespel.³⁰ Han beskriver *Melicerta* som en "liten ytterst naiv och banal variation på det vanliga pastorala receptet" och ser avsaknaden av lyriska inslag som en svaghet.³¹ Sahlstedts herdegestaltning berörs överhuvudtaget inte. Alvin ger en låg värdering av skådespelet och finner därför ingen anledning att dröja vid innehållet.

Jag betraktar pastoralen inte som en enhetlig genre med fixerad essens, utan som en kod, ett teckensystem, som kan aktualiseras i skiftande sammanhang, för olika syften.³² Enligt ett sådant synsätt är det pastorala inte en egenskap eller identitet hos texten, utan något som texten kommunicerar genom att aktivera koden på läsarens förväntningshorisont. I stället för att avfärda *Melicerta* som ett antagonistiskt (eller bara misslyckat) herdespel, menar jag att dramat *använder* pastoralen för att skildra ett herdeideal som kännetecknas av lydnad, ödmjuk-

²⁶ Lewan, s. 168; 167.

²⁷ Lewan, s. 166; 168.

²⁸ Lewan, s. 167.

²⁹ Lewan, s. 168. Visserligen lyfter Lewan även fram Lindahls *Menlöshetens Tempel*, men då huvudsakligen för att visa på kontrasten skådespelen emellan. Enligt Lewan argumenterar Lindahl för att herdelivet är förnuftigt, medan Sahlstedt ser det som hotfullt, se Lewan, s. 161–169.

³⁰ Alvin, s. 150.

³¹ Alvin, s. 149.

³² Kodbegreppet har jag hämtat från Jurij Lotman och semiotiken. Se t.ex. Jurij Lotman, *Den poetiska texten*, övers. Eva Adolfsson m.fl. (Stockholm: Pan/Norstedt, 1974), s. 36–37; Jurij Lotman, *The Structure of the Artistic Text*, övers. Ronald Vroon (Ann Arbor: University of Michigan, 1977), s. 20; Jurij Lotman, Ewa M. Thompson, "Jurij Lotman's Literary Theory and Its Context" i *The Slavic and East European Journal*, 21:2 (sommar 1977), s. 230–231.

het och omsorg, inte fri kärlek. Det är en figur som har mer gemensamt med Bibelns *pastor*, en flockledare och inte en erotisk gestalt, än med herden i antikens hedniska pastoral. Synen på herden som en saktmodig och ansvarstagande person innebär samtidigt att Sahlstedts skådespel fjärrar sig från de pastorala traditioner som betonar reträtt och världsförakt och i stället närmar sig andra slags texter. Som vi kommer att märka är Wrangels och Hesselius herde framför allt en undersåte.

Den goda undersåten

Jag har tidigare refererat en passage ur Melicertas monolog, där hon framställer herdevärlden som en plats utan hierarkier; ”wi äre alle lika”. Påståendet speglar en känd pastoral konvention. ”Bara om friheten och jämlikheten förenas med oskuldens guldålder, befinner man sig verkligen i Arkadien”, skriver Horace Engdahl.³³ Men herdinnans ord stämmer egentligen inte överens med pjäsens innehåll. Lewan noterar att både kvinnan och ungdomen får ”veta sin sociala plats”.³⁴ Sahlstedts herdar tycks väl medvetna om samhällets rangordning. Vad mera är, de accepterar den och underkastar sig villigt de auktoriteter som presenterar sig.

Det märks tydligt i diskussionen mellan Alcestes och Melicerta, där han försöker övertyga henne att ingå äktenskap med Celadon. Jag har redan citerat några av replikerna. Den gamle mannen väcker patos genom att smickra herdinnan och tala om sorgen efter sonens rovdjursattack, men han ser också till att framhäva den kunskap och erfarenhet som åren har givit honom: ”hör en gubbes ord”, ”Föräldrar gifwa wäl de råd, som äro bästa”.³⁵ Han anspelar flera gånger på kontrasten mellan grånad vishet och ungdomlig enfald och kallar herdinnan ”mit barn”.³⁶ Så som far och åldring är Alcestes dramats enda självklara auktoritetsfigur. Med det anser han sig berättigad att råda över de andra herdarnas kärleksliv. Av samtalet framgår att giftermålstanken helt och hållet kommer från Alcestes själv och botten i hans egen sympati för Melicerta.

³³ Horace Engdahl, ”När poesin bodde i Arkadien” i *Gustaf Philip Creutz, Dikter och brev*, red. av Horace Engdahl och Marianne Molander Beyer (Stockholm: Svenska Akademien i samverkan med Atlantis, 2010), s. vii–xxiii (s. xv).

³⁴ Lewan, s. 168.

³⁵ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 41.

³⁶ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 42.

Jag längtar til at se min mörka hydda ljus,
Och bota min förlust uti mit herda-hus.
Jag önskar det må ske. Det sker, om jag kan finna,
För mig en tröst i dig, och för min son en qwinna.³⁷

Som citatet visar nämns Celadon först i den sista versens senare led. Äktenskapets huvudsakliga syfte är att lösa faderns egna bekymmer; sonens eventuella förmågor som äkta man berörs överhuvudtaget inte. Det verkar som om Alcestes auktoritet i sig räcker för att Melicerta ska acceptera hans förslag, låt vara att hon efterfrågar en smula betänketid. Talande nog är hennes enda bekymmer alltså att hon saknar möjlighet att rådfråga sina egna föräldrar.

I den andra akten utspelar sig ett samtal som liknar Alcestes och Melicertas, vari Camilla lyckas förmå Cloris att överge drömmen om Dametas. Hos Sahlstedt är det att betrakta som en vänskapshandling, eftersom förälskelsen äventyrar hennes anseende. Kärlek framställs genomgående som något negativt och farligt, särskilt för de kvinnliga gestalterna. Camilla kan inte argumentera utifrån en maktposition; liksom väninnan är hon en ung herdinna. I stället betonar hon Cloris naivitet och kvinnorollens omtydighet. Camilla säger: "Wårt tilstånd är ju så, / Wi böre uti ro vårt öde wänta på."³⁸ Hon kallar väninnan för en "ung och hurtig Herde-piga, / Som ej af annat wet, / Än wara nögd i sin oskyldighet."³⁹ Argumentationsstrategin liknar Alcestes, nämligen att övertyga samtalspartnern om att hon saknar befogenhet att fatta sina egna beslut och därför bör låta sig styras av andra (i det här fallet, föreställningen om det passande). Cloris och Melicerta protesterar inte, utan underkastar sig omgivningens vilja. När skådespelet går mot sitt slut är det bara Dametas som fortfarande hyser missriktade – enligt kollektivets uppfattning – känslor, men Alcestes har den allra sista repliken och säger: "Om Melicerta sig med en annan snart förbinder, / Och Herden för sig ser et oundwiktligt hinder; / Så lär han efter hand sin ängslan jaga bårt: / Dametas blifwer glad: det tör ske innan kårt."⁴⁰ Eftersom Dametas redan tidigare har insett att "Alcestes hade rätt" verkar den gamle mannens prognos välgrundad.⁴¹

Ända sedan antiken har pastoralen använts för att gestalta skillnaden mellan stad och land. Redan i Vergilius första eklog beskriver Tityrus hur det väldiga Rom tornar över herdarnas marknadsplatser som en cypress bland olvonbuskar. Landsbygdstematiken, ofta associerad med en diskurs kring vila och reträtt, hör

³⁷ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 42.

³⁸ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 24.

³⁹ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 22.

⁴⁰ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 46.

⁴¹ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 31.

till pastoralens mest uppmärksammade aspekter.⁴² Hos Sahlstedt är den dock mindre betonad än kontrasten mellan hög och låg. Melicertas monolog, som jag tidigare har nämnt, beskriver herdarnas lugna, lantliga hemvist i all sin blomsterprakt, men inte som ett alternativ till stadens jäkt och larm. Hon fäster större vikt vid herdarnas enkelhet: "Vi känna ej besvär: vi gå til duktadt bord: / Och dricka samma win, som torstig fårahjord. / Hos höga, högmod bor, och öfwerflöd hos rika: / Oss är vår föda nog..."⁴³ Herdevärlden kontrasteras mot de högre stånden, snarare än stadslivet. Melicerta nämner överhuvudtaget inte ordet "stad", inte heller "myller", "bullen" eller något annat som ger bilden av folkmassor, sorl och bebyggelse. Däremot talar hon om "wida salar", vilket för tankarna till slott, herrgårdar, stadspalats – maktcentrum som förutsätter en periferi. Det finns förstås inga vattentäta skott mellan aristokratin, hovet, eliten och staden, men när man väger samman Melicertas monolog med den auktoritetstro och vilja till lydnad som gestalterna uppvisar, går det ändå att observera en viss skillnad i tonvikt, där de vida salarna snarare verkar användas för att signalera rikedom än regeringsmakt. Sahlstedts herdar är flärdfria, anspråkslösa, goda undersåtar – de lyssnar på råd och rättar sig i ledet. Dramat aktualiserar alltså inte nödvändigtvis de pastorala traditioner som handlar om *otium*, världsförakt och att vända samhället ryggen.⁴⁴ I stället upprätthåller herdarna den sociala ordning där gammal styr ung, man styr kvinna och där låg alltid behöver vägledning av någon som betingar högre status. Skådespelets grundläggande konflikt rör just herdarnas underkastelse: ska de välja förnuftets väg, som Alcestes förespråkar, eller låta passionen bestämma? Eros porträtteras stundtals som en hotfull främmande makt.

Den andra akten avslutas med "Aria och Herda-Musique", en sång om kärlekens destruktiva inflytande. Scenanvisningarna ger inga närmare instruktioner kring framförandet, men av sammanhanget förfaller det troligt att det är Dametas som sjunger:

⁴² "Nature and landscape figure prominently in most scholarly and critical accounts of pastoral and are regularly associated with the Golden Age, innocence, and nostalgia", Paul Alpers, *What is Pastoral?* (Chicago: Chicago University Press, 1996) s. 28. Se även t. ex. Leo Marx, *The Machine in the Garden: Technology and the Pastoral Ideal in America* (New York: Oxford University Press, 1964); Martin Kylhammar (1985). *Maskin och idyll: Teknik och pastorala ideal hos Strindberg och Heidenstam*, diss. Linköpings universitet (Stockholm: Liber, 1985); Lawrence Buell, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1995); Terry Gifford, *Pastoral* (Abingdon: Routledge, 2020), s. 47–82.

⁴³ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 37.

⁴⁴ Om *otium* och reträttskildringar generellt, se Emma Eldelin, *Att slå dank med virtuositet: Reträkten, sysslösheten och essän* (Lund: Ellerström, 2018), s. 125–132.

Kärlek, fly från våra tjäll.
Du tilskyndar qwal och smärta,
När du herrskar uti hjerta,
Är ej Herda-lefnad säll.
Bårt, far din kos, kom aldrig mer tillbaka
Låt oss i lugn et menlöst nöje smaka.⁴⁵

Kärleken är en grym härskaress som vänder upp och ner på herdetillvaron, medan Alcestes erbjuder frid och stabilitet. Liksom Hesselius och Wrangels tragedier skildrar *Melicerta* alltså på sätt och vis en tronstrid.

Tragedins herde

I *Erick Den Nionde Eller Helige* fungerar herdefiguren närmast som en symbol för den gode undersåten. Hos Hesselius heter de Signill och Iwar-Skald (som namnet antyder är han också poet och skriver dikter till kungens ära, inspirerad av Egil Skallagrímsson, som nämns i pjäsen). När skådespelet börjar råder en mörk och kuslig morgon. Näktergalens sång har tystnat, medan skatan skrattar och korpen kraxar. Det framgår snart att naturens oro är ett ont förebud om den danske usurpatorn Henric Skatelers framfart över landet.⁴⁶ Signill har fullt sjå med att hålla ordning på hjorden och Iwar varnar för lurande vargar. Fårfloeken tycks tjäna som en allegori över svenskarna, även de hotade av dold, hungrig fiende.

Det är värt att notera att Sahlstedts, Hesselius och Wrangels herdar alla tar uppgiften att valla får på största allvar. Om en gestalt går iväg nämns genast risken för rovdjursangrepp. När björnen går till attack i *Melicerta* och herdarna springer för att se efter Celadon, säger Palemon: "wänta – – här måtte någre blifwa. / Wi får ej wår hjord aldeles öfwegifwa."⁴⁷ När en av herdinnorna i *Torilla* gråter och klagar, frågar de andra: "Är Biörnen efter dig?" och, efter det, "Har någon dig beröfwat / Din Boskap?"⁴⁸ Både Iwar och Signill vill resa till hovet på kung Ericks dag, men herdinnan stannar kvar för att någon måste ta hand om floeken. Såväl pastoralforskare som herdediktare har ofta behandlat fårskötseln enbart som en förevändning.⁴⁹ Poeten Bernard Le Bovier de Fontenelle, beundrad av Tankebyggarorden och författare till den inflytelserika pastoralpoetiken *Discours sur la nature de l'éplogue* (1688), drömde om en herdedikt utan får och

⁴⁵ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 31.

⁴⁶ I svensk historieskrivning mer känd som Henrik Skadelår, Henrik Skateler eller Henrik den halte.

⁴⁷ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 6.

⁴⁸ Wrangel, s. 15.

⁴⁹ Se t. ex. Engdahl, xii.

getter.⁵⁰ Enligt honom var pastoralens verkliga uppgift att skildra ett lättjefullt lantliv med kärlek och sång. Djuren betraktade han närmast som en smutsig och trivial distraktion. Hos Sahlstedt, Hesselius och Wrangel, däremot, vårdas hjorden omsorgsfullt. Jag uppfattar det som en konsekvens av att författarna ger herden en roll i samhällsordningen. Till skillnad från Fontenelles herdar är de inte socialt frikopplade, utan har särskilda skyldigheter som rör just deras stånd.⁵¹ Som flockledare härskar de över fåren, liksom andra härskar över dem.

Signill och Iwar beskriver kung Erick som ”vår mer än hulda Far” och förbannar gång på gång den svenska befolkningens vacklande lojalitet:⁵²

De Swenske pläga förr ej på sin låfwen brista;
Ty de från waggan lärdt, at desse runor rista.
Uti sitt ädla bröst: **Här finnes redlighet/
Emot mitt Fädersland ock mot min Öfwerhet.**
Men ach! Hwad höres nu? Det blodet är förändrat⁵³

Herdarna har en självklar instinkt att hjälpa kungen, även med risk för eget liv. Samtidigt är de enkla människor och Signill manipuleras att ge information till danskarna. För skådespelet i stort spelar de en väsentlig roll. Herdeparet är inte bara ett mönster i moral, trohet och offervilja, utan vägleder också publiken genom att kontinuerligt kommentera skeendet. Som vi har sett börjar pjäsen i herdelägret. När det vankas strid mellan Erick den nionde och Henric Skateler sjunger Signill om sin rädsla. I den sista akten, då den svenske kungen har fallit, står Iwar för sorgediktet och sammanfattar ödesmättat den store hjälten gärning: ”Gråt hela Swea rike! / Betänck! Din Kung är Död, som aldrig haft sin like? / Han som oförskräckt bland Tusend faror stått.”⁵⁴ Herdeparet kanaliserar de känslor som Hesselius försöker väcka med sin tragedi.

I *Torilla* finns inte samma utvecklade symbolik kring herden som den gode undersåten. Däremot har samhällspositionen stor betydelse, eftersom arvprinsen

⁵⁰ ”Je conçois donc que la Poésie Pastorale n’a pas de grands charmes, si elle est aussi grossiere que le naturel, ou si elle ne roule précisément que sur les choses de la campagne. Entendre parler de Brebis & de Chevres, des soins qu’il faut prendre de ces Animaux, cela n’a rien par soy-même qui puisse plaire”, Bernard Le Bovier de Fontenelle, *Poésies pastorales, avec un Traité sur la nature de l’églogue, et une Digression sur les anciens et les modernes. Par M. de Fontenelle,.... Troisième édition augmentée* (Paris: M. Brunet, 1708), s. 155.

⁵¹ Visserligen är Fontenelles herdar aristokratiskt kodade, se Jean-Louis Haquette, *Échos d’Arcadie: Les Transformations de la tradition pastorale des lumières au romantisme* (Paris: Classiques Garnier, 2009), s. 37–45, men dikterna uttrycker ändå en vilja att ta avstånd från hovet och njuta sitt *otium*.

⁵² Hesselius, s. 4.

⁵³ Hesselius, s. 7 (fetestil i original).

⁵⁴ Hesselius, s. 83.

Regner, Sveriges rättmätige härskare, skickas iväg tillsammans med sin bror att leva som herdar i Hälsingland – allt för att styvmodern, usurpatorn Torilla, ska kunna regera oinskränkt. Prinsarna är med andra ord degraderade från den högsta toppen till det allra lägsta. Regner klagar:

Den Herde haft til Far, til Moder en Herdinna
Uti sin nedrighet sig lättelig kan finna;
Men den som stupat ned, från Thron til Herde-Staf,
Den kan eij fasa, om han fölle ned i graf.⁵⁵

Torilla och prinsarna är inte de enda gestalterna som befinner sig på fel plats i hierarkin vid pjäsens början. Enligt scenanvisningarna är Asmund ”Drottningens förnämsta Fä-Herde”. Han utnyttjar prinsarnas (tillfälliga) underordning genom att motarbeta och dominera dem, något som riskerar att straffa sig i slutet, när ordningen är återställd och Regner stoltserar på den svenska tronen, Torilla besegrad. Tragedins allra sista scen skildrar Asmunds besök vid hovet, dit han har kommit för att be om kungens barmhärtighet – dock utan större hopp. Han säger: ”Mig tycks at hänga mig det wor’ mitt bästa råd”.⁵⁶ Men herdens låga status visar sig nu vara räddningen. Regner svarar: ”Neij, neij, lef Asmund [...] din ringhet nu dig tjenar til beskydd; / Min hämd wanhedras af ditt Blod, ty lef obrydd.”⁵⁷

Även om Asmund hör till pjäsens skurkar, behandlas han inte som en representant för andra herdar. När Regner har triumferat över Torilla sjunger en herdinna till hjältens ära, ungefär som i *Erick Den Nionde Eller Helige*. Som grupp tycks herdarna ha längtat efter den nye kungens styre. En hovman berättar: ”En myckenhet af Folck har sig tilsamman skåckat, / Som några Herdar från de nästa Byar låckat, / Med hopp at nu få se sin rätta Öfwerhet.”⁵⁸ Herden är på så vis knuten till tanken om en härskare.

Slutdiskussion

Jag har tidigare citerat Lewans utsaga om det ”fria herdelivet, ett ungdomens och känslans liv”, ett pastoralt credo som han menar att Sahlstedt attackerade. Beskrivningen stämmer väl överens med den galanta, franskinspirerade pastoral som Creutz hjälpte till att introducera i Sverige under 1750-talet, men man kan fråga sig om den verkligen är särskilt representativ för frihetstidens herdedikning. Vi

⁵⁵ Wrangel, s. 10.

⁵⁶ Wrangel, s. 56.

⁵⁷ Wrangel, s. 56.

⁵⁸ Wrangel, s. 55.

behöver inte ens söka oss till kanons dammhöljda utkanter, där *Melicerta* huserar, för att hitta motexempel. Nordenflycht, Herdinnan i Norden och Tankebyggareordens förgrundsgestalt, skrev pastoraler där vården av fårflocken rör diktjagets hjärta betydligt mer än kärleken, som kallas ”owän” och schasas bort.⁵⁹ Tonläget är ofta allvarligt och de dikter som skildrar något slags fri erotik, om än utan Creutz sensualism, har en satirisk udd.⁶⁰ Nordenflychts gestalter kan verka kroppslösa, hon beskriver sällan hur en gestalt ser ut och ägnar sig nästan aldrig åt målande framställningar av någons yttre skönhet. Många dikter kretsar kring kyska herdinnor som likt *Melicerta* föredrar ensliga strövtåg där tankarna får vandra.

Du tysta skog, i dig fullkomligt nöje wankar:
Der lämnar jag mig fritt åt mina nögda tankar.
Du stillar tankfull själ, med dina toppars sus,
Och nöjet somnar in wid dina källors brus.
Jag har uti din skygd, min rena längtan mättadt,
At efter himmelskt wis få jordiskt nöje rättadt.
Jag smakar sinnes frid: min sällhet ökas mer:
Och hjertat fagnar sig åt alt hwad ögat ser.⁶¹

Verserna kommer från *Melicertas* monolog, men klingar också av Nordenflychts ”Ensligheten” (1762), som börjar:

I denna lugna skog jag nöjet får igen,
Som flydde för mitt bröst när jag bland Menskior dväljdes,
Du ömma känsla du, som alla stunder qväljdes,
Njut hvilva, smaka frid, min frihet varar än.⁶²

Liksom *Melicerta* samlar diktjaget kraft i samspelet med naturen. Hon smakar, tittar och lyssnar på de fridfulla omgivningarna och vilar intill ett vattendrag. Kärlekstematiken finns där, precis som hos Sahlstedt: i slutet av dikten uppvaktas jaget av Skaldeguden, som kommer till hennes hydda och överlämnar skaldegåvan – men Nordenflycht understryker att det rör sig om en kysk låga.

Det går naturligtvis att peka på olikheter författarna emellan. Nordenflycht inspirerades av de franska preciösernas feministiskt kodade avståndstagande från

⁵⁹ Ur ”Den unga herdinnan Dorillas qwäde”, Hedvig Charlotta Nordenflycht, *Samlade skrifter*, d. 1 (Stockholm: Bonnier, 1925), s. 213.

⁶⁰ Se t.ex. ”Nymodig kärleks art”; ”Säg mig Damon sad’ Lysandra”, Hedvig Charlotta Nordenflycht, *Skrifter* (Stockholm: Atlantis, 1996), s. 150–151; s. 165–167.

⁶¹ Sahlstedt, *Melicerta*, s. 38.

⁶² Ur ”Ensligheten”, Hedvig Charlotta Nordenflycht, *Samlade skrifter*, d. 2 (Stockholm: Bonnier, 1927), s. 441.

kärleken och använde pastoralen som en politisk utopi där kvinnor kunde inta roller som stod utom räckhåll i det verkliga 1700-talssamhället.⁶³ Intresset för djuromsorg kan ha influerats av tidens sentimentala strömningar och teman kring reträtt och världsförakt spelar en framträdande roll, inte minst i "Ensligheten".⁶⁴ Samtidigt skrev Nordenflycht sina första diktsamlingar under en tid då den svenska dramatiken upplevde en blomstring. Jämförelsen med Sahlstedt är tentativ, men värd att undersöka närmare.

Sahlstedts, Wrangels och Hesselius verk påminner om en tid före "Atis och Camilla", när den litteräre herden hade andra konnotationer än fri kärlek ute i det gröna. Förväntningshorisonten såg annorlunda ut och herdegestalten kunde också signalera omsorg och ödmjukhet – någon som vårdar sin flock och lyder den rättmätiga härskaren. Trots genreangivelsen skiljer sig *Melicerta* från andra samtida herdespel, vilket har påverkat mottagandet. Först när vi läser Sahlstedts drama i ljuset av *Torilla* och *Erick Den Nionde Eller Helige* tycks herdarnas agerande falla på plats.

⁶³ Om preciöst och förfeministiskt tankegods i Nordenflychts verk, se John Kruse, *Hedvig Charlotta Nordenflycht: Ett skaldinne-porträtt från Sveriges rococo-tid*, diss. Lund (Lund: Gleerup, 1895), s. 204–210; Ruth Nilsson, *Kvinnosyn i Sverige: Från drottning Kristina till Anna Maria Lemngren*, diss. Lund (Lund: Gleerup, 1973), s. 220; Sissel Lie, "Preciöserna i 1600-talets Frankrike" i *Kvinnopolitisk tidskrift* (numera *Tidskrift för genusvetenskap*), s. 6–17 (s. 15–16); Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer: Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, diss. Uppsala (Hedemora: Gidlund, 2001), s. 255; Matilda Amundsen Bergström, *Som en Sapfo: Publiceringsstrategier, självframställning och retorik hos tre tidigmoderna kvinnliga författare*, diss. Göteborg (Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, 2019), s. 223–227.

⁶⁴ Amundsen Bergström, s. 301–304.

“Ett Swänskt och redligt Nit”.
Essäpress och tragedi i svensk frihetstid

Ann Öhrberg, Uppsala universitet

Abstract: The article discusses the relation between the genres of essay press and tragedy during the Swedish so-called Age of Liberty. The writings and carriers of two authors, Andreas Hesselius (“Americanus”) (1714–1762) and Olof Celsius the Younger (1716–1794) stand as examples and a comparison between them as authors of both essay press and of tragedy respectively is made. These genres, it is argued, are fruitful to discuss in tandem, as well as in the context of the literary system and the political landscape. Hesselius and Celsius were both young political activists when they together published the journal *Thet Swenske Nitet* (1738). They had the ambition to enhance the Swedish literature and language, and to promote political ideas, and their own carriers. With the same purposes they also individually wrote some of the first tragedies in the Swedish language. These tragedies are marked by political tendencies, royalistic and patriotic ideals and (an imaginative) use of history, and analyses of the dramas also points to the importance of analysing the rhetorical dimension of these tragedies.

Keywords: Swedish-speaking tragedy; essay press; Swedish Age of Liberty; Andreas Hesselius Americanus; Olof Celsius the Younger; political culture; literary system

Recommended citation: Öhrberg, Ann, “Ett Swänskt och redligt Nit”. Essäpress och tragedi i svensk frihetstid, 1700-tal: *Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 102–120. <https://doi.org/10.7557/4.8409>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Under den svenska frihetstidens första årtionden tog både den essäistiska journalistiken och tragedin kvantitativa och kvalitativa språng.¹ Här vill jag ta upp vad som händer om en diskuterar dem i relation till varandra, för trots att det rör sig om helt olika genrer menar jag att det finns goda skäl att uppmärksamma vissa samband.

Frihetstidens essäpress och svenspråkiga dramatik producerades under frihetstidens första årtionden i ett kärvt litterärt klimat. Under den första hälften av 1700-talet var Sverige förkrympt geografiskt, fattigt och sargat av misslyckade krigsäventyr. Befolkningen på cirka två miljoner (med den östra rikshalvan inräknad) var glest utspridd och merparten bodde på landet. Stockholm hade knappa femtiotusen innevånare. Visserligen var läskunnigheten hög när det gällde läsning av religiösa texter, men då rörde det sig om en ytterst begränsad och ofta muntligt präglad kunskap. Att köpa tryckta verk var dyrt och låg utom räckhåll för huvuddelen av befolkningen – det fick oftast räcka med en psalmbok som inkluderade lilla katekesen. Det fanns enbart ett fåtal tryckerier och dessa var koncentrerade till södra och mellersta delen av riket. Finland försörjdes av en enda officin i Åbo. Det var först år 1737 som dramatik på svenska började spelas för allmänheten. Censor och konsistorier bevakade noggsamt all litteratur som trycktes och importerades.

Att under dessa omständigheter bjuda in publiken att läsa och se nyskriven svensk dramatik, eller börja ge ut tidskrifter, verkar huvudlöst. Men samtidigt skedde stora förändringar under frihetstiden som skulle komma att gynna utvecklingen inom det litterära systemet. Nya tekniker effektiviserade tryckverksamheten, importen av böcker ökade och enväldet hade vid Karls XII:s död ersatts av ståndsriksdag, vilket skapade behov av fora där allmänna frågor kunde debatteras. Latinet och den klassiska retoriken ifrågasattes som kommunikationsmodeller. Från övriga Europa importerades nya litteraturslag och konstlitterära tekniker som anpassades för en svensk kontext; nu skulle svenska språket utvecklas: det gick att skriva stor litteratur, och kommunicera med en bredare publik på svenska. Tragedins alexandriner och essäpressens underhållande journalistik kunde även skrivas på svenska språket. Under riksdagarna kom riksdagsmän från hela landet till Stockholm, politisk debatterades i hela staden, på krogarna och på de nyinrättade kaffehusen. Under riksdagen 1738–1739 debatterades om Sverige på nytt borde gå i krig mot Ryssland och här var det nyligen instiftade så kallade hattpartiet för krig. Patriotismens vågor fortsatte att svalla: Sverige hade visserligen förlorat i krig, men kunde skryta med sin ärorika historia och i tragedin och essäpressen kunde detta demonstreras.

¹ Rörande termen essäistisk journalistik, se Ingemar Oscarsson, "Med tryckfrihet som tidig tradition", i *Den svenska pressens historia*, del 1: *I begynnelsen (tiden före 1830)* Claes-Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson & Jarl Torbacke (förf.), Karl Erik & Per Rydén (huvudred.) (Stockholm: Ekerlid, 2000), 98–215.

År 1764 höll Olof Celsius d.y. åminnelsetal över Olof von Dalin, i den Kungliga Vetenskapsakademien. Han prisar Dalin som en ”fruktsam stamfar” till efterkommande svenska poeter, men särskilt relevant är vad han säger om svenskspråkig dramatik och hur åtskilliga förnämna herrar:

försöka om ej någon Theater här i Sverige skulle kunna inrättas, och vårt Svenska språk till sådana öfningar finnas lämpeligt. DALIN gaf då ut den första Svenska Tragedie år 1742, under titul af BRYNHILDA; uti hvilken ämnet är tagit af de gamla Isländska Sagor; men ställning och Poesie hos oss så ny, at då MESSENI, BRASKENS, eller andras Theatraliska arbeten, hvilka vid medlet och slutet af det förra Seculum, sågo dagen, sättas där bredevid, synas de likasom våra gamle Kyrko-målningar emot målningarna i vårt Slott. Ho skulle då vilja betaga DALIN, jämte annan heder, äfven den, at hafva varit den förste, som hos oss med framgång försökt at gifva *cothurnen* dess rätta gång?²

Dalin är alltså, enligt Celsius, den som var först med att framgångsrikt skriva tragedi på svenska, det vill säga att han gav *cothurnen* en rätt gång. Dalin var som bekant även författare till den berömda tidskriften *Then Swänska Argus* (1732–1734) som visserligen inte var den första essäistiska publikationen under 1700-talets första hälft, men väl den mest berömda och inflytelserika. Att en tidskriftsförfattare också skrev drama är ingen slump, menar jag, och Dalin var långtifrån den enda. Mina två exempel i det följande rör två andra tidskrifts- och tillika tragediförfattare: Olof Celsius d.y. (1716–1794) och Andreas Hesselius (1714–1762), även kallad Americanus. Den följande diskussionen behandlar vad som händer om en sätter Celsius och Hesselius verksamhet som dramatiker i relief till ett gemensamt projekt, den essäistiska periodiska publikationen *Thet Swenske Nitet* som kom ut år 1738.

Det finns nämligen många förbindelser mellan essäpress och dramatik: de patriotiska ambitionerna när det gäller att utveckla det svenska språket, historiebruket, de ofta politiska tendenserna som präglar verken, förutsättningarna under den tid då de tillkom, att verken var beroende av kulturell import – och inte minst när det gäller författarna i sig. Under första hälften av 1700-talet kom, till största delen manliga skribenter, att publicera sig inom den för Sverige nymodiga genren essäpress.³ En handfull av dessa unga manliga författare skrev också dramatik och

² Olof Celsius d.y., *Åtminnelse-tal öfver Kongl. majestets troman, hof canceller...Olof von Dalin hållet...den 29 febr. 1764* (Stockholm: Lars Salvius), s. 30.

³ Se [Margareta van Bragner, (g. Momma)], *Samtal emellan Argi Skugga och en obekant Fruentimbers Skugga* (Stockholm: Peter Mommas tryckeri, 1738–1739). Tidskriften analyseras i Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45, diss. (Uppsala, Hedemora: Gidlunds förlag, 2001), kap. III:2.

var dessutom aktiva i politiska nätverk. Att det var delvis samma publik som läste eller såg tragedier och som läste essäistiska publikationer, eller åtminstone var tilltänkta mottagare, kan vi utgå ifrån.

Huvudsyftet i det följande är att mot denna bakgrund diskutera de författarroller som axlas av Celsius och Hesselius, i relation till deras val att skriva essäistisk journalistik samt tragedi. I analyserna uppmärksammas särskilt vissa aspekter – verkens patriotiska och politiska tendenser samt historiesyn – vilka pekar mot de respektive författarnas politiska åsikter och strategier för att nå försörjning och avancemang. En viktig sak rör följaktligen tiden då verken tillkom, men också de tilltänkta åskådarna och läsarna; de analyserade verken är nämligen i hög grad retoriskt präglade. Men vad var syftet och vem skulle övertygas om vad? Andra frågor rör vilka motiv som kan ha drivit dessa unga författare och vilka författarroller som var möjliga att axla. I författarrollerna inkluderas ett bredare spektrum av faktorer i vilka ingår möjligheter till försörjning, social position, nätverksförbindelser och författarens kön.

I det följande ges först en kortare bakgrundsbelysning om frihetstidens litterära system, därefter beskrivs mina huvudpersoner Celsius och Hesselius. Sedan följer en presentation av den svenska essäpressen som följs av en diskussion om teman i den essäistiska publikationen *The Svenska Nitet* (1738) i relation till Celsius tragedi *Ingeborg* (1737) respektive Hesselius *Erick den nionde eller helige* (1740).

Frihetstidens litterära system

Det litterära systemet under frihetstiden var som framgick inledningsvis präglad av att litteratur inte såldes på en marknad och därmed existerade inte bokmarknadsförfattaren. Frågan är då vad som drev författarna? Självklart kunde drivkrafterna vara att sprida religiösa budskap, eller att gripa gåspennan med en önskan om att skapa stor poesi och så vidare, men min första fråga är mer litteratursociologisk och kärv. Den lyder kort och gott: gick det att försörja sig som författare? Huruvida det gick att få direkt ekonomisk ersättning, främst för tillfällesverk, har varit en omtvistad och något svårlöst fråga; det är troligt att så kunde vara möjligt i vissa fall, men det rörde sig knappast om några svindlande summor.⁴ Via subskriptioner av verk kunde författare och tryckare få in pengar. Men den litterära verksamheten kunde framförallt ge andra fördelar och en stor del av dåtidens författare var så kallade ämbetsförfattare, det vill säga, de skrev, som Bo Bennich-Björkman visar, för att meritera sig för olika ämbeten inom

⁴ Se t.ex. Magnus von Platen, *Yrkesskalder fanns dom? Om tillfällespoeternas försörjningsfråga*, del I (Umeå, 1985).

kyrkan, akademien, eller staten.⁵ Men det här gällde enbart manliga författare, eftersom kvinnor (med ytterst få undantag) inte hade rätt att inneha ämbete. Både kvinnliga och manliga författare kunde dock söka patronage och en välvillig patron kunde till exempel erbjuda en vistelse vid ett adligt gods, underlätta vid tillsättning av en tjänst, bana väg för ett stipendium och så vidare. Att få stöd av de kungliga var givetvis extra åtråvärt och här utgör frihetstidens litterära storsjärlor Hedvig Charlotta Nordenflycht och Olof von Dalin lyckade exempel. Både manliga och kvinnliga författare skrev dessutom av sociala skäl inom ramen för nätverk och de här nätverken var inte sällan politiska. I nätverken ingick familj, släkt, eller vänskap- och bekantskapskretsar och inom dessa nätverk kunde olika former av konstlitteratur, främst brev och tillfällesdikt fungera som socialt smörjmedel.⁶

Trots att det fanns många kvinnliga författare under frihetstiden så kom dock ingen av dem att skriva tragedi och därmed framstår den författarroll som axlas av tidens tragediförfattare som manligt kodad.⁷ Skälen kan vara enkla. När Hedvig Charlotta Nordenflycht, frihetstidens mest framgångsrika kvinnliga författare, stod på höjden av sin karriär i mitten av seklet hade den enda möjligheten varit att författa drama för hovteatern och den positionen var redan upptagen av hennes konkurrent Dalin. En annan orsak till bristen på kvinnliga tragediförfattare kan vara tragedins starka band till den högre undervisningen och universiteten, från vilka kvinnor var uteslutna. De manliga tragediförfattarna hade undervisat om det antika dramat i latinundervisning och de hade dessutom tränat sin sceniska förmåga genom undervisning i klassisk retorik och latin, eller genom olika framträdanden i undervisningsmiljöer. Det är ingen slump av *Ingeborg* sattes upp första gången på Uppsala universitet 1739 (med unga adelsstudenter i alla rollerna).⁸ En slutlig orsak kan vara att kvinnor inte borde associeras med offentliga framträdanden.

Kunde då essäpress och dramatik inbringa inkomster? De essäistiska publikationerna, som kom ut i mycket små upplagor, inbringade inte några större direkta inkomster, och detsamma gällde troligtvis för den som skrev tragedi. Även om litteraturhistorikern Magnus von Platen hävdar att Hesselius fick arvode för det han skrev åt teaterdirektören på Svenska komedien så presenterar han inga belägg

⁵ Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850* (diss. Uppsala universitet, Studia litterarum Upsaliensia, Stockholm: Svenska bokförl., 1970).

⁶ Öhrberg 2001, s. 89–95.

⁷ En bibliografi över frihetstidens kvinnliga författare som gick i tryck finns i Öhrberg 2001, s. 390–401.

⁸ Lennart Breitholtz, *Våra första franska-klassiska dramer. Celsius' Ingeborg och Dalins Brynilda* (diss., Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1944), s. 41 ff.

för det.⁹ Men däremot kunde alltså, som nämndes ovan, författarna vinna andra fördelar, inte minst när det gällde att få tjänster. Genom att skriva tragedi kunde dessutom författarna föra fram politiska, patriotiska och historiografiska budskap vilket kunde rendera dem uppmärksamhet och beskydd från höga nivåer. Bo Bennich-Björkman konstaterar: "historiedramatikens utveckling [kan] te sig som ett symptom på att gränslinjen mellan 'skönlitteratur' och historia som 'vetenskap' nu i praktiken höll på att fixeras."¹⁰ Om essäpressen förebådar en framväxande litterär offentlighet, där läsarna vandes vid ett nytt tilltal, så kan tragedin ses som förknippad med syften som ligger på annan nivå och rör konstruktionen av Sverige som nation. Bägge litteraturslagen vände sig dock brett till en till stora delar anonym publik.

Både tragedin och essäpressen var inbäddade i politiska sammanhang och verken präglas av politiskt-patriotiska ambitioner. Det rör sig om såväl språk-patriotiska som mer direkta politiska ändamål. I frihetstidens tragedi gestaltas som bekant ofta en storslagen, göticistiskt färgad historia och svenska språket prövas hårt när versmått skall flyta lika elegant som inom det fransk-klassiska dramat. Celsius konstaterar ödmjukt i företalet till *Ingeborg*: "Wårt språk är ännu owant vid deße finheter".¹¹ I essäpressen böjs, rådbråkas och utvecklas svenskan för att skapa en ledig journalistik som går i dialog med "allmänheten". Och här dryftas – ibland rejält kontroversiella – politiska frågor som kunde döljas via ett ogenomskinligt bildspråk, personifikationer, allegoriska berättelser med mera. En ibland uppenbart irriterad censor, Gustaf Benzelstjerna, ingrep för övrigt av och till och ibland fick hela misshagliga partier, eller rentav nummer strykas. På olika sätt märks tydligt hur dessa litteraturslag söker påverka politiken och det vi kan kalla svensk identitet. Sambanden mellan frihetstidens grundande av en inhemsk teater och det politiska livet lyfts fram av Marie-Christine Skuncke i *Ny svensk teaterhistoria*; de som startade detta projekt var alla i opposition mot Arvid Horns regering och tillhörde det som skulle formera det så kallade hattpartiet. Skuncke konstaterar: "För dessa personer [hattpolitiskt engagerade presumtiva patroner] och deras släktingar torde det nya teaterföretaget [Bollhuset] erbjudit en plattform ut i offentligheten."¹²

⁹ von Platen s. 150; Ann Öhrberg, *Samtalets retorik. Belevade kulturen; offentliga samtal och kön i svenskt 1700-tal* (Studia Rhetorica Upsaliensia 5, Höör: Symposiums förlag, 2014), s. 48 ff. Räkenskaperna för Bollhuset åren 1737–54 saknas, men att biljettintäkterna inte gick till författarna verkar klart. Se Marie-Christine Skuncke, "Frihetstidens teaterliv i Stockholm", i *Ny svensk teaterhistoria*. 1: *Teater före 1800*, bandred. Sven Åke Heed (Hedemora: Gidlunds förlag, 2007), s. 169, s. 175.

¹⁰ Bennich-Björkman, s. 281.

¹¹ Olof Celsius d.y., *Ingeborg. Tragoedia* [Uppsala, Akademiska tryckeriet, 1737], "Företal".

¹² Skuncke, s. 166.

Att de essäistiska tidskrifterna publicerades i samband med de frihetstida riksdagarna är logiskt.¹³ Dels innehåller alltså de här publikationerna mer eller mindre öppet publicerat politiskt stoff. Dels kunde tidskrifterna påverka riksdagsmän, och spridas över landet när riksdagsmännen återvände hem och därmed nåddes läsare i hela landet.

Men den tidsmässiga korrelationen med riksdagarna kan även spåras när det gäller tragedin. Åren 1738–1739 möttes riksdagarna. Dalins *Brynilda* kom år 1738, Celsius *Ingeborg* kom visserligen redan år 1737, men ett nytryck kom lägligt ut under riksdagsåret 1739, Erik Wrangels *Tovilla* kom år 1738, och nästa år kom *Fröken Snöwits tragedi*. Hesselius bägge verk *Zaletta* och *Erick den nionde* kom bägge ut under riksdagsåret 1740. (Det förstnämnda gick in till censor 1739, men skickades tillbaka eftersom verket behövde åtgärdas stilmässigt.)¹⁴ Det är knappast en långsökt gissning att riksdagsmän besökte teatern när de vistades i Stockholm, eller köpte något nyutkommet drama hos tryckaren, eller i en av Stockholms boklådor.

Våra huvudpersoner

Olof Celsius d.y. och Andreas Hesselius ingick vid tiden för tillkomsten av *The Swenske Nitet* i samma hattvänliga politiska nätverk och de tillhörde en falang av unga hattar.¹⁵ Men ganska snart gick de skilda vägar och deras karriärer kom att bli helt olika.

Andreas (Anders) Hesselius, som tog sig tillnamnet Americanus, kom från en prästsläkt. Fadern var under en period verksam som präst i svenska församlingen i Amerika, där en bidragande orsak till tjänsten kan ha varit att han var systemson till biskopen Jesper Svedberg. Modern var av holländsk härkomst, men dog på hemresan från Amerika när Hesselius var 10 år. Sonen Andreas Hesselius föddes i Amerika, men kom till Sverige år 1723, då fadern kallats till en tjänst i Dalarna.¹⁶ Vid 14 års ålder blev Hesselius inskriven vid Uppsala universitet där han också hade hjälp av en informator, vilket vittnar om att familjen (eller släkten) borde ha haft det relativt gott ställt. Under en kort period år 1736–1737 var Hesselius knuten som engelsk språkmästare till Uppsala universitet, men blev avskedad

¹³ Öhrberg, *Samtalets retorik*, s. 50.

¹⁴ Gustaf Benzeltstjerna, *G. Benzeltstjernas censorsjournal 1737–1746*, L. Bygdén & E. Lewenhaupt (utg.) (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 6, Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1884–1885), s. 100.

¹⁵ Om politiska nätverken, se Ingemar Carlsson, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier* (Acta universitatis Stockholmiensis 29, Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1981), *passim*.

¹⁶ Rörande släkten Hesselius, se Hesselius, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12948>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2024-11-01.

och därefter fick han aldrig något nytt ämbete. Hesselius kom aldrig att göra någon strålande karriär som ämbetsman, men han var en uppenbart produktiv och uppfinningsrik litterär mångsysslare. År 1744 gifte han sig med Anna Catharina Törnrose (1712–1768) som kom från en lågadlig ämbetsmannafamilj, vilket måste ses som ett habilt gifte. Om en går igenom de digra bestånden av tillfällestryck som bevarats till exempel på Kungliga biblioteket dyker Hesselius namn regelbundet upp runt mitten av 1700-talet. Det finns ca 80 tryckta verk bevarade och till det kommer uppgifter om att han publicerat en ansevärd mängd i handskrift.¹⁷ Hesselius själv uppger att han skrivit nära 500 tillfällesverser. Om det stämmer får vara osagt, men han var en flitig tillfällesskald som riktade sig ganska brett. Enligt Magnus von Platen fick han en del av sin inkomst genom det, men också genom att arbeta som språklärare i Stockholm.¹⁸ Källäget är magert, men Gjörwell hävdar att Hesselius fick en dusör om 1000 daler kmnt för en oration på Riddarhuset år 1742.¹⁹ Bland de föremål som uppvaktas märks såväl kungligheter som enskilda. I ett versifierat nyårsbrev från år 1740 ber han Tessin om hjälp, Hesselius vill att greven påminner kungen om en befordran.²⁰ Den aningen fräcka framstöten misslyckades, men den demonstrerar Hesselius taktiska manövrerande när det gällde att få inkomster. En del av tillfällesskrifterna publicerades anonymt, men i ett par fall när Hesselius uppvaktar kungligheter noterar von Platen att en utgåva publiceras anonymt och att en annan anger författarnamn, där den senare var avsedd för hovet. För den som ville bli uppmärksam av de kungliga gällde det förstås att träda fram i helfigur.²¹ Till det kom ett stort antal andra poetiska verk som ofta kännetecknas av politiska tendenser och högpatriotiskt krigshetsande innehåll. År 1741 skriver Hesselius till exempel i anledning av den stora ofreden att det är "de gamla Swears wana" [...] "Til at Kiämpa kiäckt och bra, / Til at kunna Ryßbar mana / Med beskied när wi går sta". Det ryska blodet flyter när kulan går genom "Panna, Märg och Benen".²² Samma år uppmanar han "Manhems hjältar" att uttömma den ryska örnen blod med kulor spjut och lod.²³ De här dikterna,

¹⁷ von Platen, s. 148.

¹⁸ Bennich-Björkman, s. 429; von Platen, 145 ff.; Se Hesselius, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=12948>, hämtad 2024-11-01.

¹⁹ von Platen, s. 150.

²⁰ von Platen, s. 150–151.

²¹ von Platen, s. 149.

²² A.H.A [Andreas Hesselius Americanus], *Emanuel med Gideon, thet är: Gud med then svenska krigsmakten, i anledning af slaget wid Wilmanstrand den 23 Aug. 1741* (Stockholm: Carl Johansson Röpke (tryckare), 1741).

²³ Arngrim Hergrimson Winlands-Fararen [Andreas Hesselius], *Då kriget mot czaren af Ryszland, under puke- och trumpete-klang i Stockholm allmänneligen förkunndes 28 juli 1741* (Stockholm: Carl Johansson Röpke (tryckare), 1741).

liksom många av hans andra, visar också att Hesselius må ha varit produktiv, men att han knappast var en stor skald.

Åren 1737 respektive 1740 kom tragedierna *Erick den nionde eller helige* respektive *Wänskap och trohet i döden, eller Den indianske printzessan Zaletta*; till det kommer verk som idag gått förlorade. Lorenzo Hammarsköld konstaterar elakt att Hesselius dramer är ”späckad[e] med moraliska och politiska hvardagssentenser, hvilka de uppträdande personerna i tid och otid framkrysta”.²⁴ Var och en får bedöma om det här stämmer, men att Hesselius brann för olika politiska frågor är alltså klart och Ingemar Carlsson visar på Hesselius hattaktivitet och hans krigsiver.²⁵ I familjens nätverk ingick för övrigt den ledande hattpolitikern Carl Gyllenborg.²⁶

Olof Celsius d.y. gjorde till skillnad från Hesselius en gedigen akademisk karriär, men Bo Bennich-Björkman påpekar att projektet med att ge ut *The Swenska Nitet* liksom författandet av *Ingeborg* snarare visar att han från början var ute efter att meritera sig för kanslitjänst, inte för akademien. Om Hesselius riktade sin patriotiska energi mot att propagera för krig och hattpolitik, så ägnade sig Celsius åt språkpatiotism och det han såg som reformeringar av svenska litteraturen och svensk historiografi. Celsius kom från ett välbärgat hem där hans lärde far Olof Celsius d.ä. såg till att sonen fick en god klassisk utbildning och släkten Celsius var dessutom väl förankrad i Uppsala universitet. Rurik Holm menar spetsigt att Celsius snabba akademiska karriär vid universitetet med utnämning som professor i historia vid 31 års ålder till stor del gjordes på grund av politik och nätverksförbindelser med högt uppsatta personer.²⁷ En av Celsius beskyddare var den ledande hattpolitikern Carl Gyllenborg, riksråd och universitetskansler, och det finns panegyriska latindikter bevarade där Celsius prisar sin välgörare. Gyllenborg var ju också en av dem som engagerade sig för tillkomsten av svensk teaterscen.²⁸ Vid Gyllenborgs död år 1747 var det Celsius som fick hedersuppdraget av konsistoriet att hålla minnstalet över den forna välgöraren. Talet är för övrigt mönstergillt uppbyggt och som en följd av Gyllenborgs höga position skrivet i den höga stilen; en central topik rör också föremålets berömvärda insatser i politiken

²⁴ Om Hesselius verk, se Lorenzo Hammarsköld & Per Adolf Sondén, *Svenska Vitterheten. Historiskt-kritiska anteckningar af L. Hammarsköld. Andra upplagan, öfversedd och utgifven af P. A. Sondén* (Stockholm: Zacharias Hæggström, 1833), s. 221–222. Citat från s. 221.

²⁵ Carlsson, *Parti*, s. 147, s. 253; Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan om Hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning* (Lund: CWK Gleerup, 1966), s. 78, n 175, och *passim*.

²⁶ Hesselius fick ett stipendium för att sammanställa en engelsk-svensk ordbok, men slutförde aldrig uppdraget. Se Hesselius, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=12948>, hämtad 2024-11-01.

²⁷ Rurik Holm, *Olof d.y. Celsius*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14763>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2024-10-10.

²⁸ Skuncke, s. 166 ff.

och för staten.²⁹ Celsius giftermål speglar hans karriär. I första giftet var hustrun dotter till rådmannen och borgmästaren i Uppsala, Katarina Charlotta Kyronia (1728–1765) och efter hennes död gifte Celsius ganska raskt om sig med Andreetta Katarina von Stiernman (1734–1815), dotter till den då avlidna historikern och boksamlaren, det lågadliga kanslirådet Anders Anton von Stiernman. Genom den nya hustrun kom Gyllenborg att kontrollera von Stiernmans digra, historiska bibliotek. Så småningom lät Celsius prästviga sig, han slutade sina dagar som biskop och blev också ledamot av Svenska akademien.³⁰

"God dag min läsare". Den svenska essäpressen

Essäpressen var en verkligt medial innovation som under första hälften av 1700-talet svindlande snabbt kom att importeras från utlandet. År 1727 utgavs *Patrioten* som den första essäistiska publikationen på svenska. På ett lättamt och ofta fikionaliserat sätt diskuteras i essäpressen frågor om moral, språk, ekonomi med mera, men även politik tas upp (om än i förklädd form). Att översätta helt eller delvis var också en gängse metod för de svenska författarna till essäistiska publikationer. *Patrioten* var en ren översättning från tyskan och även *Then Swänska Argus* innehåller en hel del översatt material, bland annat från den ikoniska engelska publikationen *The Spectator*.³¹ Liksom den svenskspråkiga tragedin är därmed essäpressen i hög grad beroende av kulturell transfer, det vill säga, det handlar om hur kulturella artefakter och idéer importeras och anpassas till en ny kontext.³² Däremot innehåller troligtvis inte *Thet Swenske Nitet* direkt översatt material, även om den är uppenbart influerad på annat sätt av annan essäpress, såväl svensk som utländsk.

De svenska essäistiska tidskrifterna kom ut i en litterär offentlighet där medvetandet om dialoger med en anonym publik – en läsande 'allmänhet' – nu var väckt, även om förutsättningarna i dåtidens Sverige för en blomstrande bokmarknad alltså var minst sagt begränsade. Tidskrifterna utkom i små upplagor och genererade troligtvis aldrig några direkta stora inkomster för författarna, istället kunde de användas för att påverka publiken och för att göra reklam för de tryck-

²⁹ Olof Celsius d.y., *Åminnelse-tal öfver riksrådet, presidenten och academiæ cancelleren ... Carl Gyllenborg, på consistorii academici befalning hållit i Upsala d. 4. martii 1747* (Stockholm: Lars Salvius (tryckare), 1747).

³⁰ Breitholtz 1944, s. 16–20. Jfr Holm, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14763>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2024-10-10. Det finns dock inga belägg för att Celsius motiv för prästvigningen var ekonomiskt som Holm anser.

³¹ Öhrberg, *Samtalets*, s. 53–54.

³² Jfr Jules Kielmann, *Wechselwirkungen. Geschlecht, Nation und Autorschaft in Werk und Wirken Amalie von Helvigs, geb. Von Imhoff* (diss., Uppsala: Uppsala universitet, 2023), s. 24 ff.

erier som gav ut dem. I essäpressen återfinns också annonser som gör reklam för tryckeriernas, eller bokhandlarnas produkter: här ges information om importerad eller nyutkommen litteratur, men också om teaterföreställningar.³³ Redan här märks förbindelserna mellan drama och essäpress. Även om utgivningen var anonym så var författarna bakom dem ofta kända och därmed kunde essäpressen, liksom dramatiken, bidra till att skapa ett författarnamn.

Tryckerier och bokhandlare återfanns i städer, så liksom för teatrarna var där för essäpressen knuten till urbana miljöer och den producerades och såldes främst i Stockholm, där också den primära läsekretsen fanns. I essäpressen tematiseras dessutom staden på olika sätt, inte minst genom beskrivning av stadens innevånare och de miljöer där de möts. Även här märks hur essäpressen är en importvara då Stockholm konstrueras som en storstad, vilket knappast överensstämde med det dåtida Stockholm. Bo Bennich-Björkman konstaterar att de författare som skrev dramatik "[var] i det närmaste förankrade i huvudstaden" och detsamma gäller essäpressens författare.³⁴

Formmässigt är dialogen ett genretypiskt inslag och stilistiskt knyter detta essäpressen till dramat (och romanen), men till skillnad från tragedin var förstäs essäpressen inte skriven i den höga stilen. Men dramatik smyger sig även in i essäpressen genom den dialogiska formen och ibland har författarna rentav fört in komiska minidramer som kunde löpa över några nummer.

Sann vältalighet bejakas i essäpressen, men den regelfyllda skolretoriken sattes under attack, den passade ju också illa som medel för den lättsamma, smidiga kommunikationen med läsarna. Samtidigt var de manliga författarna till essäpress (och tragedi) drillade i skolretorik och därmed förblev fortfarande banden till den klassiska retoriken starka. Men i essäpressen hämtades formmässigt inspiration inte från retorikens offentliga genrer (*contentio*) utan från *sermo* (samtal, dialog, brev). (*Sermo* ekar även i andra samtida och nymodiga genrer: romaner på folkspråk – och dramatiken.) Den retorikteoretiker som mest utförligt diskuterar *sermo* är Cicero och han menar att det är *sermo* som gör människan civiliserad. Men han förlägger också *sermo* inom ramen för den demonstrativa retoriken, där något eller någon visas upp.³⁵ Detta är märkbart i essäpressen och samtidigt som essäpressen är dialogisk till sin natur nyttjas argumentativa tekniker från offentliga retoriska genrer (demonstrativ, judiciell och deliberativ retorik) när läsaren skall övertygas i olika frågor som kunde röra allt från konsumtion och moral till inrikes- eller utrikespoli-

³³ Det här är också märkbart i *Theat Swenske Nitet*. Byström noterar dessutom att *Nitet* innehåller flera anspelningar på Svenska komedien. Se Byström, s. 75.

³⁴ Bennich-Björkman, s. 280; Öhrberg, *Samtalets*, s. 104.

³⁵ För en översikt av diskussioner rörande *sermo* och *contentio* i klassisk retorisk teoribildning, se Phillip Erchinger, "Sermo", i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, band 8: Rhet-St, Gert Ueding (utg.) (Tübingen: Niemeyer, 2007), spalt 879–886.

tik. En vanlig teknik var att visa upp prisvärda eller avskräckande *exempla* och dessa fungerade som argument för moraliska och politiska hållningar. Olika fiktiva karaktärer kunde också föra *pro et contra*-argumentationer i diverse frågor. Var det rätt att attackera en annan nation? Konsumera lyxartiklar? Skvallra? Och så vidare. Ibland äger samtalen rum i underjorden (samtal mellan döda var ju en beprövad genre), men ofta äger samtalen rum på ett kaffehus och här syns tydligt influenserna från engelsk essäpress. Influenserna kom även från Holland, Tyskland och Frankrike. Trots att tidskrifterna ofta nedvärderar eller svartmålar det franska (inkluderat den förhatliga katolicismen) så hämtas mycket inspiration därifrån och ofta nämns Boileau som smälföredöme. Att finna *le mot propre* var centralt. Liksom när det gäller tragedin hämtade författarna därmed litterära former och tekniker från utlandet.³⁶

Tendenser och tematik i Thet Swenske Nitet, Ingeborg och Erick den nionde

Vem skulle då övertygas om vad? Redan genom tryckstilen går det att urskilja vilka läsare som skulle nås: Hesselius respektive Celsius d.y. *Erick den nionde* och *Nitet* är tryckt i fraktur medan *Ingeborg* är tryckt i den då nymodiga och mondäna tryckstilen antikva, de förra kunde läsas mer generellt, medan den senare signalerar att författaren vänder sig till en utbildad och socialt högre stående läsekrets, även om Celsius i sitt företal skriver att hans avsikt har varit att "at gifwa det allmänna ett Theaterstycke".³⁷ Den som kom från de lägre sociala skikten hade dessutom knappast råd att köpa vare sig dramatiska verk, eller gå ofta på teater.³⁸

Celsius och Hesselius hade författat *Thet Swenska Nitet* tillsammans under året 1738, men tidskriften avslutades troligtvis på grund av att den väckte ett litterärt gräl. Eventuellt kan dessutom Hesselius hetlevrade politiska engagemang ha spelat viss roll, även om det inte märks av i *Nitet*. Men att de essäistiska tidskrifterna var kortlivade var som sagt snarare ett gängse mönster. Inledningen går i direkt dialog med läsarna, vilket var ett gängse grepp i essäpressen: "God dag min Läsare, war icke twär och / wreder / Emot en menlös Skald, som tig om / ynnest beder [...] Här är ett *manifest* i hwilket jag förklarar På dygdens wägnar krig mot alla lastens skarar." Till hjälp har *Nitet* pennan som svärd och hen åberopar dessutom en "butter skaldemö".³⁹ Liksom i annan essäpress märks ett patriotiskt anslag som förbinds med svenska språket: nu skulle svenska språket utvecklas och

³⁶ Öhrberg, *Samtalets*, kap. 2.

³⁷ Celsius, *Ingeborg*, "Företal".

³⁸ Jfr Skuncke, s. 175.

³⁹ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], *Thet Swenske Nitet* (Stockholm: Kiewetter, 1738), nr I.

höjas. Med det sammanhängande var också att uppmuntra goda seder och moral, och som *Nitet* proklamerar: "Ett Swänskt och redligt Nit för dygd och goda seder." För att uppnå dessa syften vänder sig *Nitet* till viktiga inspirationskällor, den "kiäcke *Richard Steel* [sic!]", som talade sanning och Boileau som är känd för alla, men som svenskt föredöme framhålls Dalins *Then Swänska Argus*.⁴⁰ När det gäller tilltalet skiljer sig *Nitet* från övrig essäpress, eftersom det var en versifierad tidskrift, vilket inte var det vanliga och en del av numren är skrivna på (ibland stolpig) alexandrin. Normalt användes alexandrinen i 'höga' sammanhang och i texten skapas därför en viss diskrepans mellan det till stora delar lättsamma innehållet respektive den högtidliga formen. Efter ett tag har dock författarna övergett versmåttet för att skriva prosa som i vissa nummer blandas med vers; måhända ville författarna skapa en effektivare och ledigare kommunikation med läsarna. Dessutom publiceras insändare, varav en del uppenbarligen var fiktiva, men i *Nitet* publiceras också de motskrifter som sänts in på grund av det tjugofemte numret. Här rankas nämligen svenska författare och det gällde rentav även de som fortfarande var i livet. Det här väckte förstås ilska.⁴¹

Censor Gustaf Benzelstjerna uppger att *Nitets* författare är okänd och har av och till kritiska åsikter om innehållet när det gäller sakfrågor och språk. När sjätte numret lämnas in stryks till exempel en del på grund av "oanständiga" formuleringar bland annat om "kalvsprång ur Scholmästarlexan".⁴² Vad detta innebar är aningen oklart, men kalvsprång innebar att göra krumsprång som en kalv.⁴³ Även i nästa nummer stryks "onyttige ställen" ut.⁴⁴ Onyttan kan ha gällt allmänt anstötliga formuleringar om högre utbildning (såsom formuleringen om kalvsprång?), det som Benzelstjerna såg som dåligt språk, eller politik. Politiskt brännbara frågor lyser dock med sin frånvaro i de nummer av *Nitet* som publicerades.

Frågan om Sverige borde gå i krig mot ryssen var givetvis ett kontroversiellt ämne som kunde få censor att stryka i en tidskrift. Att Hesselius inte väjde för krig är, som framgick ovan klart, men en intressant fråga rör huruvida detsamma gällde Celsius. Lennart Breitholtz menar i sin dissertation om svensk dramatik att *Nitet* var "deciderat fredsvänlig" och att detsamma gäller *Ingeborg*.⁴⁵ Här hänvisar han till nummer XVII av *Nitet* och menar att numret innehåller en fredshyllande

⁴⁰ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr I.

⁴¹ I nr XXIX påstås att inte mindre än 53 ilska brev kommit in med anledningen av detta. Men tidskriften innehåller faktiskt texter skrivna av andra och det är i *Nitet* som Abraham Sahlstedt enligt Ragnar Alvin debuterade som skald. Se Alvin, s. 20.

⁴² Benzelstjerna, s. 44

⁴³ Se *Svenska akademiens ordbok*, "kalvsprång", https://www.saob.se/artikel/?seek=kalvsprång&pz=1#U_K1_224349. Hämtad 2025-05-21.

⁴⁴ Benzelstjerna, s. 46.

⁴⁵ Breitholtz, s. 75–76.

vers. Men en läsning av numret ger vid handen att det rör sig om helt andra saker, främst en pejorativ beskrivning av en fåfång knekt, vilken ingår i det galleri av klandervärda *exempla* som visas upp i numret: "Låt Honom önska krig ej för vårt rikets bästa / Men han skal så sin nya Wärja fresta."⁴⁶ Det är alltså inte kriget i sig som är ett problem, utan den soldat som inte är av rätta virket. Efter beskrivningar av andra klandervärda personer så kommer ett utfall mot politisk tvedräkt: Nitet vill ha fred och fly långt från käbblet i Stockholm till ensligheten vid Södra Polen. Den här kritiken av tvedräkten var en gängse topik i essäpressen och har inget att göra med frågan om Sverige skulle gå i krig mot ryssen eller inte. När det gäller *Ingeborg* innehåller den en del blodtörstiga passager. En våldsamt höjdpunkt är när den upprörda Oddur vill hämnas behandlingen av Ingeborg och säger sig vara beredd att riva hjärtat ur bröstet på Angantyr "Och det så varmt det är för edra fötter lämna, / At trampa deruppå ich sielf er oro hämma."⁴⁷ Längre fram i handlingen vill Oddur söka tvekamp med Angantyr: "Hans hierta dränkas skal uti hans egen blod".⁴⁸ Men sedan är det Hjalmar som tar sitt svärd och vill axla rollen av Ingeborgs frälsare: "Har Arngrims son tils nu undsluppit armen denna, / Skal han utaf dess märg nu dubbel wiärkan känna."⁴⁹ Det är alltså tveksamt om *Nitet* och *Ingeborg* är särskilt fridsamma och det hade dessutom rimmat illa med Celsius hatt-engagemang. Carlsson visar för övrigt hur även Hesselius kunde prisa enighet och fred inom riket, samtidigt som han är uppenbart blodtörstig när det gäller ryssen.⁵⁰

Det retoriska drivet är rent generellt tydligt i såväl tragedi som essäpress, men teknikerna skiljer sig förstås åt. Ett viktigt syfte med essäpressen och tragedin var att visa läsaren och åskådaren vägen om det rätta sättet att vara och tänka och här spelar bruket av *exempla* en viktig roll. I de här diskuterade dramerna används historiska *exempla* från en ärorik svensk forntid och därmed följer dessa tragedieförfattare i spåren på 1600-talets författare. Stina Hansson påminner till exempel om hur Johannes Messenius i tragedin *Disa* (1611) annekterar antik historia för att göra den till svensk fornhistoria, men hon framhåller också att detta historiebruk alltmer kom att överges under 1700-talet.⁵¹ Här kunde kanske Hesselius introduktion på scenen av den "indianska" prinsessan *Zaletta* kunde vara ett tecken i tiden? Det kan noteras att dåtidens förståelse av *exempla*, i enlighet med klassisk

⁴⁶ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XVII.

⁴⁷ Celsius, *Ingeborg*, s. 14.

⁴⁸ Celsius, *Ingeborg*, s. 37.

⁴⁹ Celsius, *Ingeborg*, s. 40.

⁵⁰ Carlsson, *Olof Dalin*, s. 234.

⁵¹ Stina Hansson *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar* (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 39, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs univ., 2000), s. 81–82.

retorikteori, inte skiljde mellan faktiska och fiktiva sådana – bägge var lika giltiga när det gällde att övertyga om något. Dessa *exempla* kan alltså ses som bärande argument som underbygger olika budskap. Men hur dessa *exempla* framställs beror givetvis på genre och den därtill avpassade stilnivån. I de här diskuterade tragedierna visas på svenska, stolta *exempla* som pekar mot en storslagen historia. Essäpressens bruk av *exempla* framkallar ofta löje, ibland genom att föra in pejorativa beskrivningar, eller använda satir, såsom när det gällde den fåfänga knekten i citatet ovan. I *Nitets* andra nummer deklarerar vilka som skall visas upp och hudflängas: girigbukar, mutkolvar, präster som vänder sig mot det materiella och inte minst fåfänga fruntimmer. I de följande passerar en kavalkad av negativa *exempla*, till exempel drängen Måns som klär sig över sitt stånd, Jockum Storfräsare som pratar ekonomi på kaffehuset, Herr Slösenhjälm som bland annat trakterar fruntimmer på "comodien",⁵² och så vidare. Ibland används en dramatisk form för att roa. *Nilet* innehåller som så mycket annan essäpress små komedier.⁵³ Genom dessa som kunde löpa över ett eller flera nummer eller andra humoristiska inslag kunde läsarna både undervisas och roas – det handlade om att förena *docere* med *delectare*, eller med Dalins kända motto *utile dulci*.

Det har noterats i tidigare forskning att den psykologiska fingertoppskänslan inte riktigt återfinns i frihetstidens tragedi, till skillnad från det fransk-klassiska dramat där det vibrerar av känslor och där psykologin hos karaktärerna är fint utmejslade. Skälet till den svenska tragedins tillkortakommanden härvidlag kan nog bland annat tänkas vara att *exempla*-traditionen tar över. I *Ingeborg* utbrister Oddur: "En tron det låter högt, men kiära Ivar lär, / Här finns wel det som mer än Kunga Kronor är. / Man bör sin dygd långt mer än Tron och rike skatta".⁵⁴ Längre fram avvisar Ingeborg Angantyr's lockande förslag om giftermål trots att det innebär att hon kan få en krona; Ingeborg deklamerar: "Jag skiöter fögo om så präktig hufwudbona, / Min dygd min Krona är."⁵⁵ Den här typen av passager är snarare didaktiskt rättframma och retoriska än psykologiskt subtila.

Läsarna och åskådarna av essäpress och tragedi förevisades alltså ideala sätt att vara, men det gick en skarp skiljelinje mellan män och kvinnor, manligt och kvinnligt. Ett uttalat syfte i en stor del av essäpressen var att uppfostra kvinnor och att fördöma förkvinnligade män. Rågången mellan manligt och kvinnligt behövde vara tydlig. Kvinnlighet förknippas med olika former av ostadighet och kvinnliga karaktärer framställs inte sällan som negativa *exempla* vars disposition gjorde dem benägna för skvaller, fåfänga och (över)konsumtion av lyxartiklar. Mot dessa

⁵² [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr II, III, V.

⁵³ Se t.ex. [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XII och XIII.

⁵⁴ Celsius, *Ingeborg*, s. 8.

⁵⁵ Celsius, *Ingeborg*, s. 35.

klandervärda kvinnogestalter ställs då ofta, i en bakåtblickande utopi, den rediga matronan från forna tider, som väl förstår att sköta sitt hushåll.⁵⁶ De här framställningarna av kvinnlighet finns även i *Nitet*. Väl vet Nitet att Könet (kvinnorna) också har Ulrika ibland sig, men det konstateras att hon verkar svår att efterlikna. Det vore bra om kvinnorna tänkte mindre på sitt utseende och sin klädedräkt och mer odlade sitt förstånd. Förr i tiden arbetade kvinnan vid sin spinnrock, bakade bröd och skötte sitt hushåll. Nu går man till bagaren och jungfrun köper det som saknas, då åt man surkål och rovor och drack öl. Nu äter man delikat och dricker kaffe och te. Och därtill kommer de fåfänga och skvallriga Sprätthökarna som vi förstår är förkvinnligeade. Sprätthöken "hoppas kring", med sin "guld besmidde" kropp och Nitet beklagar att kvinnorna berömmar honom. "Stor sak om hiertat är ett alla lasters hus, / Fast han har nått Peruk, och näsan full med snus." Vad hade Adam och Eva sagt?⁵⁷

I Hesselius och Celsius här diskuterade tragedier visas dock en annan bild av göticistiskt färgad kvinnlighet. Här kokas ingen surkål. Istället inkarnerar de kvinnliga karaktärerna patriotism och när de grips av känslor är de högstämnda, vilket står i samklang med de höga ämnen som behandlas. Ingeborg beskrivs av Oddur som den "änlabild jag endast wårdar dyrka: / Hon är den endast mig har Swerdet fatt i hand, / Och uplyft denna arm, at freda Swerges land."⁵⁸ Det är Ingeborg som motiverar krigslusten. När Ingeborg avvisat Agantyr uppmanar hon honom att stöta svärdet i hennes bröst, eftersom hon gjort honom orätt. "Och håll det ej för skam at slå en Mö ihiäl; / Ty wet här finnes mod i denna Qwinnans Siäl."⁵⁹ Längre fram berättar Oddur för Hialmar att Ingeborg står emot frieriet trots att hennes far kung Inge och rådet vill att hon gifter sig med Agantyr: "Hon står med Hielte.[sic!]dygd alt eras wåld emot."⁶⁰ Den arma Edla som blir förvillad på grund av sitt kön utgör ett undantag: "Nu har jag wäl bestält: ach swaga qwinno kön, / Hur' du förwirras kan".⁶¹ Men hon är ju inte kunglig. Även i *Erick den nionde* återfinns stolta och modiga kvinnor och Hesselius låter herdinnan Signill framföra en inledande patriotisk och manande tirad:

Af Amazonisk eld mitt blod begynner brinna,
Det kokar i mit bröst, och längtar at få rinna.
På denna marcken ner, der Kungen frälster blef;
[...]

⁵⁶ Öhrberg, *Samtalets*, s. 86–91, s. 105 ff.

⁵⁷ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr II och nr X. Citat fr. nr II.

⁵⁸ Celsius, *Ingeborg*, s. 10.

⁵⁹ Celsius, *Ingeborg*, s. 35.

⁶⁰ Celsius, *Ingeborg*, s. 37.

⁶¹ Celsius, *Ingeborg*, s. 45.

De Swenske pläga förr ej på sin låfwen brista;
Ty de från waggan lärdt, at deße runor rista.
Uti sitt ädla bröst: *Här finnes redlighet/*
Emot mitt Fädersland ock mot min öfwerhet. [Kursiv i orig.]⁶²

Eldad av patriotiska känslor transformeras Signill från herdinna till kvinnlig krigare (amazon) och hon inkarnerar den trohet mot den kristne (frälste) kungen och överheten som bör vara alla svenska undersåtars adelsmärke. Tanken på fornordiska amazoner var för övrigt en inte sällan brukad trop som kunde användas i patriotiskt syfte (den används till exempel redan i Messenius *Disa*).⁶³ Manlighet hos de goda männen förknippas i dessa tragedier med krigiskt mod, tapperhet och trofasthet. Kung Erick inkarnerar en ideal manlighet för en kung där förfarenhet i krigskonst paras med fromhet, mildhet, mod och dygd. Den danska kungen Skateler uppmanar därför sin vapendragare Haldan att inte underskatta kungen:

Det är ej styrcka blott, som hielper denna Kar'en:
Hans makalösa dygd, hans frucktan för sin Gud
Är mächtig utan swärd, befästan i sin skrud;
Hans fromhet mot sitt Folck, hans mildhet emot alla,
[...]
Hans Gudlighet den är långt bättre än din [Haldans] hjälm.⁶⁴

Om det patriotiska syftet för Celsius blir att visa på möjligheterna i att använda svenska språket och de nordiska berättelserna för att skapa tragedi i fransk-klasisk anda så visas det patriotiska i *Nitet* och *Erick den nionde* på delvis annat sätt och detta blir tydligt i slutet av de respektive verken. Här visas hur rojalismen är ett bärande element för svenska undersåtar:

Sista numret av *Nitet* inleds med en hyllning av kungen:

Stormächtigste, Allernådigste, Konung [...] Du O Store Konung är af den Högste Guden på vår Swea *Horizont* aldrahögst satter hwarest du lyser som en Sool. Den Mildhet / Barmhertighet / Fromhet / Långmodighet / Ömhhet och Kärlek du bewisar dina Un-

⁶² Andreas Hesselius Americanus, *Erick den nionde eller helige: fordom konung i Upsala* (Stockholm: Joh. Laur. Horrn, tryckare, 1740), s. 7.

⁶³ Hansson 2000, s. 81. Se även Dahlbergs beskrivning av kröningsupptåget "Amasonernas upptåg" vid drottning Kristinas hov. Se Gunilla Dahlberg, "Hovens och komedianernas teater", i *Ny svensk teaterhistoria. 1: Teater före 1800*, bandred. Sven Åke Heed (Hedemora, Gidlunds förlag, 2007), s. 118–119. Nordenflycht brukar tropen i *Fruentimrets Försvar*, men då får den ett kombinerat emancipatoriskt och patriotiskt syfte. Se Öhrberg 2001, s. 268.

⁶⁴ Hesselius, *Erick*, s. 13–14.

dersåtare, äro de rätta Strålarne, som falle uppå alle Swea inbyggare så låge som höge så fattige som rike, så wärdslice som andelige, inga undantagne.⁶⁵

Därefter återgår Nitet till vers och tar i tur och ordning farväl av kungen, drottningen, rikets råd, de fyra riksdagsstånden, landets kvinnor och manfolket ("Manheims täcka Swänner"). Men sedan utbrister Nitet att versådran sviker honom och att han måste göra halt för att hämta sig. Stilfiguren *aposiopes* stegrar känslotemperaturen och understryker hur svårt det är för Nitet att ta farväl och han väljer nu att göra det på prosa. Efter att ha vänt sig till både *ensor librorum* och sin tryckare (metafiktiva inslag som dessa förekommer av och till i essäpressen) kommer dock versen tillbaka: "Ach! Himmel! -- Wersådran slipper lös." Men Nitets all möda har varit förgäves och det konstateras att folket inte har bättrat sig: "Men ser at Nitet mitt förwändes dock i split, / Och Fålcket just som förr ej bättrat sig en bit." Och sedan dör Nitet med en överdriven och parodisk gest som kan sägas blinka åt tragedins vanliga slutscener: "Jag dör ---dör,---ör---r—".⁶⁶ Numrets något halsbrytande känslokurva går alltså från en värdsam revers för kungen till humor, men förmedlar också en viss pessimism. Nitet har inte uppnått sitt syfte.

Hesselius *Erick den nionde* i sin tur har en manande *peroratio*, framförd av skalden Iwar, och riktad till Sveriges innevånare:

Då Han [Erik] kring Atlasö sin *Ericks* Gata red,
Och wi i våra Hus den Dyra Hjelten funno,
Tänck efter Swea Barn hur våra Hjertan brunno,
Af denna *Solens* Eld, som nu har stridit ned.
Den tiden är förbi; Men kommer aldrig mera,
Ty lär af detta här Din Konung rätt wärdera!!! [Kursiv i orig.]⁶⁷

Av detta drama skall åskådarna och läsarna lära av forna tiders hjältar att värda konungen. Med tanke på Hesselius försörjningsstrategier är det inte förvånande att han för in denna rojalistiska uppmaning. Liksom i *Nitet* märks dock en sorgsen pessimism, Sweas stora tid är förbi och kommer aldrig mer tillbaka.

Slutdiskussion

Tragedin och essäpressen ingår i samma projekt inom en framväxande litterär offentlighet, även om stilnivå och mediering är vitt skilda. Dramat och essäpressen kan därmed på många sätt ses som kommunicerande kärn, såväl när det gäl-

⁶⁵ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XXXII.

⁶⁶ [Olof Celsius d.y., & Andreas "Americanus" Hesselius], nr XXXII.

⁶⁷ Hesselius, *Erick*, s. 83.

ler dynamiken mellan författare, läsare och åskådare som när det gäller innehåll och syften. Nätet kastas ut brett. Bakom dramats och essäpressens författare finns beskyddare och för de unga författarna hägrade anställningar, beskydd och *kanske* honorar. Genom såväl scenkonst som essäistisk journalistik – eller för den delen tillfällesdikt, eller andra former av diktverk – kunde författarna visa upp sig och sina färdigheter. Men de kunde också torgföra sina politiska åsikter och föra ut patriotiska budskap rörande maningar till krig, lojalitet med överheten, det svenska kynet eller det svenska språket.

Något annat som torgförs är idéer om ideal kvinnlighet och manlighet, vilka är bärande för de litterärt-patriotiska projekten. Visserligen var kvinnan ostadig till sin natur, men det förekommer att kvinnor i de tragedier som analyserats kunde uppvisa mod och handlingskraft och de kan också motivera patriotiska känslor. I essäpressen inkarneras ofta ett patriotiskt kvinnoideal i matronan från forna tider (gift med sin redliga man), hon klär sig i vadmal och förstår att sköta sitt hushåll. Dessa kvinnor befinner sig långt ifrån sin motpol: den vanligt förekommande ostadiga, skvallrande och fåfänga kvinnan. Den ideala manligheten bör dessutom hållas noggsamt isär från kvinnlighet och här är den kända Sprätthöken ett paradexempel. Hans motpol är den hederlige ämbetsmannen och strävsamma bonden. I tragedin är mod, trofasthet och lojalitet med en rättmätig överhet viktiga manliga egenskaper.

I samtliga diskuterade verk märks hur historien kan ses som vår läromästare, men samtidigt finns ett visst vemod. Den bakåtblickande utopin är inte alltid optimistisk. Har verkligen svenska folket, läsarna och åhörarna de sanna kvalitetserna?

Hesseliuss och Celsius framstår närmast som idealtyper för den unga manliga tragediförfattaren under frihetstiden, men de kom emellertid att gå skilda vägar. Den tidigare nådde aldrig en trygg ämbetsmannaposition, den senare blev biskop. De valde också olika vägar i sin patriotiska och karriärstiska strävan, men det som förenade dem var kreativa användningar av nya genrer och ämnen – och att de verkade inom ett litterärt system som var satt i förvandling.

ANN ÖHRBERG (f. 1955) är prof. em. i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Hennes forskning har främst rört 1700-talslitteratur och retorikhistoria, arkiv- och bibliotekshistoria, 1700-talets väckelserörelser och hon har ofta behandlat frågor ur ett genusperspektiv.

Linguistics ante litteram in the Learned Journals of the Enlightenment

Toon Van Hal, *University of Leuven (KU Leuven) and University of Oslo (UiO)*

Abstract: This article examines the role of eighteenth-century learned journals in crystallizing and structuring distinct scholarly disciplines, with a focus on linguistics ante litteram. It offers an overview of research concerning early modern journals, focusing on corpus-based methods, before embarking upon a more comprehensive consideration of early modern journals through a number of case studies. After exploring the information included in the *Gelehrte Journale und Zeitungen* project, it examines how journals indexed and labelled linguistic topics and traces the evolution of relevant research terminology. The findings reveal a lack of disciplinary classification in early modern journals, implying that the rapid pace of publishing may have hindered thematic organization; nonetheless, journals may have subtly aided the development of nascent disciplines by acting as arenas for terminological exploration.

Introduction and research hypothesis

By the late eighteenth century, introductory texts were emerging that signalled the tentative beginnings of general linguistics as a standalone discipline. The author of *Versuch einer Einleitung zur Sprachenkunde* (1792), for instance, states that he will consider himself fortunate should he succeed in ‘awakening the study of the much-neglected elementary knowledge of language science from its lethar-

Keywords: Journals; Linguistics; Discipline Formation; Terminology; Indexing.

Recommended citation: Van Hal, Toon, ‘Linguistics ante litteram in the learned journals of the Enlightenment’, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 121–136. <https://doi.org/10.7557/4.7993>

Copyright: © 2025 The Author. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

gic slumber'.¹ Plener, meanwhile, adopts the term 'Sprach(en)kunde' and speaks highly, in his preface, of the work of Johann Christoph Adelung. Early in the nineteenth century, Adelung would go on to publish his notable *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde*,² but already, in a much earlier text, he had pondered the nuances of 'Sprachkunde', 'Sprachkenntnis', 'Sprachkunst', 'Sprachlehre', and 'Sprachwissenschaft'.³ Another author of the period, Joachim Heinrich Campe (1746–1818), can be found on a quest for the right term to describe this nascent field, after first reviewing the field of anthropology:

Auf eben die Art kann ich mir eine Wissenschaft denken, die zugleich das Werkzeug des Gedankens und den Gedanken selbst in sich fast, [...], gerade wie die weite Anthropologie auch. Ich weiß für diese Wissenschaft keinen Namen, aber vielleicht hat Hr. G[edike] sie sich unter dem Namen der Sprachphilosophie gedacht. Wenn das ist, so sind wir in der Hauptsache einig. Diese Sprachphilosophie halte auch ich der Jugend für sehr zuträglich, ja für unentbehrlich [...]⁴

Campe's concept of 'Sprachphilosophie' is broader than that which we recognize today, a point he makes clear. He includes within it not only traditional grammar, such as the study of the *partes orationis*, as well as etymology, syntax, prosody, and orthography, but also the complex relationship between words and concepts, the richness and poverty of various languages, and comparative language studies. For Campe, these elements are vital to 'Sprachphilosophie' because they address language in its role as an expression of thought.⁵

These few examples suggest that, in the eighteenth century, efforts were made to delineate and define a branch of learning concerned with language issues that extended beyond those of simple grammar. This is noteworthy, given that the establishment of linguistics as an independent academic field took place only in the

¹ "das Studium der so sehr vernachlässigten Elementarkenntnisse der Sprachkunde aus seinem lethargischen Schlummer zu entwinden", in Ignaz Plener, Versuch einer Einleitung zur Sprachenkunde (Wien: Bey Thaddäus, Edl. v. Schmidtbauer, 1792), p. 8.

² Johann Christoph Adelung, *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten* (Berlin: In der Vossischen Buchhandlung, 1806), i.

³ Johann Christoph Adelung, *Über die Geschichte der Deutschen Sprache, über Deutsche Mundarten und Deutsche Sprachlehre* (Leipzig: Joh. Gottl. Immanuel Breitkopf, 1781), p. 92. Adelung's nuanced distinctions among the terms are challenging for modern readers to understand. This difficulty likely applied to his contemporaries as well.

⁴ Joachim Heinrich Campe, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens: von einer Gesellschaft praktischer Erzieher* (Wolfenbüttel: In der Schulbuchhandlung, 1787), p. 466.

⁵ Campe, pp. 464–65.

first quarter of the nineteenth century.⁶ We may thus ask, how far did these eighteenth-century trends contribute to that institutionalization? How far was such a development already in the air?

This article seeks to explore the extent to which eighteenth-century learned journals shaped a more centralized approach to language. Previous studies indicate that bibliographies, university theses, and the field of *historia litteraria* fostered thematic treatments of language and languages around this time.⁷ Faced with a vast array of scholarly fields and specializations, these emerging journals likely aimed to impose some form of disciplinary structure. Campe, a notable educator who looked after the young Humboldt brothers in Berlin as late as 1775, is known to have engaged in a dialogue on ‘Sprachphilosophie’ with fellow pedagogue Friedrich Gedike, who notably edited the *Berlinische Monatschrift*, in which Kant’s famous ‘Was ist Aufklärung?’ appeared. Such scholarly exchanges might reasonably suggest that ideas about disciplinary alignment would have found resonance in the journals of the period.

The present article is structured as follows. First, I provide a brief introduction to early modern journal studies. I then review the current state of this field, focusing on corpus-based methods of investigation. Subsequently, I explore, through a number of case studies, whether a holistic approach to these journals is feasible. I begin by exploring the *Gelehrte Journale und Zeitungen* project, after which I consider how far linguistics was recognized as an independent topic in the indexing and labelling practices of the journals. Finally, I examine the development of specific language research terms and their potential connections to specific journals before ending with general conclusions.

Early modern scientific and scholarly journals

During the eighteenth century, scholarly journals gradually took shape, a development manifested in a broad spectrum of publications. The world’s oldest scientific journal, which until recently remained exclusively print-based, dates back to 1665 and carries the hallmark of the French Sun King. Other journals were modelled

⁶ See, e.g., Anna Morpurgo Davies, ‘Nineteenth-Century Linguistics’, in *History of Linguistics*, ed. by Giulio Lepschy, 4 vols (London & New York: Longman, 1998), iv; Pascale Rabault-Ferhahn, *Archives of Origins: Sanskrit, Philology, Anthropology in 19th Century Germany* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2013).

⁷ Toon Van Hal, ‘Linguistics Ante Litteram. Compiling and Transmitting Views on the Diversity and Kinship of Languages before the Nineteenth Century’, in *The Making of the Humanities. From Early Modern to Modern Disciplines*, ed. by Rens Bod, Jaap Maat, and Thijs Weststeijn (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), pp. 37–53 <<https://lirias.kuleuven.be/retrieve/219061/>>.

after this *Journal des Savants*.⁸ The year of its foundation also saw the birth of the British *Philosophical Transactions*, while two years later, the *Journal des Sçavans* was translated into Latin (as *Ephemerides Eruditorum*) for a German readership.⁹ Indeed, for many decades, journal publication remained characterized by an active culture of translation.¹⁰ From 1682 to 1782, the *Acta Eruditorum* was a prominent journal in German-speaking regions. Especially in the German-speaking Holy Roman Empire, Latin long persisted as the primary language,¹¹ but as mastery of the language declined, the journal became increasingly outdated. To address this, the *Deutsche Acta Eruditorum* was introduced in 1712, providing a German-language counterpart. The satirical *Acta Semi-Eruditorum* also reflected this linguistic transition.¹² Other notable examples include the *Nouvelles de la République des Lettres* (Amsterdam, 1684), *Giornale de' Letterati* (Ferrara, 1688), *De Boekzaal van Europe* (Rotterdam, 1691–4), *Galeria di Minerva* (Venice, 1691–4), *Nova literaria maris balthici et septentrionis* (Lübeck), and *History of the Works of the Learned* (London).¹³ At the beginning of the eighteenth century, the Jesuits introduced their own journal, a move Jean-Pierre Vittu interprets as a sign of the format's growing significance.¹⁴ Germany saw the creation of over 1,000 journals in the eighteenth century alone, and in the last quarter of that century, 2,000 journals are said to have been created, many of them with a special interest in history.¹⁵ Periodicals that achieved

⁸ Claude H. Potts, 'Journal Des Savants: From the Republic of Letters to the Cloud Library', *Journal of Scholarly Publishing*, 43.1 (2011), 68–75 (pp. 68–69) <<https://doi.org/10.3138/jsp.43.1.68>>. The *Göttingische Gelehrte Anzeigen* is another publication that still continues today.

⁹ Thomas Habel, 'Wilhelm Ernst Tentzel As a Precursor of Learned Journalism in Germany: Monatliche Unterredungen and Curieuse Bibliothec', in *Scholars in Action: The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*, ed. by André Holenstein, Hubert Steinke, and Martin Stuber (Leiden & Boston: Brill, 2013), i, 289–317 (p. 290).

¹⁰ Jean-Pierre Vittu, 'Du Journal des savants aux Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts: l'esquisse d'un système européen des périodiques savants', *XVIIIe siècle*, 3, 2005, 527–45 (pp. 531–32).

¹¹ Vittu, 'Du Journal des savants aux Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts', p. 527.

¹² Guillaume van Gemert, 'Acta Semi-Eruditorum: de lotgevallen van een "anti-tijdschrift"', *TS. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, 18 (2005), 26–34 <<https://doi.org/10.18352/ts.202>>.

¹³ la *Galeria di Minerva* (Venise), les." (Vittu, 2005, p. 528)

¹⁴ Vittu, 'Du Journal des savants aux Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts', p. 527.

¹⁵ Claire Gantet, 'Les périodiques savants de l'époque de l'Aufklärung, mises en réseau du savoir. Un programme de l'Académie des sciences et lettres de Göttingen', *Dix-huitième siècle*, 46.1 (2014), 695–708 (p. 695) <<https://doi.org/10.3917/dhs.046.0695>>; Karl Fink, 'The Rhetoric of the Review: Schlözer and Herder on Universal History', in *The Eighteenth Century German Book Review*, ed. by Herbert Rowland and Karl Fink (Heidelberg: C. Winter, 1995), pp. 57–72 (p. 57).

success and longevity were typically connected to key printing hubs such as Paris, London, and Leipzig. The Dutch cities of Rotterdam and Amsterdam, in particular, played a crucial role, with many journals being republished in the latter.¹⁶

From as early as the end of the seventeenth century, the emerging form of the academic journal garnered attention from scholars.¹⁷ Voltaire, among others, sought to grasp the underlying dynamics of what Gisbert Cuper (1644–1716) declared the ‘century of the journal’.¹⁸ Cuper himself engaged heavily with this zeitgeist, subscribing to over twenty journals.¹⁹ Indeed, it is clear that the most prominent scholars placed immense value on the format, with journals making up essential parts of their libraries.²⁰

In the eighteenth century, scholarship was in transition from the Renaissance ideal of broad, expansive knowledge to the nineteenth century’s focus on specialization. For a long time, however, the journals’ emphasis remained on general rather than specialist knowledge.²¹ According to certain experts, moreover, the eighteenth century witnessed a more remarkable change than the trend towards specialization: the popularization and opening-up of scholarly communication. Traditionally, scholars had exchanged ideas through letters, which often took years to be made public, if they were ever published at all. Journals transformed this dynamic, allowing for swift and timely discussions and significantly impacting the dissemination of knowledge.²² The importance of early modern journals as forerunners of nineteenth-century scientific jour-

¹⁶ Vittu, ‘Du Journal des savants aux Mémoires pour l’histoire des sciences et des beaux-arts’, pp. 530–31.

¹⁷ Vittu, ‘Du Journal des savants aux Mémoires pour l’histoire des sciences et des beaux-arts’, p. 535.

¹⁸ Habel, i, p. 294; Yoann Bazin and Laurent Magne, ‘De la République des Lettres à l’évaluation en double aveugle: une archéologie des revues académiques’, *Revue internationale de psychosociologie et de gestion des comportements organisationnels*, 26.1 (2020), 123–44 (p. 124); Jean-Pierre Vittu, ‘Un système européen d’échanges scientifiques au XVIII e siècle: les journaux savants’, *Le Temps des médias*, 1, 2013, 47–63 (p. 47). See also Stefan Dietzel and Maja Eilhammer, ‘Gelehrte Journale und Zeitungen als Netzwerke des Wissens im Zeitalter der Aufklärung. Ein Langzeitprojekt der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (2011–2025)’, *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, 17 (2015), 167–93 (p. 167).

¹⁹ Ingemar Oscarsson, ‘En Revolution i Offentligheten: Om Lärda Tidskrifter i Europa under Tidigmodern Tid Och Om Hur Svensk Vetenskap Representerades i Dem’, *Sjuttonhundratals*, 8 (2011), 93 (p. 96) <<https://doi.org/10.7557/4.2397>>.

²⁰ Vittu, ‘Du Journal des savants aux Mémoires pour l’histoire des sciences et des beaux-arts’, p. 533.

²¹ Gantet, p. 704.

²² Dietzel and Eilhammer, pp. 167–69.

nals has recently been questioned, but some scholars believe it excessive to label this view a mere myth.²³

Eighteenth-century journals pursued multiple objectives: discussing recent and older books, announcing new titles, publishing short independent scholarly articles, and presenting scientific discoveries. The various titles differed in their thematic focus and targeted readership, ranging from vernacular popular science to material for highly specialized international audiences.²⁴ They also varied in how frequently and how regularly they were published, as well as in their longevity and popularity. We can take the Latin-language journal *Ephemerides litterariae*, established in 1686, as an example. Its creators sought to provide the freshest news by publishing on a weekly basis.²⁵ Less than half of the periodicals founded between 1665 and 1700 lasted beyond five years. In the 1680s, sixteen journals failed to last longer than one year.²⁶ The size and composition of editorial boards also differed widely.²⁷

Early modern journal research: State of the field and research methodology

Scholars in journal studies face significant hurdles, including limited availability of sources and a fragmented corpus.²⁸ The fact that many reviews in past journals were anonymous,²⁹ which drove some of the targeted authors to despair, also torments present-day scholars.³⁰ Perhaps as a result, the area remains overlooked.³¹

²³ Vera Keller, 'Professionalizing Doubt: Johann Daniel Major's Observation "On the Horn of the Bezoardic Goat", Curiosity Collecting, and Periodical Publication', in *The Institutionalization of Science in Early Modern Europe*, ed. by Mordechai Feingold and Giulia Giannini (Leiden & Boston: Brill, 2019), pp. 199–235 (p. 199) <https://doi.org/10.1163/9789004416871_009>.

²⁴ Vittu, 'Un système européen d'échanges scientifiques au XVIII e siècle', p. 48.

²⁵ Habel, i, p. 291.

²⁶ Vittu, 'Du Journal des savants aux Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts', p. 529; Vittu, 'Un système européen d'échanges scientifiques au XVIII e siècle', p. 49.

²⁷ Thomas Habel, „Gelehrte Journale“ der Aufklärung: Zur Entstehung, Entwicklung und Erschließung deutschsprachiger Rezensionenzeitschriften des 18. Jahrhunderts (Bremen: edition lumière, 2007), p. 352; Gantet, p. 695.

²⁸ Nop Maas, 'Tijdschriftonderzoek: ervaringen, problemen en wensen', *TS. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, 1 (1997), 4–8; Gantet, p. 697.

²⁹ Anonymity in journals can sometimes be unraveled through meticulous investigation. A shining example of such detective work is found in Laeven's examinations into *Acta eruditorum*: A. H. Laeven, *De 'Acta eruditorum' onder redactie van Otto Mencke (1644-1707): de geschiedenis van een internationaal geleerdenperiodiek tussen 1682 en 1707* (Amsterdam & Maarssen: APA-Holland University Press, 1986).

³⁰ Fink.

³¹ Habel.

A corpus-based methodology offers fresh perspectives but remains mostly uncharted territory. Tobias Winnerling has pioneered such an approach by analysing the act of forgetting in eighteenth-century European journals through co-citations in the Hathi Trust corpus.³² His work, however, presents just one possibility. Other promising avenues exist: for instance, one could examine the emergence of terminological choices or analyse translation trends, often mediated by Latin. Textual analysis tools might also enable network analysis.³³

Despite these promising possibilities, barriers persist in terms of both metadata and textual content.³⁴ Regarding the texts themselves, optical character recognition (OCR) remains a major stumbling block for many historical research projects.³⁵ Despite abundant research funding, progress in this area has been slow, especially when compared to advancements in technologies such as generative AI. Indeed, the advanced language models underlying much of this spectacular progress could lead to decisive breakthroughs in solving OCR challenges by improving results through post-processing.³⁶ In light of this potential remedy, it is, perhaps, puzzling why OCR results are still so lacking in quality. Among the available libraries, the latest version of Google Books appears to exhibit superior OCR quality to that of the Internet Archive. The latter, however, has the advantage of allowing batch downloading, unlike Google Books or the digital library at digitale-sammlungen.de. For metadata quality, the Hathi Trust collection stands out for its curation, although it is not without duplicates. The collection's one-page limit also limits a comprehensive, corpus-based approach.

Enlightenment linguistics and the Gelehrte Journale und Zeitungen project

An excellent starting point for our purposes here is the German project *Gelehrte Journale und Zeitungen als Netzwerke des Wissens im Zeitalter der Aufklärung*.³⁷ This remarkable initiative has made a vast number of early modern scholarly and sci-

³² Tobias Winnerling, 'Moving Around in Narrowing Circles: How Four Scholars Got Forgotten in Eighteenth-Century Learned Journals', *Journal for the History of Knowledge*, 2.1 (2021), 8 <<https://doi.org/10.5334/jhk.36>>.

³³ As to the relevance of networks, see *Periodieken en hun kringen: Een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen*, ed. by Hans Bots and Sophie Levie (Nijmegen: Vantilt, 2006).

³⁴ Potts, p. 71.

³⁵ See e.g. Jørgen Burchardt, 'Are Searches in OCR-Generated Archives Trustworthy?: An Analysis of Digital Newspaper Archives', *Jahrbuch Für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook*, 64.1 (2023), 31–54 <<https://doi.org/10.1515/jbwg-2023-0003>>.

³⁶ See, e.g., <<https://huggingface.co/PlEIA/OCRonos>>.

³⁷ <<https://adw-goe.de/gjz18/>>.

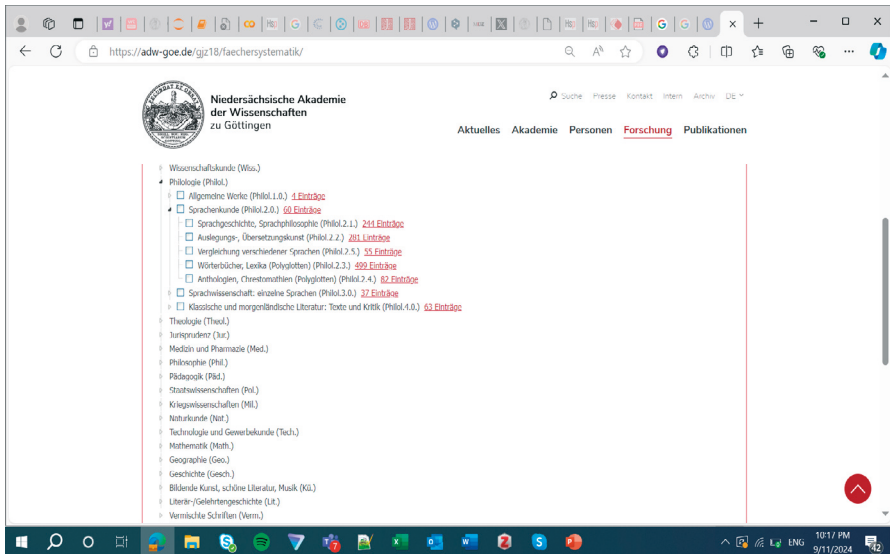

Fig. 1: Screenshot of *Gelehrte Journale und Zeitungen als Netzwerke des Wissens im Zeitalter der Aufklärung*.

entific journals accessible both bibliographically and, to a certain degree, in terms of content. Its corpus encompasses over a million pages and more than 300 journals dating from 1688 to 1815, integrating a number of earlier projects.³⁸ The compilers have employed a scientific ontology contemporary with the material addressed, which is shown in Figure 1. The category of philology encompasses individual languages as well as classical and oriental literature. Of particular interest to our investigation is the subcategory ‘Sprachkunde’, especially the segments dedicated to ‘Sprachgeschichte, Sprachphilosophie’, comparative linguistics, and lexicographical works, such as dictionaries and lexica. While this subdivision is likely to resonate among many early modern scholars, it is critical to acknowledge its lack of canonical status.

Moreover, this classificatory scheme has not always been consistently applied within the project. This inconsistency becomes glaringly apparent when one browses different reviews of a single work in multiple journals. Let us consider the first volume of the *Vergleichungs-Tafeln der Schriftarten verschiedener Völker, in denen vergangenen und gegenwärtigen Zeiten* (1771) by the idiosyncratic Göttingen scholar Christian Wilhelm Büttner (1716–1801). Büttner was an influential unseen figure rather than a prominent author, serving as inspiration for better-known scholars

³⁸ Dietzel and Eilhammer.

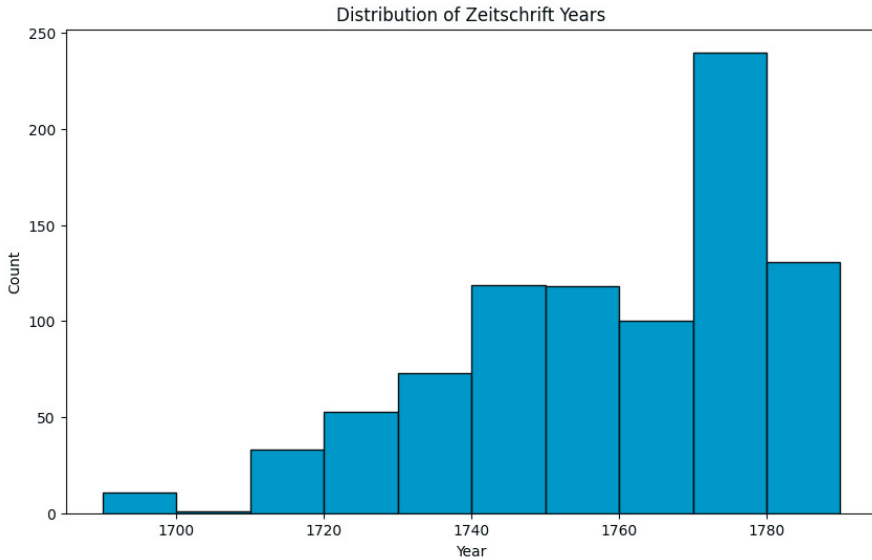

Fig. 2: *Linguistic contributions in the German Enlightenment journals, based on the information of the Gelehrte Journale und Zeitungen als Netzwerke des Wissens im Zeitalter der Aufklärung project.*

such as August Ludwig von Schlözer (1735–1809) and Johann Christoph Gatterer (1727–1799). In the project database, reviews discussing this specific work are listed under various headings, including ‘Sprachgeschichte, Sprachphilosophie [2.1]’, ‘Allgemeine Werke, Enzyklopädien und Bibliographien [1.1]’, and ‘Sprachenkunde, Vergleichung verschiedener Sprachen [2.5]’.

Despite these caveats, the project database equips us to track the ebb and flow of interest in linguistic publications over time. Through Python, I extracted the relevant philology-tagged records,³⁹ with specific focus on publication years and converted them into a structured format for analysis. Visual representation techniques (Python packages matplotlib and seaborn) allow us to highlight diachronic trends within the data.

When we collate the different subsets relating to linguistics, the data reveal an increase, culminating in a significant spike circa 1780 (see Figure 2). This surge cannot, however, be uncritically attributed to an emerging corporatization of linguistics; it might just as well reflect the overall increase in journal publishing by

³⁹ A basic URL looks as follows: [https://adw-goe.de/gjz18/datenbank/?tx_find_find\[q\]\[Systematische+Suche\]=\(%22Philol.2.0.%22\)&tx_find_find\[sort\]=so_JahrBandSeite+asc&tx_find_find\[extended\]=1#tx_find](https://adw-goe.de/gjz18/datenbank/?tx_find_find[q][Systematische+Suche]=(%22Philol.2.0.%22)&tx_find_find[sort]=so_JahrBandSeite+asc&tx_find_find[extended]=1#tx_find)

volume. The post-1780 downturn may be attributable, at least in part, to gaps in the existing data processed as part of the project.

A subsequent logical step involves identifying the journals that engage most intensively with linguistic subjects. Here, distinct contrasts surface: many journals entirely bypass discussions on linguistics, whereas a handful stand out as key contributors. In this context, it is crucial to note the lifespan of these various periodicals (see Table 1).

Title	Number
Neue Zeitungen von gelehrten Sachen (1715-1784)	211
Wöchentliche Nachrichten von gelehrten Sachen	74
Hallische gelehrte Zeitungen (1766-1792)	62
Jenaische gelehrte Zeitungen (1765-1786)	58
Erlangische gelehrte Anmerkungen und Nachrichten (1770-1787)	48
Gothaische gelehrte Zeitungen (1774-1804)	46
Göttingische Anzeigen / Zeitungen von gelehrten Sachen	45
Frankfurter gelehrte Anzeigen (1772-1790)	32
Hamburgische Berichte von neuen Gelehrten Sachen (1732-1758)	32
Franckfurtische gelehrte Zeitungen (1736-1771)	24
Freye Urtheile und Nachrichten zum Aufnehmen der Wissenschaften und Historie überhaupt	21
Neueste critische Nachrichten (1775-1807)	20
Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten, geographischen, statistischen und historischen Büchern und Sachen	19
Parnassus boicus oder neu-eröffneter Musen-Berg (1722-1727)	17
Allgemeine deutsche Bibliothek	14
Gelehrte Nachrichten (1752-1763)	13
Neue Bibliothec Oder Nachricht und Urtheile von neuen Büchern Und allerhand zur Gelehrsamkeit dienenden Sachen (1709-1721)	12
Die Gelehrte Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der gelehrten Welt und sonderlich derer deutschen Universitäten entdeckt (1711-1718)	11
Gelehrte Zeitung	11
Monatliche Unterredungen einiger guten Freunde von allerhand Büchern und andern annehmlichen Geschichten (1689-1798)	11
Allgemeine Bibliothek für das Schul- und Erziehungswesen in Teutschland	10
Strasburgische gelehrte Nachrichten	10
Wienerische Gelehrte Nachrichten (1755-1758)	7

Title	Number
Auserlesene Bibliothek der neuesten deutschen Litteratur (1772-1781)	6
Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den königlich dänischen Reichen und Ländern (1753-1757)	5
Critischer Versuch zur Aufnahme der deutschen Sprache	4
Fortgesetzte Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den Königl. Dänischen Reichen und Ländern (1758-1768)	4
Litterarische Nachrichten von den Werken der besten Schriftsteller unserer Zeit	4
Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste	4
Russische Bibliothek	4
Critische Nachrichten (1750-1754)	3
Das Neueste aus der anmuthigen Gelehrsamkeit	3
Deutsche Bibliothek der schönen Wissenschaften	3
Freymüthige Nachrichten von neuen Büchern und andern zur Gelehrtheit gehörigen Sachen	3
Neue Berichte von Gelehrten Sachen (1762-1765)	3
Niedersächsische Nachrichten von gelehrten neuen Sachen	3
Physikalisch-ökonomische Bibliothek (1770-1806)	3
Tübingsche Berichte von gelehrten Sachen	3
Betrachtungen über die neuesten historischen Schriften	2
Dänisches Journal (1767-1770)	2
Deutsche Acta eruditorum oder Geschichte der Gelehrten, welche den gegenwärtigen Zustand der Literatur in Europa begreifen	2
Hamburgische Nachrichten aus dem Reiche der Gelehrsamkeit (1758-1771)	2
Erneuerte Berichte von gelehrten Sachen (1766-1773)	1
Jenaische Beyträge zur neuesten gelehrten Geschichte (1757)	1
Neue critische Nachrichten (1775-1807)	1
Neue Litteratur (1771-1772)	1
oder Nachrichten von ihren Schriften und Auszüge	1
Prager gelehrte Nachrichten	1
Revision der teutschen Litteratur	1
Tübingsche gelehrte Anzeigen	1

Table 1: Number of linguistic contributions in the German Enlightenment journals, based on the information of the Gelehrte Journale und Zeitungen als Netzwerke des Wissens im Zeitalter der Aufklärung project.

The following section explores one of these journals in greater detail.

*Classifying knowledge in early modern journals and
the place of linguistics in the Monatliche Unterredungen*

The eagerness and curiosity that drove early modern journal projects risked creating chaos in terms of their content; this issue was noted even before the first volume of the *Journal des Savants* appeared.⁴⁰ To better guide readers, journals introduced various measures. It is worth mentioning, however, that from today's perspective, early modern journals seldom attempted to organize their content thematically.⁴¹ Instead, articles were usually arranged geographically by place of publication, and the most obvious method of organization was the index. Journals soon implemented this instrument, though with differing degrees of refinement.⁴²

Let us take, for instance, the *Göttingische Anzeigen* of 1769, where the index seems chiefly confined to author names, except for a small selection of unnamed works sorted by subject matter. This approach is echoed in the *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen*, a journal with a special interest in language-related topics. Conversely, the 1706 edition of *Nouvelles de la République des Lettres* opts for a singular index, arranged alphabetically by topic. Nonetheless, none of them categorize their content in a way based on or informed by discipline.

For two reasons, it is worth our focusing here on the journal of the renowned polymath Wilhelm Ernst Tentzel (1659–1707). The first is its remarkable success and impact, which is difficult for us to fully understand today. Likely inspired by Thomasius's *Monats-Gespräche*, which first appeared in 1688, Tentzel published the first edition of his *Monatliche Unterredungen* a year later in German. This journal, which would run until 1698 and was mostly written by Tentzel himself, was an extraordinary success in every respect. Interest in the journal endured years after its initial publication.⁴³ An important factor was likely the discussion format: in the manner of a Platonic dialogue, a fictional conversation set the stage for scholarly reflection. Thomasius initially adopted this approach but soon abandoned it due to its labour-intensive nature; Tentzel also considered dropping the format but

⁴⁰ Vittu, 'Du Journal des savants aux Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts', p. 538.

⁴¹ An exception to this was the *Grösste Denkwürdigkeiten der Welt Oder so genannte Relationes Curiosae*. Habel, i, p. 292.

⁴² Vittu, 'Du Journal des savants aux Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts', pp. 538–40.

⁴³ Habel, i, p. 302.

ultimately retained it for its numerous benefits. Such a dialogue not only provided a more engaging and relaxed mode of scholarly reflection but also allowed for the presentation of multiple viewpoints, enabling readers to choose the view they found most credible.⁴⁴

Previous studies confirm the journal's significance as a treasure trove for linguistics, with such matters ranking highly on Tentzel's list of concerns. This is the second reason for our focus on this specific journal. Daniel Droixhe, in particular, has underlined this in several of his contributions.⁴⁵ Closer scrutiny of the *Monatliche Unterredungen*, however, uncovers further, crucial findings that have escaped scholarly attention. One issue, for example, contains intriguing hypotheses about the affinities between European and Indian languages, particularly that used in Ceylon (Sri Lanka). The journal also teases readers with previews of scholarly efforts that never, unfortunately, saw the light of day. A case in point is Andreas Müller's discursive explorations on etymological tenets, which he ultimately consigned to the flames.⁴⁶

While Tentzel's journal gave space to linguistic discussions, however, these did not hold explicitly separate status within its pages. Turning to the indexes, we find listings of discussed books and featured authors, followed by an exhaustive topical index. There is no disciplinary organization.

Enlightenment journals and the search for a name for linguistics

The journals of the eighteenth century, while not overtly giving way to the fixation on disciplinary nomenclatures found in much science and scholarship, offered a platform where scholars could ponder the naming of their fields. One voice often heard in the *Braunschweigisches Journal* was that of Ernst Christian Trapp (1745–1818), a pioneer in education who was Germany's first professor of pedagogy. Trapp, who had already written extensively on the study of not only ancient but also modern languages, devoted a long reflection in 1791 to the essence of and distinctions within the study of language. In presenting his thoughts, he proceeds systematically:

⁴⁴ Habel, i, pp. 308–9.

⁴⁵ See, e.g., Daniel Droixhe, 'Boxhorn's Bad Reputation. A Chapter in Academic Linguistics', in *Speculum Historiographiae Linguisticae. Kurzbeiträge Der IV. Internationalen Konferenz Zur Geschichte Der Sprachwissenschaften*, ed. by Klaus D Dutz (Münster: Nodus Publikationen, 1989), pp. 359–84.

⁴⁶ I plan to elaborate this elsewhere.

Das Sprachstudium hat also vermöge seines doppelten Begriffs einen doppelten Gegensatz. Seinem Objekte nach, welches die Sprache ist, steht es allen Wissenschaften und Künsten entgegen deren Objekt nicht die Sprache ist. Seiner Form nach steht es der bloßen Erlernung der Sprache entgegen.⁴⁷

As Trapp points out, one can, indeed, learn a language through practice without formally studying it, a process exemplified by children. The object of language study can, moreover, be language in general (1) or specific languages (2), which may, in turn, include one's native language (2a) or foreign languages (2b). All scholars engaged in language study are styled 'Sprachforscher' ('language researcher'), and the scholar dealing with language in general is also called a 'language philosopher':

Wer sich mit der Sprache überhaupt, mit der Methaphisik der Sprache beschäftigt, heißt ein Sprachphilosoph. Dieser treibt eigentlich das Sprachstudium als eine Wissenschaft im strengern Sinne dieses Worts.⁴⁸

After pointing out that the latter term can also apply to someone studying the theory of specific languages, Trapp defines a scholar dealing with foreign languages (2b) as a philologist or 'Sprachgelehrter'.

Trapp's work serves as a straightforward example of metalinguistic reflection. This kind of analysis is, admittedly, not limited to journals; we noted earlier how Adelung engaged in similar reflections in a different written context. Nevertheless, journals may well have played an important role.

By examining the data from the Hathi Trust collection, we can track how various German terms referring to language research emerged over time. I began by examining the occurrence of several relevant terms. To analyse patterns, I grouped the data into decades and calculated cumulative sums of occurrences within those timeframes. This allowed me to visualize the historical trends and growth of each term's usage over time. Interestingly, from the 1770s onward, there seems to have been a marked increase in the use of these terms (see Figure 3).

What stands out in this analysis is how frequently these terms appear in journals. Let us take the term 'Sprachwissenschaft', which has become the default term in the German scholarly world but was far from dominant in the eighteenth century. Within the Hathi Trust corpus, it appears about 160 times during that century, and interestingly, over three-quarters of these instances are in journals. Outside

⁴⁷ Ernst Christian Trapp, 'Anmerkungen zu einem Aufsätze im elften Stücke des vorigen Jahrg., der die Ueberschrift führt: Ueber die Erl. der lat. Spr. an Hrn. M. Lenz in Z.', Braunschweigisches Journal, 1 (1791), 57–103 (p. 86).

⁴⁸ Trapp, p. 86.

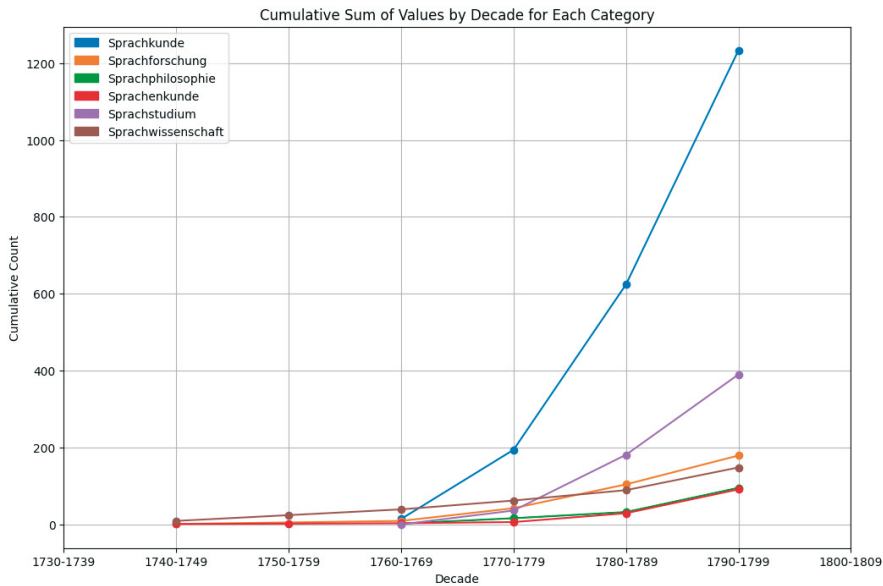

Fig. 3: *The emergence of German equivalents of 'linguistics' in the eighteenth century, based on the Hathi Trust collection.*

of journals, the term mostly features in dictionaries, bibliographies, and other reference works. The term 'Sprachenkunde' follows a similar, albeit slightly less clear, pattern. We should exercise caution with these observations, as the data may contain noise, such as duplicates. Nevertheless, it is worth considering that some journals may have made distinct editorial choices. 'Sprachkunde', for example, is notably prevalent in the *Göttingische Anzeigen*, with 'Sprachenkunde' appearing only in the late 1790s. The *(Neue) allgemeine deutsche Bibliothek*, meanwhile, adopts 'Sprachwissenschaft'. A consistent editorial strategy seems improbable here, suggesting a need for further investigation to see whether similar patterns recur in other fields.

Conclusions and outlook

Contrary to my own expectations, the system of early modern journals did not directly give way to the crystallization of scholarly disciplines, including linguistics. Within the overarching structure of these journals, there is a noticeable absence of discipline-specific classification. Given the rapid publication of issues, it stands to reason that such thematic organization was not practical: editors had to rely on the eclectic mixture of reviews and contributions at their disposal. In an age in which

we lean so heavily on keywords and tags, it is tempting to speculate as to whether such simple signposts could have been adopted in the information-saturated environment of the eighteenth century. This line of inquiry might, however, be misguided, as the era may not have seen any urgency in the compartmentalization of scholarly knowledge, at least not on the level of journal issues.

The most straightforward way for journals to aid in forming disciplines is by adopting a specialized title; today, we recognize a new discipline when a journal affiliated with a respected publisher is named after it (such as the *Journal of Pragmatics*, published with Elsevier since 1977), granting legitimacy to the field. This was far from the case in the eighteenth century. Our explorations suggest, nonetheless, that journals might have subtly supported the early shaping of disciplines, acting as informal laboratories where relevant terminology took shape. It remains, however, for the tentative evidence presented here to be reinforced by the examination of reliable, ‘clean’ text corpora and accompanying metadata. Without these corpora, indeed, manifestos calling for the large-scale analysis of ‘million book libraries’ are difficult to fulfil.⁴⁹

Acknowledgments

This research was supported by FWO (Fonds Wetenschappelijk Onderzoek) through the research project “Languages writing history. The impact of language studies beyond linguistics (1700-1860)” (G083120N). I would like to thank the reviewers and the audience of the 2024 Studienkreis Geschichte der Sprachwissenschaft Conference in Regensburg, where I presented a first outline of this research.

TOON VAN HAL (b. 1981), currently professor at the universities of Leuven and Oslo, has undertaken studies related to history and languages at multiple universities in Belgium, Germany, and Scandinavia. As a historian of linguistics, he has a particular interest in the emergence and development of language-related concepts in the early modern world.

⁴⁹ David Armitage, ‘What’s the Big Idea? Intellectual History and the Longue Durée’, *History of European Ideas*, 38.4 (2012), 493–507.

Johannes Fåhraeus, Amsterdam merchant and representative of the Swedish naturalist Carl Peter Thunberg

Willem-Jan van Grondelle and Els Vermij, independent researchers

Abstract: The development of science in the seventeenth and eighteenth century is marked by the exchange of ideas and research results on a transnational scale. This led to an extensive exchange of letters and – in the case of natural history – of materials such as (dried) plants, seeds, and minerals. Logistical support by all kinds of go-betweens was essential in this process. This is where merchants could be useful. This article explores this logistical role of merchants, based on a collection of thirty-nine letters from Sweden-born Amsterdam merchant Johannes Fåhraeus to Swedish botanist Carl Peter Thunberg. These letters show that for fifteen years Fåhraeus operated as Thunberg’s representative in Amsterdam. Due to his transnational commercial contacts, he could offer Thunberg financial services, arrange shipping of letters and parcels to and from Sweden, and provide political and economic information. This role of go-between implied a real bond of trust. Fåhraeus’ activities for Thunberg demonstrate that merchants played an important facilitating role in the development of modern science.

Introduction

‘The parcel for Professor Burmannus and the casket for Doctor Houttuijn have arrived in good order and according to the enclosed have been well delivered,’ the Amsterdam merchant Johannes Fåhraeus wrote in 1781 to Swedish botanist

Keywords: history of science, botany, logistics, intermediaries, merchants, Sweden

Recommended citation: Grondelle, Willem-Jan & Els Vermij, ‘Johannes Fåhraeus, Amsterdam merchant and representative of the Swedish naturalist Carl Peter Thunberg, 1700-tal: *Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 22 (2025). 137–153. <https://doi.org/10.7557/4.8414>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Carl Peter Thunberg in Uppsala.¹ Why did Fåhraeus write this? Was it common at the time for merchants to write to scholars? What was the relationship between the two?

This letter is one of the 39 letters from the Amsterdam trading firm Fåhraeus & Swarth – later called Fåhraeus & Laurin – addressed to Carl Peter Thunberg in Uppsala, which are to be found in the collection ‘Brev till Carl Peter Thunberg’ (Letters to Carl Peter Thunberg) in the Uppsala University Library.² At the time, Thunberg was a professor of botany and already an renowned scholar.³ He maintained extensive contacts with fellow scholars in other countries, including what was then the Republic of the Seven United Netherlands. In addition to letters and books, he exchanged live and dried plants, seeds, and bulbs. At a time when goods of any weight were usually sent by ship, this required practical, logistical support. The 39 letters indicate that Fåhraeus provided that support for some 15 years and acted as Thunberg’s representative in Amsterdam. Together with several other members of Amsterdam’s Swedish community, he played an important facilitating role in Thunberg’s transnational network.

This article explores the role of intermediaries – and in particular merchant firms – in the development of science. It starts with a reflection on scholarly transnational networks in the seventeenth and eighteenth centuries and the logistical support they received from third parties. An overview of Carl Peter Thunberg’s life and work is followed by a description of the firm Fåhraeus & Swarth and an analysis of its logistical activities for Thunberg. This is followed by a brief description of some other intermediaries in Amsterdam, who together with Fåhraeus & Comp. provided practical support to Thunberg as a logistical network. The analysis shows that this type of logistical support was invaluable to scholars like Thunberg.

¹ Letter dated 29 September 1781 from Fåhraeus & Swarth to Carl Peter Thunberg in Uppsala, Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 k. ‘Het gesondene Pakje voor Professor Burmannus en het kassie voor Doctor Houtuijn, zijn wel overgekoomen en blijkens bijgaande wel besorgd.’

² Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 k Fåhraeus & Schwartz. This inventory contains 39 letters, 18 in Swedish and 21 in Dutch. Quotations of the letters were translated by the authors. The extensive Collection Brev till Carl Peter Thunberg contains letters from 1385 correspondents.

³ Marie-Christine Skuncke, *Carl Peter Thunberg Botanist and Physician. Career-Building across the Oceans in the Eighteenth Century* (Uppsala, 2014); Peter Rietbergen, ‘Becoming famous in the eighteenth century: Carl-Peter Thunberg (1743–1828) between Sweden, the Netherlands and Japan’, *De Achttiende Eeuw* (2004), pp. 50–61.

Intermediaries in the Republic of Letters

From the early sixteenth century, a transnational network of scholars developed in Europe, usually based on personal relationships. Scholars communicated intensively with each other about new ideas and research results. As meeting one another in person was rarely possible, exchanging letters, books, and publications was the main mode of communication. Many studies emphasise that scholars also sent each other presents and (small) gifts. These exchanges were based on mutual trust. Senders of such letters expected a reply and preferably something special in return: a thought, an opinion, an article, or, in the case of naturalists, a physical gift, such as a dried plant or plant seeds.⁴

The Republic of Letters, as this intellectual community is often referred to, at first consisted mainly of theologians, philosophers, and lawyers. Later, they were joined by naturalists. By then, developments in shipping had made voyages to distant regions possible and those – primarily commercial – voyages provided a lot of knowledge about previously for Europeans unknown parts of the world and their natural worlds. Nature research was a broad concept in the seventeenth and eighteenth centuries. Nature researchers collected and studied living and dried plants, seeds, bulbs, but also (stuffed) animals and all kinds of rocks.

The activities in the Republic of Letters raise the question of how transnational communication between scholars took place. How did their letters arrive at their destinations intact? How did scholars send each other books and other objects, sometimes precious or rare? Presumably, a scholar of repute did not walk to the port himself to negotiate the terms of shipment of a package with a skipper. Beneath this world of passionately writing scholars lay a network of intermediaries or go-betweens, who made their exchanges as smooth as possible.

In recent decades, extensive studies have been published on the exchange of knowledge and information in the early modern period and the role of intermediaries in it.⁵ Intermediaries occurred in all sorts of fields, such as in politics and diplomacy, trade and economics, the world of art and book collections, and the development of science.⁶ In this context, the term intermediary should be

⁴ Hans Bots, *De Republiek der Letteren. De Europese intellectuele wereld 1500–1760* (Nijmegen, 2018).

⁵ Harold J. Cook, *Matters of Exchange. Commerce Medicine and Science in the Dutch Golden Age* (Yale University Press, 2007); Kapil Raj, *Relocating Modern Science. Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (London, 2007); Simon Schaffer et al., *The Brokered World. Go-Betweens and Global Intelligence, 1770–1820* (Sagamore Beach, MA USA, 2009); Siegfried Huigen, Jan L. de Jong and Elmer Kolfin, *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks* (Leiden, 2010).

⁶ Hans Cools, Marika Keblusek & Badeloch Noldus, *Your Humble Servant. Agents in Early Modern Europe* (Hilversum, 2006).

understood not so much as a profession, but as a function that could be exercised by members of very different professional groups based on specific skills and personal networks.⁷ Sometimes scholars took on the role of intermediary themselves; after all, a correspondence relationship was usually established on the basis of a recommendation by a colleague, as simply writing to an unfamiliar scholar was against the code of conduct.⁸ Ambassadors and consuls also regularly acted as contacts, as providing support to compatriots abroad was one of their official duties.⁹

Sending letters and parcels required a different kind of intermediary. Postal services were developing rapidly at the time, allowing communication between European scholars via letters to flourish.¹⁰ Nevertheless, it was certainly not unusual – if possible – to give letters to trusted persons, because using postal services carried a certain risk.¹¹ Postal services often did not provide naturalists, who exchanged many parcels of naturalia, with the services they needed. Especially when sending large parcels over long distances, transport by ship was the first – and often the only – option. Captains of the major trading companies therefore played an important role by sending naturalists' letters and parcels from distant places to their home base.¹²

Merchants with transnational trade networks and related experience in logistics were also well suited to the role of intermediary. Many studies describe their function as intermediaries in general terms. However, a proper picture of the role of trading firms in knowledge exchange requires an understanding of the concrete, practical activities of such intermediaries at the micro level. Thus, Orrje analyses in detail the logistical functions of the Swedish-born merchants Abraham Spalding and Gustavus Brander, who, with their London-based trading firm, handled the exchange of letters, books, and other scientific objects between Swedish

⁷ Marika Keblusek, 'Introduction. Profiling the Early Modern Agent' in: Cools, Hans, Maria Keblusek & Badeloch Noldus, *Your Humble Servant. Agents in Early Modern Europe* (Hilversum, 2006), pp. 9–15.

⁸ Margaret O. Meredith, 'Friendship and Knowledge, Correspondence and Communication in Northern Trans-Atlantic Natural History, 1780–1815' in: Schaffer, Simon et al., *The Brokered World. Go-Betweens and Global Intelligence, 1770–1820* (Sagamore Beach, MA USA, 2009), pp. 155–156.

⁹ Leos Müller, *Consuls, Corsairs and Commerce. The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815* (Uppsala, 2004).

¹⁰ Bots, pp. 128–130; Heiko Droste (ed.), *Connecting the Baltic Area. The Swedish Postal System in the Seventeenth Century* (Stockholm, 2011).

¹¹ Meredith, p. 167.

¹² Christina Skott, 'The VOC and Swedish Natural History. The Transmission of Scientific Knowledge in the Eighteenth Century' in: Huigen, Siegfried, Jan L. de Jong and Elmer Kolfin, *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks* (Leiden, 2010), pp. 361–392.

and English scholars between 1750 and 1760 and arranged financial transactions for them.¹³

This article discusses the logistical activities of a similar trading firm, Fåhraeus & Swarth, which was part of Carl Peter Thunberg's network of Amsterdam intermediaries between 1778 and 1795. It aims to flesh out this hitherto little-explored role of such trading firms. To understand the role of merchants Fåhraeus & Swarth the following paragraph first focuses on their client Carl Peter Thunberg and his need for logistical support.

Carl Peter Thunberg, a famous pupil of Linnaeus

From the seventeenth century on, the study of nature in its broadest sense was one of the fast-developing scholarly activities in many countries. A great name in this respect is the Swedish botanist and physician Carl Linnaeus (1707-1778), who at the Uppsala University conceived and developed the system of binominal nomenclature, which basically is still in use today. Linnaeus' goal was to describe nature on a global scale. To this end he encouraged his students to travel to distant countries to study nature.¹⁴ With more or less success they came up with descriptions of hitherto for Europeans unknown plants, animals and/or minerals and sent examples of these to Linnaeus in Uppsala. These travelling students are called Linnaeus' apostles. Carl Peter Thunberg was one of them.

Thunberg was born in 1743 in Jönköping, Sweden. He studied medicine at Uppsala University, where he was taught botany by Carl Linnaeus. A thorough knowledge of (medicinal) herbs and other plants was an important part of medical training at that time. After completing his studies, Thunberg conceived the plan to gain experience as a doctor in a hospital in Paris. Linnaeus and several other Swedish scholars – Abraham Bäck, Lars Montin and Peter Jonas Bergius – supported the idea, including financially.¹⁵

Thunberg left Sweden in 1770. On his way to Paris, he first visited botany professor Johannes Burman and his son Nicolaas Laurens in Amsterdam. Burman senior, a friend of Linnaeus, was director of the Amsterdam Hortus Botanicus and moved in the city's higher circles. He introduced Thunberg to influen-

¹³ Jacob Orrje, 'The logistics of the Republic of Letters: mercantile undercurrents of early modern scholarly knowledge circulation', *The British Journal for the History of Science* 53 (3) 2020, 351–369.

¹⁴ Kenneth Nyberg, 'Linné, apostlarna och de utrikes forskningsresorna', in *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* Vol. 2 (2005), 38-58; Kenneth Nyberg, 'Linnaeus' apostles, scientific travel and the East India trade', in *Zoologica Scripta* 38 Suppl. 1 (2009), 9–16.

¹⁵ Skuncke, pp. 48–49.

tial Amsterdam citizens such as mayor Egbert de Vrij Temminck and the regents Jan van de Poll, David ten Hove, and Jean Deutz. They had a great interest in botany, as is shown by their collections of exotic plants at their beautiful country estates.¹⁶

After visiting Amsterdam, Thunberg travelled on to Paris, where he continued his studies in medicine. Meanwhile, his Amsterdam contacts, always on the lookout for new plant species, devised a plan for Thunberg to travel with the Dutch East India Company (VOC) from Amsterdam to the East Indies, and even to Japan, to study the plant world there and bring back ‘new’ species. Mayor Temminck arranged for Thunberg to join the VOC as a surgeon to travel to Japan via Batavia, present-day Jakarta.

However, Japan only allowed Dutchmen on Deshima, the artificial island in the port of Nagasaki that served as Japan’s only trading post with the western world. It was therefore agreed that Thunberg should first spend a few years in the VOC colony of the Cape of Good Hope to learn Dutch there. After consulting with Linnaeus – who always encouraged his pupils to visit distant countries and send him naturalia for his collection – Thunberg accepted this proposal with both hands. He travelled back from Paris to Amsterdam and left for the Cape in December 1771 on the VOC ship *Schoonzicht* as third surgeon.¹⁷

Thunberg eventually stayed at the Cape for three years. He made several expeditions into the hinterland, which gave him much new knowledge about nature, and sent many as-yet unknown plants and seeds to Amsterdam and Sweden.¹⁸ He then travelled on to Batavia and subsequently to Japan. Although the Dutch had little freedom of movement on Deshima, Thunberg managed to gather a lot of information about the plant world and Japanese culture.¹⁹ After a year on Deshima, he returned to Batavia, from where he travelled on to what was then Ceylon (Sri Lanka). There, too, he did nature research.

Six months later, he left Ceylon for Amsterdam, where he arrived in October 1778. In December he travelled to London, where he visited the well-known British naturalist Joseph Banks and several botanists.²⁰ In early 1779, Thunberg returned to Amsterdam, only to travel on to Sweden a few weeks later. Via Groningen, Hamburg, and Stralsund, he arrived by mail boat in Ystad, Sweden, on 14

¹⁶ D.O. Wijnands, E.J.A. Zevenhuizen and J. Heninger, *Een Sieraad voor de Stad. De Amsterdamse Hortus Botanicus, 1638–1993* (Amsterdam, 1994), pp. 103–131; Skuncke, pp. 56–60.

¹⁷ Skuncke, pp. 68–71; NL–HaNa, arch. 1.04.02, inv.nr. 6562, fol. 19, ship’s pay ledger *Schoonzicht*.

¹⁸ Skuncke, pp. 71–83.

¹⁹ Skuncke, pp. 93.

²⁰ Skuncke, pp. 176.

March 1779 and travelled on to Uppsala.²¹ After almost nine years, Thunberg was back home.

Throughout his journey, he had sent letters and packages containing botanical information and materials from his various posts to his Amsterdam and Swedish contacts, who had welcomed his accounts and Asian finds with great appreciation. In particular, his unique trip to Japan had made him famous amongst scholars. As a result, a reception by the Swedish king and an appointment as assistant professor of botany awaited him on his return to Uppsala. A few years later, Thunberg succeeded Carl Linnaeus the Younger – who had succeeded his father Carl Linnaeus – as professor of botany in Uppsala and published several famous works, including the *Flora Japonica* and his extensive travelogue *Resa uti Ewropa, Africa, Asia, förättad Åren 1770–1779*, a comprehensive account of his journey to Japan.²²

During Thunberg's journey, all kinds of people had played a practical supporting role: Amsterdam mayor Temminck in relation to the VOC, various sea captains who brought letters and packages, Swedish doctor Montin as the central contact in Sweden and the Amsterdam entrepreneur Eric Floberg as Montin's representative in Amsterdam. As the voyage ended, logistical support entered a new phase. Thunberg was to receive packages and money from the East Indies and Cape of Good Hope for several years to come through the VOC in Amsterdam. Although ships of the Swedish East India Company could be used too, shipping via the VOC was often an obvious – and sometimes necessary – choice. Swedish ships on this route were far less in number than Dutch ships and in some cases Swedish Company ships did not call at the Cape at all. Shipping via the VOC meant a transfer at Amsterdam as the main VOC home port. Furthermore, as a renowned naturalist, he now also developed and maintained extensive correspondence, including exchanges of botanical material, with many scholars at home and abroad, including the Netherlands.²³ That's why he needed a go-between with logistical expertise and adequate relations in Amsterdam.

Eighteenth-century's Amsterdam – in the seventeenth century the centre of trade in Europe – had lost its dominant position to other European cities, especially London and Paris. Trade between Sweden and the Dutch Republic had gone down in volume too. The Republic still imported huge quantities of the main Swedish export products iron, pitch and tar, but due to the mercantilist policy of

²¹ Carl Peter Thunberg, *Resa uti Ewropa, Africa, Asia, förättad Åren 1770–1779, fjerde delen* (Uppsala, 1793), p. 307.

²² Skuncke, pp. 16 and 252–270. The travelogue was published in four volumes between 1788 and 1793. Some years later it was translated into German, English, and French.

²³ As far as known, five letters from Thunberg have survived in Dutch libraries, one to Nicolaas Laurens Burman, two to writer and government official Johan Meerman, one to mycologist Christiaan Hendrik Persoon, and one to an unnamed person.

the Swedish government Dutch shipments of all kinds of commodities had decreased.²⁴ Nevertheless, the commercial ties between the Republic and Sweden were still strong, as the Swedish government borrowed huge amounts of money from Dutch Amsterdam-based merchants to balance its national deficit. The financial relations between Amsterdam and Sweden at the time were dominated by rich merchant houses like Hope & Comp., Horneca, Hogguer & Comp., Horneca, Fizeaux & Comp., Fizeaux, Grand & Comp., and Jan & Carl Hasselgreen.²⁵ However, when in 1778 Thunberg had to choose a financial representative he chose – for reasons to be discussed later – the smaller firm of Fåhraeus & Swarth.

Fåhraeus & Swarth, Thunberg's representatives in Amsterdam

The trading firm Fåhraeus & Swarth had been founded in 1778 by Johannes Fåhraeus, born in 1745 in a prominent family in Visby, on the Baltic island of Gotland. Grandfather Olof Fåhraeus, originally from Fårö, headed a Gotland trading company. Father Lars Fåhraeus and his brother Olof were also merchants and owners of several ships. So, it was no wonder that one of the sons went to Amsterdam – still of importance for Swedish-Dutch trade at the time – to try his luck. Johannes Fåhraeus came to Amsterdam in 1767, where he established a thriving trading house. From 1778 to 1790, he worked with Gerrit Swarth in the firm Fåhraeus & Swarth. In 1790, he formed a partnership with his nephew Johan Joachim Laurin under the name Fåhraeus & Laurin.²⁶

Gerrit Swarth, born in Amsterdam in 1758, was the eldest son of Swedish immigrant Jacobus Swarth. Jacobus had made it from sailor to skipper with the VOC and had then set up a successful trading company in Amsterdam, together with his partner and half-brother Hans Nicolaas Lunge. Like Fåhraeus, both were from Visby on Gotland. The Swarth & Lunge firm had links with merchants at the Cape of Good Hope, in the East Indies, and elsewhere.²⁷

Fåhraeus & Swarth initially traded mainly with merchants around the Baltic and the Mediterranean, combining this with activities in shipping. Gradually, however, the partners came to focus more on the Caribbean. They traded in plantation products such as coffee, sugar, and cotton, and were also active in financ-

²⁴ J. Thomas Lindblad, *Sweden's Trade with the Dutch Republic 1738–1795. A quantitative analysis of the relationship between economic growth and international trade in the eighteenth century*, (Assen, the Netherlands, 1982).

²⁵ Lindblad, p. 22.

²⁶ Els Vermij och Willem-Jan van Grondelle, 'Johannes Fåhraeus och Johan Joachim Laurin, Gotländska köpmän och redare i Amsterdam', *Släktforskarnas Årsbok 2022*, pp. 216–233.

²⁷ Vermij & Grondelle, p. 218.

ing plantations and buying and transporting enslaved Africans to the West Indies colonies.²⁸

As far as can be ascertained, Thunberg's relation with the trading firm Fåhraeus & Swarth began in 1778, when Thunberg's voyage was drawing to a close. On 1 October that year Thunberg arrived with the VOC ship *'t Loo* at the roadstead of Texel, the island at the entrance to the then Zuiderzee, and a few days later he was in Amsterdam. No doubt he first went to visit his old friend and benefactor Johannes Burman and his son Nicolaas Laurens. Of course he also had to arrange some practical matters. For starters, he needed financial services, as he had collected his wages at the VOC headquarters and was expecting money orders from the East Indies. In addition, he wanted to be able to exchange letters, books, and parcels with his Dutch contacts from Uppsala in the years to come. That's why he engaged an transnational trading house.

Why Thunberg chose Fåhraeus & Swarth is unknown. As mentioned, Amsterdam hosted several large merchant houses with strong Swedish business relations, but perhaps Thunberg preferred a compatriot in the first place. Then he could also have picked the Swedish trading firms Jan & Carl Hasselgreen or Swarth & Lunge, both based in Amsterdam. Johannes Fåhraeus' and Gerrit Swarth's broad interest in scholarly subjects and distant lands may have played a role here. Gerrit Swarth was a member of Felix Meritis, a learned society aimed at promoting the ideals of the Enlightenment. In the eighteenth century many of these cultural and scholarly societies were established by groups of citizens promoting the arts and the development of knowledge. Members of these societies met on a regular basis to discuss their ideals, experiment with physics, debate art and paintings, and make music. Felix Meritis – founded in 1777 – became a prominent learned society with members from the higher circles of Amsterdam.²⁹ Gerrit Swarth held important positions there for fifty years. Johannes Fåhraeus was a member of Felix Meritis for decades as well. His interest in distant lands and far-flung travels is also evident from the extensive collection of books he left behind at the time of his death.³⁰

Still, Thunberg apparently had good relations with the other Swedish firms as well. In his travelogue, published more than ten years later, he wrote fondly of the friendly contacts with his compatriots, Messrs Hasselgreen, Floberg, Fåhraeus, Swarth, and Lunge during his 1778 stay in Amsterdam.³¹

²⁸ Vermij & Grondelle, pp. 220–221.

²⁹ Loes Gompes & Merel Ligtelijn, *Spiegel van Amsterdam, Geschiedenis van Felix Meritis*, (Amsterdam, 2007).

³⁰ Willem-Jan van Grondelle. 'De boedel van Johannes Fåhraeus op de buitenplaats Bolenstein', *Periodiek van de Historische Kring Maarssen*, nr. 4–2021, p. 143–150.

³¹ Thunberg, p. 300.

Banker, post office and parcel service

After having engaged Fåhraeus & Swarth as his representatives, one of Thunberg's first actions was to open a current account with their firm.³² On 15 November 1778, he deposited Dfl 2100 in that account, slightly more than the Dfl 2017 in wages he had collected from the VOC 13 days earlier.³³ From this account Fåhraeus³⁴ paid several large sums to Thunberg's creditors. Thunberg himself – by then back in Sweden – also withdrew Dfl 500 in Stockholm from the firm Anders Bolin Hendrikson, a business associate of Fåhraeus & Swarth. This way Thunberg didn't have to travel from Amsterdam to Uppsala with 500 guilders in his pocket. The trading firms settled this amount among themselves; this was the usual way of transferring money at a time when banks did not yet exist.

In the following years Fåhraeus reported all kinds of payments to third parties in his letters to Thunberg. These were mostly payments to booksellers for books Thunberg had ordered. Fåhraeus sent the receipts to Uppsala. Annually, he informed Thunberg of the state of his affairs.³⁵ In case of a negative balance, Thunberg was asked to transfer money. This raises the question if, and if so, how much Thunberg had to pay for the services of Fåhraeus & Swarth. Unfortunately, only one annual statement of account has been preserved, viz. the statement of 17 March 1780, the first one after the account had been opened. In this statement Fåhraeus charged Thunberg 8 guilders and 14 stuivers for transportation costs of two chests from Amsterdam to Stockholm, but he didn't mention service costs in general. It seems hard to assume though that Fåhraeus worked for free. Maybe he waived his service costs in the first year as a sign of goodwill.

Occasionally, Thunberg received quite large sums through the VOC. The VOC acted here as intermediary, as money transfer from East-India or the Cape to Holland was only allowed via the VOC's financial system with bills of exchange. In 1780, for example, there was an assignment (a bill of exchange) of over 166 guilders, to be collected at the VOC office in Rotterdam.³⁶ Fåhraeus & Swarth arranged an authorisation for a trading firm in Rotterdam to collect the money

³² Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 k Fåhraeus & Schwartz (from here: 'Fåhraeus to Thunberg'), account statement dated 17 March 1780, attachment to letter dated 18 March 1780.

³³ NL-HaNa, arch. 1.04.02, inv.nr. 6562, fol. 19. Ship's pay ledger *Schoonzicht*.

³⁴ Although the letters are always signed with the name of the firm Fåhraeus & Swarth, later Fåhraeus & Laurin, for reasons of readability the text sometimes refers to Fåhraeus instead of the full name. When the text refers to Johannes Fåhraeus in person, this is indicated explicitly.

³⁵ Fåhraeus to Thunberg, for instance letter dated 12 January 1782.

³⁶ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 16 September 1780.

there. Regrettably, the origin of this payment is unknown. It cannot have been overdue wages from the VOC, as Thunberg had received his wages in full soon after his arrival in Amsterdam. Maybe it was related to Thunberg's earnings from his private medical practice during his stay at Java.³⁷ Some ten years later, in 1791, there was another assignment, this time of Dfl 301 from the Cape of Good Hope.³⁸ Fåhraeus & Swarth arranged for an agent in Zeeland to collect the money and deposited the amount – after deduction of the handling costs – in Thunberg's account. The money came from Carl Gustav von Bratt, a Swede who lived at the Cape and who regularly exchanged letters with Thunberg between 1786 and 1801.³⁹ Von Bratt acted here on behalf of Christiaan Marthinus Sederblad, a compatriot at the Cape. Sederblad had asked Thunberg to give 100 *Riksdaler* to his [Sederblad's] mother, who lived in Sweden. The already mentioned Dfl 301 was meant to repay Thunberg.⁴⁰

Besides this function of banker, Fåhraeus & Swarth also operated as post office and parcel service for Thunberg. The aforementioned 'Brev till Thunberg' collection shows that Thunberg corresponded, among others, with Dutch scholars Nicolaas Laurens Burman, Maarten Houttuijn, and Matthias van Geuns about the discovery and description of new plant and animal species. Thunberg regularly enclosed letters to his Amsterdam contacts with a letter to Fåhraeus, asking him to deliver these letters (or have them delivered) to the addressees.⁴¹ Conversely, Thunberg's Amsterdam contacts took their letters and packages to Fåhraeus for forwarding to Uppsala.⁴²

For the books and packages that Fåhraeus & Swarth sent to Thunberg in Sweden, the firm had no regular shipping company or captain. In the letters appear fourteen names of captains who took parcels to Stockholm for Fåhraeus & Swarth. When offering a parcel for shipping, Fåhraeus received from the captain a 'bill of lading,' proof that the cargo had been taken on board. Fåhraeus then sent this document by letter to Thunberg in Uppsala. Letter mail went via Hamburg, at the time an important hub in various postal routes, and from there via Denmark and Helsingborg or via Stralsund and Ystad. Even in those days, overland mail delivery from Amsterdam to Sweden was faster than by ship. Thus, Thunberg knew in time that a

³⁷ Skuncke, p. 151.

³⁸ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 5 December 1791.

³⁹ Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 e, letters from Carl Gustaf von Bratt to Carl Peter Thunberg.

⁴⁰ Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 å, letters from Christiaan Marthinus Sederblad to Carl Peter Thunberg, letters dated 8 February 1789 and 20 June 1792.

⁴¹ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 16 March 1782.

⁴² Fåhraeus to Thunberg, letter dated 10 February 1784.

parcel was on its way and that he had to arrange someone to collect it in Stockholm on presentation of the bill of lading. It is not known whether he also used a regular intermediary for this purpose, such as Fåhraeus & Swarth in Amsterdam.

Shipping parcels by sea was not without risk. Headwinds and other weather conditions regularly caused considerable delays.⁴³ Sometimes goods did not arrive at all, as in the case of the VOC ship *Woestduin*, which sank off the coast of Zeeland on its way home from the East-Indies.⁴⁴ Fåhraeus informed Thunberg that this shipment had to be considered lost. Sailing to Sweden was not always without problems either. In late 1785, for example, Captain Rampe's ship sank off the coast of Gothenburg with on board the many-volume magnum opus *Natuurlijke Historie* by the Amsterdam physician and naturalist Maarten Houttuijn, which Thunberg had bought for Dfl 125.⁴⁵ Fåhraeus therefore suspended payment to Houttuijn. After an extensive correspondence, Thunberg and Houttuijn reached a solution, whereby Houttuijn sent a new copy of his *Natuurlijke Historie* and Thunberg paid Dfl 200 for two copies.⁴⁶

Generally, however, the parcels arrived in good order. In 1789, for example, Thunberg successfully sent several copies of his travelogue to his contacts in Amsterdam. Fåhraeus replied enthusiastically: 'We have received the package of books and we have delivered the copies of your East Indian travelogue for Professor Burmannus, Doctor Houttuijn and Messrs Floberg and Holmberg. Many thanks for the two copies with which you have honoured us. We will be happy to return a favour as a token of our gratitude.'⁴⁷

Political and personal information

Besides these administrative affairs, Fåhraeus & Swarth occasionally reported on the often turbulent political, social, and economic situation. In 1780, the Dutch

⁴³ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 16 September 1780.

⁴⁴ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 23 December 1780.

⁴⁵ Fåhraeus to Thunberg, letters dated 3 December 1785 and August 1785. See also: D.O. Wijnands, 'The letters of Maarten Houttuyn to Carl Petter Thunberg (1780–1790)', *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 93(1) 1990, p. 87.

⁴⁶ Wijnands, 'Letters', p. 89, letter Houttuijn to Thunberg dated 22 January 1786 and 7 September 1786, 90, letter Houttuijn to Thunberg dated 8 December 1786 and 92, letter Houttuijn to Thunberg dated 25 October 1787.

⁴⁷ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 10 October 1789. 'Den oss till sände Paquetten med böker, hafwe wj wäl emottagit, och af lämnat de till Prof Burmannus, Doctor Houtuijn, Herrar Floberg och Holmberg destinerade exemplaren af MH Ostindiska resebeskrifwning; För de twenne exemplaren hwarmed MH warit god ihågkomma oss, tanke wj skuldigast och skall wara oss fögnad att wid något tillfälle kunna lämna MH wedermälen af wår tacksamhet.'

Republic got involved in a war with England, the Fourth Anglo-Dutch War. Besides, large groups of citizens in the Republic – the so-called Patriots – had rebelled against the rule of Stadholder William V and his supporters, the Orangists. Revolutionary developments in France also caused a lot of unrest. All of this had major consequences for trade and shipping, which caused Fåhraeus great concern. In his letters, he often wrote about relations with the Indies and the Cape of Good Hope, which were of interest to Thunberg because of his earlier voyage and the naturalia he could still expect from there – like some years later the already mentioned chests from Carl Gustav von Bratt

In June 1781, Fåhraeus wrote, referring to the war situation and the ensuing shipping blockades: ‘Today we have received the first favourable news regarding six homebound Indiamen, but three others of the second fleet have set course around the North [of Scotland], and [we] have yet to await their fate.’⁴⁸ And a year later: ‘Preparations for the East Indian Fleet are underway, but it is not known when it will leave’ and ‘We have tidings from Batavia and the Cape that everything there was in order and they would chase off the enemies valiantly, the same tidings also come from Ceylon.’⁴⁹

The above might give the impression that the correspondence between Fåhraeus and Thunberg was purely businesslike and detached in character. But this was not the case. Of course, every letter ended with the submissive formulations common at the time, such as ‘We sign with the highest esteem, my lord and friend, your obedient servants Fåhraeus & Swarth’.⁵⁰ But in addition, almost every letter conveyed remarkably cordial greetings and wishes, both from Fåhraeus himself and on behalf of the trading firm of Jacobus Swarth and Hans Nicolaas Lunge. ‘Our greatest joy will always be to learn that you are in good health and we hope the new country house will give [you] the pleasure for which it is intended,’ Fåhraeus wrote, for example.⁵¹ And also: ‘Messrs Swarth & Lunge and their family

⁴⁸ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 23 June 1781. ‘Heede hebben wij de eerste aangename tijding ontfangen weegens ses indische retour scheepen, maar drie andere van het 2e smal-deel hebben om de Noord gesteevend, en hun noodlot moeten nog afwagten.’

⁴⁹ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 16 March 1782. ‘De Oost-Indische Vloot word gereed maakt maar men weet niet wanneer dezelve zal vertrekken’ and ‘Wij hebben tijding van Batavia en de Caap als dat daar alles in order was en zij de vijanden met Moed zouden afwagten, dezelve tijding komt ook van Ceijlon.’

⁵⁰ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 29 September 1781. ‘Teekenen wij met waare agting, WelEdele Heer en Vriend, UwelEd DWDienaaren Fåhraeus & Swarth.’

⁵¹ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 18 March 1780. ‘Wår största fågnad skall altid ware at förnimma MHs helsosamma tillstånd och wålgång önskandes at de anlagde Buijtenplaat-sen, må förskaffa de nöjen, hvilka kunna wara swarande emot ändamålet.’

are doing well and greet your excellency with esteem.⁵² And: ‘The old Mr Swarth is suffering from podagra [gout] again and requests his humble compliment to your excellency, also on behalf of Mr Lunge.’⁵³

Thunberg’s career was closely followed in Amsterdam, as shown by phrases such as: ‘Furthermore it has come to our attention that you have been appointed Professor Extraordinarius of the University by his Majesty. Please receive our sincerest congratulations. We wish that the Academy may profit from your lessons for many years to come and that you may hold this position with pleasure.’⁵⁴ and ‘Nothing will please us more than to hear of the promotion of your excellency to first Professor, which would make the Academy excel with all the more lustre.’⁵⁵ In the first letter of each year, Fåhraeus also conveyed New Year’s wishes. Apparently, Thunberg had made a very positive impression during his visit to Amsterdam, resulting in a friendly relationship.

Fåhraeus’ service to Thunberg ended in the 1790s. The last letter from Fåhraeus & Laurin dates from 1793. In 1798, Johannes Fåhraeus sent Thunberg a letter signed only by himself, saying that while clearing out his warehouse he had found a box of Italian books destined for Thunberg. Fåhraeus would soon send the box by ship to Stockholm, with many apologies.⁵⁶ And in 1800 Fåhraeus informed Thunberg – again in a personally signed letter – that he had received a package for Thunberg from the Utrecht professor Van Geuns, which he had since forwarded to Uppsala.⁵⁷ That was his last known letter to Thunberg.

Why Fåhraeus wrote those last two letters in a personal capacity is not clear. The firm Fåhraeus & Laurin still existed and thrived until Johannes Fåhraeus’ death in 1821. It is plausible that from 1800 onwards Fåhraeus was less actively involved in the firm, as around that time he moved to his new country house in Maarssen, some 30 kilometers from Amsterdam.⁵⁸ Why the intermediary role of

⁵² Fåhraeus to Thunberg, letter dated 23 June 1781. ‘De Heeren Swarth & Lunge benefens famielle zijn welvaarende en groeten UWEd op het minzaamst.’

⁵³ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 16 March 1782. ‘de Oude Heer Swarth zukkelt weder aan ‘t Podagra en verzoekt zijn nederig Compliment aan UWEd benefens de Heer Lunge.’

⁵⁴ Ibidem. ‘Voorts vinden wij nog dat UWEd door zijn Majesteijt tot Professor Extraordinarius van de Universiteit zijt aangesteld, waarmede UWEd van harten feliciteeren, wenshende dat de Academie nog lange jaaren van UWEd lessen mag profiteeren en UWEd deeze bediening met genoegen mag waarnemen.’

⁵⁵ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 10 February 1784. ‘Niets zal ons aangeneramer zijn dan de bevordering van UED HoogGel. tot eerste Professor te verneemen waardoor de Academie a Costij met zoveel te meer Luister zoude uijtblinken.’

⁵⁶ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 25 September 1798.

⁵⁷ Fåhraeus to Thunberg, letter dated 12 July 1800.

⁵⁸ Vermij, ‘Johannes Fåhraeus’, p. 224.

the firm Fåhraeus & Laurin came to an end at all is also unclear. Was it because Thunberg no longer had business in Amsterdam? Or have some letters from that period been lost?

A network of intermediaries

The above clarifies the main functions that Fåhraeus & Swarth – later Fåhraeus & Laurin – fulfilled as Amsterdam intermediaries for Thunberg: banker, post office, and parcel service. However, Thunberg also worked with other intermediaries, such as the aforementioned Amsterdam entrepreneur Eric Floberg. Born in Sweden, Floberg had come to Amsterdam around 1770 and set up a small silk stocking factory there.⁵⁹ Representing Lars Montin, one of Thunberg's Swedish sponsors, he facilitated the communication between Thunberg and his Swedish contacts during Thunberg's journey to Japan.⁶⁰ When Thunberg returned to Amsterdam in 1778, he chose to stay with Floberg until his return, some months later, to Sweden. They developed a good relationship, as evidenced by correspondence in the fifteen years that followed.⁶¹

After Thunberg had settled in Uppsala, Eric Floberg arranged for Thunberg to buy books from the Amsterdam bookseller Schneider, for which payments and shipment were then arranged by Fåhraeus & Swarth. He also made efforts to sell Thunberg's books in Holland. Floberg thus successively fulfilled the role of middleman, host, and literary agent. This relationship was not purely businesslike either. In his reports to Thunberg, Floberg talked confidentially about his family and the increasingly difficult economic situation in Holland due to political and social developments. He also regularly sent Thunberg gloves and silk stockings.

For financial services, Thunberg did not exclusively use the firm Fåhraeus & Swarth. When he stayed briefly in Amsterdam after his return from Asia in 1778, he also engaged the Amsterdam trading firm Jan & Carl Hasselgreen – also of Swedish origin – for two years to receive large sums of money from the East Indies.⁶² And sometimes he used other contacts when sending letters. In his correspondence between 1797 and 1804 with the Utrecht professor of medicine Matthias van

⁵⁹ Els Vermij and Willem-Jan van Grondelle, 'Erik Floberg, fabrikör, mellanhand och filantrop i Amsterdam', *Släktforskarnas Årsbok 2024*, 276–297.

⁶⁰ Skuncke, p. 65.

⁶¹ Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 i, letters from Eric Floberg to Carl Peter Thunberg, for instance the letters dated 25 July 1780, 31 May 1785, and 5 August 1792.

⁶² Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 m, letters from J. & C. Hasselgreen to Carl Peter Thunberg, account statement dated 22 May 1779.

Geuns, already mentioned, Thunberg sent his letters via Nicolaas Holmberg, also from Sweden and residing in The Hague.⁶³

All in all, it is clear that Thunberg had a network of intermediaries in Amsterdam who supported his transnational scientific activities with all kinds of practical services. Understandably, in doing so he showed a preference for (former) compatriots. These intermediaries spoke his language and could also easily maintain contact among themselves. The firm Fåhraeus & Swarth with its international trade contacts and vast financial and logistical experience was a logical choice.

Conclusion

Both during his journey to the Cape of Good Hope and Japan and during his working life afterwards at Uppsala University, Thunberg used the services of friendly relations, entrepreneurs, and trading firms to develop and maintain his transnational scientific network. The use of a trading firm – such as Fåhraeus & Swarth – was crucial for him to be able to receive and transfer money. For shipping parcels over longer distances, he depended on merchants with their contacts and their logistical knowledge and experience in the maritime world. Only through their efforts could he maintain long-distance contacts, publish his research papers, send and receive parcels of naturalia, and arrange his finances across national borders. The commitment of these intermediaries to the work of scholars like Thunberg was invaluable.

Moreover, the relationship between scholar and intermediary was sometimes more than just business. Thunberg's long-standing relationship with Johannes Fåhraeus and Eric Floberg was clearly also of a personal nature. The fact that they had met Thunberg during his brief stay in Amsterdam in 1778 will certainly have contributed to their appreciation of his person and their genuine interest in his life in Uppsala. Since letters from Thunberg to these intermediaries have not been preserved, it is unknown how he himself assessed these relationships.

The correspondence we have examined illustrates how, in the eighteenth century, trading firms played an important role in the development of science. Additional research may shed more light on the intensity and quality of the relationship between scholars and these types of intermediaries and on their importance for the rapid development of science in the eighteenth century.

⁶³ Uppsala Universitetsbibliotek, Brev till Carl Peter Thunberg, sign. G 300 I, letters from M. van Geuns to Carl Peter Thunberg, letter dated 8 June 1800.

Acknowledgements

This is a revised, English version of an article that was first published in Jaarboek De Achttiende Eeuw, Volume 55(2023), pp. 5–23; <https://doi.org/10.5117/DAE2023.001.GRON>. When revising our work for publication in 1700-tal, we have benefited from suggestions for improvement from the anonymous reviewers and the editors.

The authors thank Marie-Christine Skuncke for making available her notes on Peter Jonas Bergius, Abraham Bäck and Lars Montin and for her help in transcribing Eric Floberg's letters. They also thank Alex Alsemeest, Martin Enserink, and Maarten Hell for their comments on an earlier version of this article.

WILLEM-JAN VAN GRONDELLE (b. 1948) and Els Vermij (b. 1952) are independent researchers. Their current research interest is the lives and adventures of Swedish immigrants and their descendants in the Dutch Republic in the early modern period, with a focus on the Baltic island of Gotland. They have published life stories of Gotlandish immigrants in Amsterdam and of Gotlanders in the service of the Dutch East India Company.

Veikka Kilpeläinen, *Kaupunki yhteisenä tilana: Kaupunkitilan käyttö kustavilaisen ajan ja autonomian ajan alun Helsingissä 1770–1820*
[The town as a shared space: Use of common town space in Helsinki during the Gustavian era and early years of Finnish autonomy 1770–1820] (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2024).
166 pp.

Juha-Matti Granqvist

In his dissertation, Veikka Kilpeläinen marries two current trends in Finnish urban history research. One is the spatial turn, which, since the turn of the millennium, has drawn interest to public and private spaces, their users, usages and meanings in historical context. The other is the specific history of Helsinki, which has largely been re-written during the past fifteen years.

The introduction ties Kilpeläinen's study to Panu Savolainen's and Riitta Laitinen's research on Turku in the seventeenth and eighteenth centuries, as well as to Tobias Osvald's research on late eighteenth- and early nineteenth-century Stockholm. All three have analysed the early modern urban public sphere from different angles – Savolainen, with an architect's point of view, focuses on urban geography, while Laitinen and Osvald concentrate on crime and public order.

Kilpeläinen declares that he uses “a broader perspective” than his three predecessors. His research questions are: 1) how and why did people use the common town space and 2) what kind of meanings did they create for the space through their actions? Theoretically, the thesis is anchored to geographer Doreen Massey's argument that the social dimensions of space are born in interactions between people with different interpretations of its use and different opportunities to use it.

The choice to focus on Helsinki is motivated in two ways. Firstly, it is a particularly fruitful case. Up to 1809, it was a lively Swedish port and military town; after

<https://doi.org/10.7557/8177>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

1809, it became the capital of the new Grand Duchy of Finland. This meant lots of conflicting interests when it came to the use of public space. Secondly, there is copiously new research to build on. Thanks to the City of Helsinki's undertaking to re-write the town's history (as we speak, it has proceeded from year 1550 to the 1860s, and the volume covering the late Russian era up to 1917 is underway) and an Academy of Finland research project on the founding and construction of the sea fortress Sveaborg, there are new publications, for both an academic and a broader audience, on late eighteenth- and early nineteenth-century Helsinki.

When reviewing Panu Savolainen's dissertation for this periodical in 2018, I made the following statement about the spatial method: "As a research tool, it is a double-edged sword: a skilful historian can use it to open new perspectives; in lesser hands, it way too often regresses into stating the obvious with big words." The past seven years have given me no reason to revise my opinion. If Savolainen clearly situates himself at the better end of this scale, how then, does Kilpeläinen perform?

Kilpeläinen's book offers plenty of interesting observations about the use of urban space. I heartily recommend it to anyone interested in the usefulness of spatial methods in early modern urban history, as it maps most of the possibilities of this approach. However, Kilpeläinen's intention to apply a "broader perspective" leaves him unfocused, and this becomes his biggest problem.

The study is structured around the spatial geography of Helsinki from three different perspectives. First, Kilpeläinen studies the way in which the authorities controlled the public space, including building regulations, public order and fire safety. Second, he concentrates on the users of the public space, from burghers and soldiers to visiting peasants and vagrants, and to their interactions in spaces like streets, taverns and the church. Third, he tackles the urban space as a "physical and perceptible environment" and looks at physical borders between the town and the outside world, as well as themes like light, darkness and sounds in the urban environment.

The source material is remarkable. Kilpeläinen draws from four hundred cases of Helsinki's lower town court (*kämmersrätt*), which handled lesser crimes such as petty thefts, rows and fights. Gathering this material has been a herculean labour, especially since the study is largely based on the original session minutes and not the much cleaner – and much shorter – official transcripts sent to the Court of Appeals.

Whereas the dissertation has a good structural and theoretical frame, it is lacking depth in its analytical parts – the bones are all there, but the meat is often missing. Kilpeläinen's *modus operandi* is to describe a type of public space in detail, pull out one or two court cases to illustrate its use, and then move on.

Chapter 4.2.3, which discusses the harbour of Helsinki, might serve as an example. After painting a detailed picture of the harbour milieu, it cites a handful of minor court cases about stolen boats and drunken sailors, and one larger court case in which a limestone boat skipper from Gotland was trialled for punching a dockworker who had demanded more money for unloading cargo and had called the skipper a cheapskate. According to Kilpeläinen, the last-mentioned case demonstrates “how much was going on in the harbour and how many people of different occupations worked there daily”. This is a vivid picture of harbour life in the age of sail – but not that much of an analysis of the harbour as a public space.

The problem here, I feel, lies purely in the overtly broad focus, which does not allow the author to delve deep enough into his material. The limited space of a doctoral dissertation (the study covers 125 text pages) simply does not comply with Kilpeläinen’s intended all-encompassing analysis. The book has several themes which, were they given more width and depth, could stand as independent studies themselves. One, which has been of particular interest to this reviewer, a fellow early modern urban historian, is the overlapping administrative borders between town and country.

The town proper, separated from the countryside by toll-gates and toll-fences, was circled by the so-called donation land (Sw. *donationsjord*), owned by the town and used by the burghers as fields, pastures and plantations. Kilpeläinen points out that old urban history has neglected the donation land, even though it was economically vital for the urban community – and also a significant public space with its own rules and social customs. The borders between “private” areas, which the burghers used for farming, and “common” areas, where all townspeople could pick berries, mushrooms or herbs, were not always clear. Kilpeläinen makes sharp observations and picks up interesting court cases, but, unfortunately, without giving the topic the number of pages it deserves. It seems like he could have written a good dissertation on this theme alone.

The overall impression is that Kilpeläinen has surveyed a fruitful field of research but left a major part of the possibilities unused. The dissertation does an excellent job in mapping all public spaces, their users and their usages in late eighteenth and early nineteenth century Helsinki. Unfortunately, it rather calls for deeper analysis of the subjects it deals with – mostly, as stated above, due to the research questions which could have been narrowed down. One can only hope that this book will become a groundwork for further, deeper case studies on the subject – Kilpeläinen’s map shows many treasures buried, and he is the best expert to unearth them.

Anne Sigrid Refsum, *Skillingvisene i Norge ca. 1780–1860: Mellom muntlighet og massemedium* (Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2024). 348 s.

Hanna Enefalk, *Karlstads universitet*

Visor i billigt tryck har funnits i Europa sedan 1500-talet. Det akademiska intresset för genren har vuxit till sig märkbart under senare år, inte bara i Sverige och Norge utan även internationellt. Projektet ”Skillingvisene i Norge 1550–1950”, där Anne Sigrid Refsums avhandlingsarbete ingår, är en del av detta växande forskningsfält.¹ Titeln på hennes dissertation pekar mot skillingtrycksmediets paradoxala karaktär: det rör sig om ett källmaterial i skärningspunkten mellan muntlig sångkultur och kommersiellt tryckmedium, som blandar anonymt författade amatörster med lyrik av namnkunniga poeter och nyhetsförmedling med trädning av mycket ålderdomligt gods.

Refsums arbete är något så ovanligt som en sammanläggningsavhandling i litteraturvetenskap. Tre sakkunniggranskade artiklar ramas in av en drygt hundra sidor lång ”kappa” och en bilaga över de dryga tusentalet skillingtrycksvisor som arbetet vilar på. Kappan redogör för forskningsläge, teori och metod, presenterar en kategorisering av visorna och avslutas med en resultatdiskussion. Forskningsöversikten sammanfattar den skandinaviska skillingtrycksforskningen på ett fördömligt sätt men är något sparsam när det gäller forskning utanför Norden. Det teoretiska ramverket tar främst sikte på att förklara varför vissa visor fäste sig i sångkulturen, medan andra trycktes någon enstaka gång och sedan försvann. Refsum lånar här in begreppet ”stickiness” – i Refsums norska översättning ”klebrighet”

<https://doi.org/10.7557/8213>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Projektledare och tillika huvudhandledare för avhandlingen är Siv Gøril Brandtzæg från Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet (NTNU). Undertecknad ingick i avhandlingens betygskommitté tillsammans med professor Olav Solberg (Universitetet i Sørøst-Norge), och försteamanuens Frode Lerum Boasson (NTNU). Delar av recensionens innehåll har tidigare ingått i betygskommitténs förhandsutlåtande över avhandlingen.

– från Henry Jenkins, Sam Fords och Joshua Greens analys av vad som gör att visst innehåll blir viralt i digitala media. Artiklarna analyserar visan om riddar Brynning, den norska ”Sinklarvisan” (som handlar om hur ett norskt bondeupp-båd besegrade den skotske legosoldaten George Sinclair 1612, och alltså inte ska förväxlas med den svenska Sinclairsvisan om mordet på Malcolm Sinclair 1739), respektive berättarrösten som framgångsfaktor i norska skillingtryck.

Skillingvisene i Norge är över lag ett mycket gott arbete. Eftersom de norska skillingtrycken i ännu högre grad än de svenska har försumrats i tidigare forskning, utgörs en hel del av avhandlingen av empirisk grundforskning. Refsumleder ut basala källkritiska frågor och lägger därmed en solid grund för fortsatt forskning på materialet. De teoretiska utgångspunkterna används med framgång, och Refsum presenterar ett antal intressanta och väl grundade slutsatser. De synpunkter jag har är alltså – med undantag av en metodfråga – att betrakta mer som diskussionspunkter än som kritik.

En av avhandlingens främsta kvaliteter är att musikteoretiska perspektiv och insikter i musikaliska praktiker berikar de litteraturvetenskapliga analyserna. Valet att lägga vikten vid musikaliska och litterära förklaringsmodeller har emellertid också en baksida, då det medför att centrala politiska, sociala och rättshistoriska aspekter hamnar utanför analysen. Detta gäller till exempel den tredje artikeln, publicerad 2023, som utmynnar i ett ahistoriskt resonemang om tidlös kärlek. Här hade det varit intressant att studera vad som gör 1800-talets romantiska skillingtrycksvisor tidsspecifika. Det rör sig ju inte om kärlek vilken som helst, utan påfallande ofta om att den fattige blir förbigången för en rikare medtävlare. Är det månne det gryende kapitalistiska klassamhället, fortfarande ovan och chockerande för 1700- och 1800-talens människor, som frammanar dessa mängder av kärleksvisor på temat ”jag är fattig, du är rik”?

Artiklarna domineras av kvalitativ textanalys med inslag av musikvetenskapliga tillvägagångssätt, vilket ger viktiga bidrag till forskningen och fungerar väl. De kvantitativa inslagen i avhandlingen är emellertid mer problematiska. En av arbetets få större svagheter är nämligen att den aldrig tydligt redogör för hur korpusen av skillingtrycksvisor avgränsats. Korpusen är uppbyggd av texter från sex olika arkiv, utan att något resonemang förs kring hur urvalet gjorts, eller kring hur stor del av arkivens totala skillingtrycksbestånd som valts ut. Korpusen är förvisso stor nog att med sitt blotta omfång neutralisera mindre missar i urvalet, men Refsums resonemang om representativitet är ändå inte helt övertygande.

Indelningen av korpusens sånger i tolv olika kategorier har gjorts utifrån pragmatiska hänsyn, vilket gör att de i stor utsträckning överlappar varandra. Enstaka visor har till och med hamnat i flera olika kategorier samtidigt, som ”En Ridder saa bold og en Frøken saa grand” (i Sverige känd som ”Alonzo den tappre

och skön Imogene”), där ett par exemplar klassats som ”folkeviser/fortellende vise” och ett annat som ”kjerlighetsvise”. Kategoriseringens brist på stringens gör att de ”generelle tendenser” (s. 60) som läses ut av dem på en kvantitativ nivå kan ifrågasättas. Det är tydligt att korpusen också kunnat delas in på ett annat sätt, vilket givit ett annat resultat.

Avhandlingens utgångspunkt är att skillingtryck hade låg status, och därför även gått under forskningssamhällets radar. Det torde stämma, men Refsums analys visar – utan att hon går närmare in i tematiken – att gränsen mellan lågt och högt, skillingtrycksvisor och ”höglitteratur” är nog så otydlig. Det gäller inte minst de ”klebriga” dragen i skillingtrycksvisorna, där klara historiska och tematiska paralleller finns mellan till exempel ”det folkliga” och bildningsborgerskapets romantiska sentimentalitet i visor som den om riddar Brynning. Refsums undersökning av skillingtryckens spridning är dessutom något av ett grundskott mot den fortfarande inflytelserika idén om en ”rotnorsk”, genuint folklig kultur, separerad från internationella och urbana influenser. Visorna vandrade uppenbarligen mer eller mindre obehindrat fram och tillbaka över sociala och geografiska gränser. Inte ens landsortens mest avlägsna trakter var isolerade från städernas litterära kultur. Detta är element i analyserna som kunnat vidareutvecklas.

För att avsluta är Anne Sigrid Refsums avhandling ett utmärkt bidrag till forskningen om skillingtryck och överhuvud taget musik och litteratur under skandinaviskt 1700- och 1800-tal. *Skillingvisene i Norge ca. 1780–1860* är dessutom välskriven och ett nöje att läsa. Jag rekommenderar boken å det varmaste och önskar Refsum all lycka till i hennes framtida akademiska karriär.

Jezzica Israelsson, *Making themselves heard: Women's and men's voice through the regional petitioning process in Sweden, 1758-1880* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2024). viii + 452 pp.

Bruno Debaenst, Uppsala universitet

“Noble Baron and Governor, Knight of His Majesty’s Order of the North Star. Your Grace.

At Christmas, my husband Anders Garling, a soldier in the Royal Infantry Regiment of Västmanland and Kungörs’ Company No 77... was unfortunately reported to have been shot dead, leaving me and my two poor children to heartfelt grief and loss. What is more, the owners of the soldier’s croft immediately want to force me to leave it ... Therefore, I, poor and defenceless soldier’s woman, am compelled to flee to Your Grace in deepest humility and most humbly supplicate: that ... I be graciously allowed the same right ... to remain on the croft until next Michaelmas. Awaiting a gracious response and affirmative decision to my plea, I remain in most profound veneration until my dying breath,

Your Grace’s Most humble servant Margta Andersdotter, poor widow of the deceased soldier Anders Garling per pro E Garman.”

The example above offers an intimate glimpse into a bygone era, set against the historical backdrop of the Pomeranian War (1757–1762). During the conflict, soldier Anders Garling had lost his life, leaving his widow and two children in a dire situation. The family lived on a croft provided by a group of local farmers, known as a ‘rote’, who were obligated to support the soldier and his family. However, the rote now demanded that the widow vacate the property immediately so it could be assigned to another soldier. Desperately, the widow addressed a petition to the governor of Västmanland, pleading for help. Her petition is only one of thousands that have been unearthed from the archives and studied by Jezzica Israelsson in her doctoral thesis, which she successfully defended on May 31, 2024, at Uppsala University. The petition from the soldier widow can serve as a guiding

<https://doi.org/10.7557/8327>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

thread for discussing Israelsson's impressive research. The petition in question is dated April 6, 1758, perfectly aligning with the time period covered by this journal and its audience's interests. It conveys both the widow's profound suffering and humble status, and addresses the governor of Västmanland with utmost respect, exemplifying the *Zeitgeist* of early modern Sweden – a corporative society where every individual had a defined place, status, and set of obligations. Margta adopted the subservient role expected of her in such a society, while appealing to the governor, as the monarch's representative, to fulfil his paternal role as protector with benevolence and justice. The fact that this woman was able to address the governor with her problem – and knew how to do so – demonstrates that she had *voice*. This concept – deliberately *italicized* by the author to highlight the concept's complexity – is central to the doctoral thesis under review. *Voice* is described as the ability and need of women and men to make themselves heard by state authorities in order to influence and improve their lives. An intriguing question is how individuals managed to exercise *voice*. In Margta's case, she received assistance from Eric Garman, a bailiff or sheriff from a neighbouring parish. It is likely that he possessed significant practical knowledge of the law, since his petitions reveal a mastery of advanced legal argumentation, providing valuable insights into the level of legal literacy in 18th-century Sweden.

There is already a substantial body of literature on 18th-century petitions in Sweden. Israelsson has not only enriched this scholarship but also pushed its boundaries. To start with, she highlights that petitioning involved not only vertical relationships, between the petitioner and the governor on the one side, and the governor and the respondent on the other, but also horizontal relationships between the petitioner and the respondent. This created a triangular dynamic. While previous studies have predominantly focused on the vertical relationships, often within the frameworks of state formation and the subject's interactions with authorities, Israelsson stresses the equal importance of the horizontal relationship between petitioner and respondent, an aspect that has been largely overlooked in prior research. As she notes: "For example, none of the Swedish studies that quantify petitioners and petitions in regional administrations have a corresponding quantification of respondents".

Israelsson has innovated the existing research in a second significant way: she has expanded her focus beyond the 18th century to establish connections with more modern times. By including petitions from 1803, 1838, and 1880 in her analysis, she offers a dynamic perspective on petitioning practices. This approach may seem straightforward, but it is far from it, given the changing historical contexts and the increasing volume of archival material involved. Through her research, Israelsson has analysed an astonishing 6,402 register entries and 2,834 case files

spanning the four selected years. While the quantitative findings of this study are impressive, the qualitative aspects are equally remarkable. It is impossible to fully capture the incredible richness of this doctoral research within the limited space of this review. However, I can offer my personal perspective as a legal historian with a background in both history and law. As a historian, I have been struck not only by the sheer scale of Israelsson's archival research, but also by the depth of insights she has extracted from these unique sources on topics as wide as credit, land, and labour. She shows how conflicts over resources often prompted individuals to engage with the regional administration. Her study also brings attention to the gender and socioeconomic disparities in petitioning, with women and poorer individuals having less access to this practice, yet still making significant contributions. Finally, her thesis traces the evolution of the petitioning process, reflecting broader societal and administrative changes such as bureaucratization and the rise of civil citizenship. As a lawyer, I admire her legal expertise, which goes beyond the "law in the books" to encompass a nuanced understanding of the "law in action". This reflects not only academic rigor but also a practical appreciation of legal processes. Finally, as a legal historian, I am particularly impressed by her ability to present her findings with exceptional clarity. She effectively situates each case within its legal historical context, drawing connections between legal statutes and customary practices. This skill may seem easy at first glance but requires years of dedicated, specialized study in Swedish legal history.

Karin Hassan Jansson, *Att fästa sig vid staten. Äktenskap, arbete och ansvar i svensk samhällsdebatt 1750–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2024), 239 s.

Carolina Uppenberg, Södertörns högskola

Att det ansågs önskvärt att människor skulle ingå äktenskap i tidigmodern tid är väl känt. Mindre diskuterat är *varför* det var önskvärt. Vilka mål skulle uppnås genom människors giftermål, och vari bestod hotet av en stor andel ogifta i befolkningen? Genom att studera en stor mängd normativ litteratur – olika typer av rådgivningslitteratur, debatterande tidningstexter, trycksaker, lagar och riksdagsdebatter – har Karin Hassan Jansson ägnat sig åt den frågan. Studien gör mer än tydligt att äktenskapet i den offentliga debatten sågs både som ett mål i sig självt och som ett medel för att uppnå andra mål – faktiskt närmast ett slags allomfattande lösning på de flesta av tidens problem. Äktenskapet var ett självändamål eftersom det var en religiöst sanktionerad ordning, det var helt enkelt det rätta sättet att leva. Men det var också ett medel för att uppnå en rad andra saker som (de huvudsakligen manliga) debattörerna såg som varandes till samhällets gagn. Äktenskapet skulle förstås hindra utomäktenskapliga sexuella relationer och barn, men äktenskapet gjorde också människor hela. En man som inte hade gift sig definierades som onyttig, självisk, begiven på dåligheter som spel, alkohol och tobak, intresserad av ytlig flärd och flört, ja till och med en "politisk kättare" enligt en debattör. Att gifta sig var däremot att bli en mogen, ansvarsfull och nyttig samhällsmedborgare och undersåte. Det var att bidra till önskvärd befolkningsstillväxt och ett ordnat samhälle. Nyttan av äktenskapet för kvinnor var lite vagare beskrivet i de studerade texterna, men det står klart att det ansågs självklart att kvinnor ville gifta sig. Vissa debattörer menade att ogynnsamma lagar eller förutsättningar var orsak till att äktenskap inte kom till stånd. Det främsta skälet som framhölls var emellertid männens självupptagenhet och deras ovilja att uppfylla sin samhällsdelade roll. Uttrycket som fått ge boken dess titel, att fästa sig vid staten,

<https://doi.org/10.7557/8328>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

handlade just om att den som gifte sig ”knöt samhällets innersta knut” och levde sitt såväl ekonomiska som sociala och reproduktiva liv på statligt sanktionerade och önskvärda sätt.

Vad var det då för ett slags äktenskap som dessa debattörer såg framför sig? I *Att fästa sig vid staten* är det närmast ett slags kamratäktenskap som presenteras, kongenialt med det vackra träsnitt som pryder bokens framsida: man och kvinna likställda, hand i hand, ackompanjerade av en textremsa i form av en bön om att gud må ”Helga dessa wänners band”. Nyckelorden i bokens undertitel är äktenskap, arbete och ansvar, och det är utifrån dessa teman som boken är strukturerad. I det första empiriska kapitlet behandlas äktenskapets sociala funktion och vad det skulle fylla för roller. Att det äkta ståndet inte var enbart behagligt eller enkelt framgår tydligt – likväl var det en plikt. Hassan Jansson skriver att “[ä]ktenskapet kunde betraktas både som en skyldighet, som en frihet och som en inskränkning av friheten.” (s. 55) – och inte sällan som alla dessa tre samtidigt. I detta kapitel diskuteras också hur äktenskapet ansågs hänga samman med försörjning, där inte minst tjänstefolkets problematiska relation till äktenskap debatterades. Eftersom drängar och pigor vanligen förväntades vara ogifta, så hindrade den utbredda förekomsten av tjänstefolk äktenskapens ingående samtidigt som ”oordentliga” äktenskap mellan tjänstefolk som inte kunde försörja sig också var ett problem. Många debattörer ville på olika sätt, till exempel genom att underlätta hemmansklyvningar och torps anläggande, befrämja äktenskap mellan obesuttna, så att också de skulle ingå i det befolkningsökande och ordningsskapande äktenskapet, vilket knöt mannen till staten ”som make, far och hushållsföreståndare” (s. 78).

Det andra empiriska kapitlet (kap. 3) behandlar ansvar och makarnas inbördes relation. Hassan Jansson finner att både män och kvinnor hade ansvar för såväl försörjning, hushållets ordnande och barnens omvårdnad och uppfostran – om än i olika grad. Inte oväntat ansågs mannens försörjningsansvar vara större än kvinnors, medan kvinnor hade ett större ansvar för konsumtion och reproduktion. Den önskvärda relationen präglad av ömsesidig respekt makarna emellan mejslades fram genom en lång rad nidbilder såsom ”sprätthöken, toffeln och tyrannen” och ”maktgalna fruntimmer, småfjollor och matvrak”. Det är ju svårt att se att någon debattör skulle förespråka en tyrannisk äkta make eller en hustru som slösar bort tid och pengar på skvaller och lyxkonsumtion, men de målande nidbilderna är ett uttryck för hur svår balansakten var, just för att parterna *inte* uppfattades som likställda och jämlika.

Det sista empiriska kapitlet handlar om arbete, och titeln pekar mot slutsatserna: ”hand i hand för gemensam välfärd”. Enligt Hassan Jansson hade både män och kvinnor ansvar för hushållets försörjning med överlappande arbetsuppgifter. Kapitlet baseras till stor del på riksdagsdebatten om kvinnors näringsfrihet som

ägde rum 1809–1810, och där framkommer en mycket positiv syn på kvinnors arbete inom snart sagt alla näringsgrenar. Emellertid fattades beslut som markant ökade kvinnors näringsfrihet först vid införandet av allmän näringsfrihet 1846 och 1864, då kvinnor slank med på köpet. Jag menar att det antyder att uppfattningarna som redogörs för i riksdagsdebatten inte kan sägas ha präglat samhället i någon större utsträckning. I *Att fästa sig vid staten* sägs dock de senfärdiga besluten, efter Gunnar Qvist, ha haft rent administrativa orsaker och inte ha berott på ”något motstånd mot kvinnors näringsverksamhet” (s. 149). Uppenbarligen var det i alla fall inte särskilt angeläget för de bildade männen i riksdagen att öka kvinnors näringsfrihet, trots den mångordiga läpparnas beklännelse som präglade debatten 40 respektive nästan 60 år innan det faktiskt hände.

Tryckt material från den här tiden är en ofta använd källa, inte sällan för att försöka spåra en samhällsförändring; en mentalitetsförändring där det tidigmoderna självklart hierarkiska samhället i någon mån ger vika för den moderna tidens individcentrerade tankar. Det som gör Hassan Janssons bok intressant är att hon, till skillnad från de flesta som studerat motsvarande material och som refereras i boken, ser betydligt mer kontinuitet än förändring i normerna som omgav äktenskapet och makarnas roller, samt att äktenskapets betydelse så tydligt knyts till arbete och genusarbetsdelning.

Att fästa sig vid staten är skriven som en slags pendang till projektet Gender and Work (GaW), för vilket författaren är forskningsledare. Det är både rimligt och intressant att studien ställs i relation till författarens tidigare forskning, men i och med att boken baseras helt och hållet på en normativ debatt, så uppstår en skevhet när så mycket av debatten ställs i relation till resultaten från GaW. Samtidigt ges den reella praktiken rörande äktenskapsmönster och andelen ogifta mycket lite uppmärksamhet; det världsunika svenska demografiska materialet avfärdas med att statistiken ”varken [är] särskilt omfattande eller tillförlitlig” (s. 48) och den betydande historisk-demografiska forskning som bedrivits på svenskt material under decennier förbises helt.

Särskilt påtaglig blir denna skevhet när författaren gör en kvantitativ analys av de normativa utsagorna (s. 83–89). I denna utgår kategoriseringen av arbetsuppgifter helt från den som används i GaW-projektet, detta trots att såväl material som syfte är helt olika i de två studierna. När den kvantitativa analysen sammanfattas menar Hassan Jansson att mönstret å ena sidan avviker från GaW för att kvinnors arbete synliggörs på ett annat sätt i det normativa materialet, eftersom det är kvinnors arbete som ofta problematiseras samt då debatten om kvinnors näringsfrihet ingår, å andra sidan att detta inte motsäger det mönster som finns i GaW vad gäller att många sysslor kunde utföras av både män och kvinnor. Det förblir oklart för mig vad jämförelsen bidrar med, liksom hur kvantifieringen har

gått till. Mycket av det studerade materialet innehåller beskrivningar av konkreta arbetsuppgifter som män respektive kvinnor enligt författarna *inte* borde syssla med. Till exempel påpekas hur olämpligt det är att kvinnor ur de högre skikten ska "tjäna hos andra hela sin livstid såsom guvernanter, hushållerskor eller syjungfrur", eller att de ska tvingas "taga pigtjänst" och bära "vattenämbar" (s. 146–147). Skribenterna i fråga menar att sådana tjänster inte passar högreståndskvinnor, men de omnämns därmed just som faktiskt varande kvinnors sysslor. Räknas dessa sysslor i analysen som sysslor som kvinnor utför eller ej? Med reservation för att jag har missat informationen så är det inte tydligt för mig hur definitionen av sysslor i den kvantitativa sammanställningen har gjorts. Den kvalitativa analysen hade räckt alldeles utmärkt och författaren diskuterar mycket noga genom hela boken vad materialet kan respektive inte kan säga något om.

Min främsta invändning handlar om de långtgående slutsatser som dras i det avslutande avsnittet med rubriken "Patriarkatet – kontinuitet, förändring och variation". Där menar författaren att det svenska kvinnoidealet kännetecknades av "en lägre grad av underordning" (s. 186) än på andra håll, och att detta främst kan förklaras av att Sverige var ett agrart land med sen industrialisering, och med en bondeklass med politiskt inflytande. Även om jag delar såväl uppfattningen att patriarkatets specifika organisation bör undersökas i dess detaljer och inte betraktas som ett monolitiskt, transhistoriskt system, liksom uppfattningen att detta kräver jämförelser med internationell forskning, så kan jag inte se att en så radikal slutsats helt underbyggs av studien. Jag ser tre skäl till detta. Det första handlar om studiens begränsningar som slås fast inledningsvis, där följande fastslås: "Resultatet av den här studien kan därför bara bli en skiss av kulturella normer om äktenskap, arbete och ansvar, baserad på ett brett, men långt ifrån fullständigt, urval av texter ur en del av den svenska samhällsdebatten." (s 30) Som genomgående diskuteras i boken kan de normativa texterna helt enkelt inte slå fast att det var så här människor själva uppfattade sina positioner. Jag menar att underordningens styrka inte kan mätas genom den huvudsakligen manliga intelligentians blick på och åsikter om den. Det andra skälet är att den forskning som ställs upp på andra sidan, trots omfattande referat och diskussioner, ibland behandlas lite märkligt. Det gäller till exempel när citat av Jane Humphries och Carmen Sarasúa lyfts fram som exempel på att den dominerande diskursen var att kvinnor skulle arbeta i hemmet och män i det offentliga (s. 13). Det handlar inte om att citaten skulle vara fel, men dessa uttalanden kan inte rättvist sägas känneteckna deras studier. Humphries och Sarasúa har studerat kvinnors faktiska arbete, inte den typ av normativa texter som skulle vara relevant för jämförelsen. Citaten som Hassan Jansson kontrasterar sin egen slutsats emot utgör inte resultaten i dessa studier, utan fungerar där endast som en bakgrund. Därför blir jämförelsen missvisande

när den bygger på dessa citat. Det tredje skälet till min invändning handlar om avsaknaden av teoretiska perspektiv. I någon mening handlar det om huruvida glaset är halvfullt eller halvtomt: den som ser glaset som halvtomt skulle säga att studien visar att kvinnor var klart underordnade män, medan den som säger att glaset är halvfullt skulle påpeka att kvinnor inte var så underordnade som man hade kunnat tro. Hassan Jansson väljer det halvfulla glaset, men det finns ingen teoretisk diskussion om varför.

Bokens stora förtjänst är att den har kopplat ihop normer om äktenskap med normer om ansvar, arbete och genusarbetsdelning. Därigenom har den tagit fasta på och systematiskt studerat det ofta upprepade påståendet att förmoderna hushåll var samhällets centrala produktionsenhet. Här får vi veta hur den samhällsdebatten framställde att detta gick till eller borde ha gått till i praktiken, och det är ett värdefullt bidrag. Studien är välgjord och tydligt positionerad, klart och levande skriven och ger en ingående bild av det fascinerande materialet. Läsare som uppskattar långa citat med pompösa uttalanden om hur människor bör leva sina liv, kryddade med tillmålen som grytsnok, sprätthök, hustryann, tippnippor, småfjollar, sockergossar och så vidare får sitt lystmäte i *Att fästa sig vid staten*. Men bortom de lite festligare inslagen ger de många beskrivningarna av goda och dåliga äktenskap och arbetsfördelning – om än normativa – en levande känsla för människors vedermödor. En personlig favorit som pekar på makars gemensamma ansvarsområden och som väcker igenkänning över 250 år senare, om moder- och faderskapets tunga ok, får avsluta denna recension: "[d]en som lagt handen vid den tunga uppfostringsplogen, han lär bäst veta, att av alla de besvär som, näst den glänsande regeringsbördan, trycka människoskuldror, är ingen svårare än barnuppfostran." (s. 92)

Finn-Einar Eliassen, *En kort introduksjon til Danmark-Norge som kolonimakt* (Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2024). 158 s.

Dag Herbjørnsrud, Senter for global og komparativ idéhistorie (SGOKI)

Svenske Carl von Linné, og da spesielt hans 10. utgave (1758) av *Systema Naturae*, ble sentral for 1700-tallets nye idé om at menneskeheten kan deles inn i fire hudfarger. Linné ga ulike faste karaktertrekk til europeere, amerikanere (urfolk), asiater og afrikanere. Hvite europeere omtales som de «lyse, kloke [*acutissimus*] og oppfinnende [*inventor*]». Mens Linné plasserte afrikanerne på bunnen, i den engelske oversettelsen nær fremstilt som undermennesker. Først i september 2020 konkluderte The Linnean Society of London (etabl. 1778), basert på Gunnar Brobergs arbeid (1975): «One of the origins of scientific racism can be traced to Linnaeus' work on the classification of man, which had devastating and far-reaching consequences for humanity.»¹

Publikum trenger å få vite mer om slike nordiske bidrag til 1700-tallets idétradisjon og praksis. I Danmark, spesielt etter forfatter Torkild Hansens prisvinnende *Slaverekysten*-trilogi (1967–1970), er allmennheten blitt bedre opplyst om Oldenburgrikets problematiske sider. Men i Norge har det norske bidraget til kolonisering, utbytting og slavehandel vært langt mer underkommunisert. Den norske kunnskapsmangelen kan muligens unnskyldes med en langvarig selvoppfatning om at Norge mest har vært et «offer» – enten for okkupasjon eller «kolonisering» av dansker, briter, svensker eller tyskere. Det er derfor et kjærkomment opplysningsbidrag når Finn-Einar Eliassen (prof. em., USN) har skrevet *En kort introduksjon til Danmark-Norge som kolonimakt*. Boken utkommer i Cappelen Damm Akademisk «en kort introduksjon»-serie, som «retter seg både mot studenter og et allment publikum». Boken kan leses i sammenheng med Kariin Sundsbaks (INN)

<https://doi.org/10.7557/8214>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Isabelle Charmantier, 03.09.2020: www.linnean.org/learning/who-was-linnaeus/linnaeus-and-race

) *Nordmenns rolle i slavehandelen. 14 norske stemmer fra den dansk-norske kolonitiden* (Pax Forlag), som utkom i april 2025.

Innledningsvis avviser Eliassen delvis at det har vært mangelfull forskningsformidling om nordmenns bidrag til kolonisering og slavehandel. Men utgivelsen, og litteraturlisten, blir nettopp et tegn på denne mangelen i Norge – for her må det vises til bøker av forskere på dansk, svensk og engelsk. Mens Eliassens bok er den første om norske bidrag til kolonitiden fra en akademisk ansatt i Norge, er Sundsbaks bok den første i sitt slag fra en ikke-pensjonert universitetsansatt.

Eliassen viser dessverre ikke til Sundsbaks arbeider, som «Three Generations of Free Colored Women in St. Croix. 1750–1850» (*Family History*, 2023). Men Eliassen løfter frem idealisten Leif Svalesens dykking (1974) til slaveskipet «Fredensborg», som etter «trekanthandel» med 265 slavetatte fra Accra til sukkerplantasjedyra St. Croix forliste utenfor Arendals kyst i 1768. Også vgs-lektor Roar Løkens *Slaveri, kolonihandel og rasisme. Virkningene for Norge* (Solum 2023) og populærhistoriker Per Ivar H. Engevoolds *Nordmenn i slavefart* (2022) nevnes – i tillegg til nyere universitetsoppgaver.

Yngvar Ustvedts pionéraktige *Trankebar: Nordmenn i de gamle tropekoloniene* (2001) avfeies som «delvis uetterrettelig» (s. 21) – uten forklaring. I en introduksjonsbok for allmennheten burde kildelisten inkludert Fartein Horgars *Vestindia-kvintetten* (2015–2021), NRK-dokumentaren «Slaveskipet: Norges mørke kolonihistorie» (Ole Bernt/Sven Tellefsen, 2020) og romanen *Halvot* (2024) av Mirjam Idriss.

En bok om Danmark-Norge som kolonimakt kunne med fordel også omtalt koloniseringen av inuittene på Kalaallit Nunaat (Grønland), med Harstad-fødte Hans Egede fra 1721, og av samene i Sápmi (inkludert i Sør-Norge). Mangelen blir tydeliggjort når Mikkel Berg-Nordlie i *En kort introduksjon til samenes historie* (2024) skriver om hvordan Danmark-Norge sendte fanger fra sør til samiske områder, der norske innflyttere fikk særskilte skattefritak. Berg-Nordlie viser hvordan Danmark-Norge, med norske Jens Holmboe, fra 1789 fordrev samer fra Indre Troms til fordel for en «colonie» av ikke-samer fra Østerdalen i Sør-Norge. Samtidig som urfolket «måtte altså betale mer til kolonistenes statskasse, enn hva kolonistene gjorde sjøl – ei diskriminering som først ble avskaffa i 1833» (44). Berg-Nordlie skriver at vi «kan kjenne igjen både ambisjoner og metoder fra europeiske kolonimaktens framferd under fjernere himmelstrøk». I 2025 undertrykkes både inuitter og samer av statene Danmark og Norge. De nordiske statenes store bidrag til settlerkolonialiseringen av Nord-Amerika, og nær-utryddingen av urfolket der, kunne også vært nevnt.

Men Eliassen får i boken godt frem skandinavenes framferd i dagens Ghana, India og Jomfruøyene, i skarp kontrast til tradisjonelle fyndord om 1700-tallets

europæiske opplysningstid. Han understreker også hvor sentrale nordmenn var i driften av de dansk-norske koloniene: Peter Anker fra Halden var kolonistyrer i Trankebar i 21 år fra 1786, mens Engelbret Hesselberg fra Ringerike var sadistisk enehersker i Christiansted på St. Croix.

Eliassen omtaler dansker og nordmenns brutale aktivitet i India (Det Ostindiske Kompani i Trankebar fra 1620), i Vest-Afrika (Frederiksborg fra 1659) og i Karibia (St. Thomas fra 1671, St. Jan fra 1717, St. Croix fra 1733). Erik Gøbel (*The Danish Slave Trade and Its Abolition*, 2016) har vist at Danmark-Norge på eget flagg seilte 111.000 slavetatte afrikanere fra Gullkystens fort og over Atlanteren – fra 1660-tallet til begynnelsen av 1800-tallet – ut av totalt ca. 12,5 millioner slavetatte fra Afrika. I tillegg kommer alle slavegjorte som dansker og nordmenn fraktet for andre europeiske kolonimakter. Underlig nok viser Eliassens tabeller (s. 91–92), som henviser til nettsiden Slavevoyages.org, at Danmark-Norge «kun» fraktet 86.650 mennesker fra Afrika, av 9,9 millioner totalt. Bildeteksten innrømmer at disse tallene er lavere enn «det vanlige». Men tabellene stemmer ikke med Slavevoyages.org, som følger Gøbel.

Eliassen får frem at Danmark-Norge hadde «en av Europas, og derved verdens, fire eller fem største krigs- og handelsflåter og kanskje det største i forhold til innbyggertallet» (42). Han viser hvordan Danmark-Norge, og Sverige, klarte å holde seg nøytrale under den nordamerikanske «frihetskrigen» (spesielt 1778–83), noe som gjorde at dansk-norske skip var «nesten de eneste som relativt trygt kunne føre kolonivarer til Europa, spesielt fra Kina og India. I disse årene ble de ostindiske auksjonene i København den viktigste europeiske arenaen for salg av asiatiske varer (...).» I tillegg ble dansk-norske skipper viktige for å overføre enorme pengesummer for britene fra India til Europa. Eliassen viser hvor sentrale St. Croix og koloniene var for Danmark-Norge på denne tiden.

En myte har år vært at Danmark-Norges tidlige «forbud» - i 1792, med effekt først fra 1803 - mot transatlantisk slavehandel på egne skip var noe positivt. Men Eliassen påpeker at vedtaket «i realiteten [var] et tiltak for å bevare *slaveriet*» (108). I 1791 begynte nemlig Touissant L'Ouverture og de slavegjorte på Ayiti/Haiti «den haitiske revolusjon», før de i 1804 slo Napoleon og ble verdens første stat til å oppheve slaveriet. Formelt fortsatte Danmark slaveriet til 1848, i praksis lenger.

Eliassen godtgjør at det gjenstår et stort arbeid med å gjøre dypere økonomiske analyser av Danmark-Norges koloniøkonomi, slik Maxine Berg og Pat Hudson (2023) har gjort med Storbritannia. Typisk var det de skandinaviske slaveeierne, ikke de slavegjorte, som fikk erstatning da Danmark ble presset til å avslutte det formelle slaveriet. Men her mangler boken detaljer, som at UKs skattebetalere nedbetalte «slavekompensasjon» (40 prosent av statsinntektene) til slaveeierne fra 1835 og helt frem til 2015.

Eliassen får flott løftet frem skjebnen til de slavegjorte – som Rebecca, født på St. Thomas ca. 1720, død i Vest-Afrika. Eliassen er tydelig på at de slavetatte afrikanerne, som ble fratatt sin identitet og «solgt som en vare på et marked», «var utvilsomt en del av den største forbrytelsen i en brutal og nådeløs tid» (138).

Avslutningsvis fremkommer det, kildeløst, at boken utgis i kjølvannet av debatten etter politidrapet på George Floyd. Eliassen gjentar myten om at Ludvig Holberg kun eide «én aksje» i Det Vestindisk-Guineisk Kompagni – tross at han investerte i fire slavehandelsselskaper og argumenterte for kolonisering av inuitter, samer, indere og afrikanere (Herbjørnsrud 25.07.2020, «Holbergs ukjente forhold til slavehandelen», Khrono.no).

Boken avsluttes med et bilde av statuen «I am Queen Mary» (2018), skapt av Jeanette Ehlers og La Vaughn Belle, foran Vestindisk Pakhus i København. Statuen står som minne om Mary Thomas (1848–1905), som i 1878 ledet opprøret på St. Croix mot Danmarks tvangsarbeid av afrikanskættede (omtalt som «kontraktstjenere», på engelsk: «indentured servants»), før øysalget til USA i 1917. Etter ti års debatt er det ennå ingen planer om noe kolonihistorisk museum, verken i Danmark eller Norge. Forskningsformidlingen av den dansk-norske kolonimakten har knapt begynt.

Jørgen Bøytler, Michael Nobel Hviid & Christina Petterson (red.), *En by på Kongens mark. Grundlæggelsen af Christiansfeld 1773* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2023), 259 s.

Eva Krause Jørgensen, Det Kgl. Bibliotek, København

I 2023 kunne den lille danske by Christiansfeld, der ligger midt mellem Kolding og Haderslev i Sønderjylland, fejre 250 året for sin grundlæggelse. Christiansfeld blev nemlig grundlagt i 1773 som en menighedskoloni af den europæiske Brødremenighed. Brødremenigheden, der ofte også ses omtalt som de mæhriske brødre eller herrnhuterne (efter den første brødrekoloni i Herrnhut etableret i Sachsen i 1722), var en radikal-pietistisk vækkelsesbevægelse med rod i reformatoren Jan Hus' (1369–1415) teologi. I løbet af 1700-tallet voksede den fra en lille gruppe af religiøse flygtninge fra Mæhren i det nuværende Tjekkiet til en organiseret og vidt forgrenet international bevægelse, der etablerede kolonier, societeter og missionsvirksomhed i hele verden.

Christiansfeld er, som redaktørerne også bemærker i indledningen til antologien *En by på kongens mark*, unik – ikke blot i dansk, men faktisk i global sammenhæng. Den dag i dag fremstår byen som et komplet og særdeles velbevaret eksempel på de kristne idealbyer, som Brødremenigheden grundlagde verden over i anden halvdel af 1700-tallet. Siden 2015 har byen således indtaget en velfortjent plads på UNESCOs verdensarvsliste sammen med tre andre brødrekolonier, Herrnhut (1722, Sachsen, Tyskland), Bethlehem (1741, Pennsylvania, USA) og Gracehill (1759, Nordirland), og må, i al dansk beskedenhed, betegnes som et obligatorisk udflugtsmål, hvis man som 1700-talsinteresseret opholder sig i Sønderjylland.

Jubilæumsår har altid været en kærkommen lejlighed for forskere til at samle og genbesøge vores viden om en given jubilar. Antologien *En by på kongens mark* gør netop det. Det har, som redaktørerne beretter, ikke været ambitionen af skrive et nyt hovedværk om Christiansfeld. Denne plads indtages stadigvæk af tobinds-

<https://doi.org/10.7557/8415>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

værket *Herrnhutersamfundet i Christiansfeld* fra 1984. Tværtom har det været redaktørernes ambition at supplere og kaste nyt lys over den kendte historie om Christiansfeld med det, de betegner som byens "forudsætningsfortælling": Hvad skulle der egentlig til, både i forhold til statsmagten og det omkringliggende samfund, for at få lov til og rent praktisk at etablere en religiøs koloni i et land med en så stærk og uniform luthersk statskirke som Danmark.

Redaktørerne fremhæver særligt to grundforudsætninger for etableringen af Christiansfeld, nemlig spændet mellem det omfattende og årtier lange netværks- og lobbyarbejde, såkaldt diaspora, som Brødremenigheden udførte i Danmark gennem 1700-tallet på den ene side og dens transnationale organisation og internationale udsyn på den anden side. Dette dobbelte udgangspunkt danner den røde tråd gennem antologien. Det lyder måske tilforladeligt nok, men enhver, der har beskæftiget sig bare lidt med netværksanalyser, ved hvilken kompleksitet, et sådant perspektiv kan rumme. Bag antologiens bidrag ligger da også tydeligvis en solid forskningsindsats med grundige kildestudier i både Danmarks nationale og Brødremenighedens egne arkiver.

Antologien rummer ni originale bidrag på dansk herunder tre oversatte fra henholdsvis tysk, svensk og norsk. Meget sigende, og på sin vis i overensstemmelse med kronologien, er det klassiske tema om arkitekturen i Christiansfeld placeret til sidst, mens analyserne af Brødremenighedens netværk og etableringsarbejde er sat i forgrunden igennem den første halvdel af bogen. Det er også denne halvdel der følger udgangspunktet om en 'forudsætningsfortælling' tættest inden perspektiverne spredes mere i antologiens sidste artikler. Særligt Sigrid Nielsby Christensen og Tine Reehs artikel om brødresocietetet i København, hvor de afdækker bevægelsens imponerende evne til at navigere indenfor og udvikle sig i takt med en tiltagende restriktive lovgivning for religiøse mindretal, og Michael Nobel Hviids artikel, der bringer os ind i maskinrummet af brødremenighedens netværksarbejde i lokalsamfundet omkring Christiansfeld, er værd at fremhæve her.

Foruden den politiske historie får også andre perspektiver plads i antologien som det for eksempel ses i Christina Pettersons artikel, hvor hun kortlægger Christiansfelds oprindelige menigheds sammensætning, liv og ophav, Christina Ekstrøms artikel om menighedens musikalske aktiviteter og Kolbjørn Nejsse Nybø og Søren Vadstrups artikler om henholdsvis Christiansfelds særlige arkitektur og immaterielle kulturarv. Fælles for bidragene er betoningen af menighedens evne til at fusionere udenlandske og lokale traditioner, fx inden for håndværk, til at skabe den unikke by, der stadig står i dag. Et sidste tema, der løber igennem antologien, og som det er værd at fremhæve, er bevægelsens konstante loyalitet overfor egne principper – hvad der i manges øjne i dag nok ville blive betragtet som lettere kuriøse, hvis ikke sekteriske – såsom kororganisationen og lodkastningstraditio-

nen. Det er spændende at følge hvordan også disse traditioner kunne havde stor betydning for den praktiske udformning og etablering af Christiansfeld.

Som bog fremstår antologien overordnet set som et pænt og rigt illustreret værk. Dens nok største mangel er, at der, desværre, ikke er inkluderet en forfatterbiografi af nogen art. Det kan virkelig undre i og med at antologien har en så bred skare af bidragsydere, fra både forsknings- og museumsverdenen og Christiansfeld selv, samt at de enkelte bidrag i den grad fremstår som selvstændige artikler. Det er muligvis en pertentlig indvending, men det var ikke desto mindre genstand for stor undren og lettere hovedbrud hos denne læser, der med varierende succes måtte google sig til mange af bidragsydernes baggrunde. Den manglende forfatterbiografi er dog blot et enkelt hår i suppen for en ellers vellykket og flot antologi, der henvender sig til alle med interesse for enten byhistorie, netværk eller religiøse bevægelser i 1700-tallet.

Guðmundur Jónsson, ed., *Ástand Íslands um 1700. Lífshættir í bændasamfélagi* [The State of Iceland at the Turn of the 18th Century: Economic and Social Conditions in Peasant Society] (Reykjavík: Sögufélag, 2024). 442 pp.

Jón Kristinn Einarsson, *The University of Chicago*

Iceland, unlike many other northern and western European countries, did not experience an agricultural revolution in early modernity. As Guðmundur Jónsson notes in the introduction to *The State of Iceland*, Iceland was the only European country that did not undergo sustained population growth in the 1700s (p. 12). Consequently, historians of early modern Icelandic rural society and economy have at times been preoccupied with examining what impeded breakthroughs and progress, rather than studying Icelandic early modern society on its own terms.

The State of Iceland takes a different approach. This work is the product of a research project based on an extraordinary set of sources produced by a research commission consisting of the philologist Árni Magnússon and lawyer Páll Vídalín. Starting in 1702, the commission conducted a population census, a livestock census, and a national register of estates. The resulting book provides readers with a detailed and wide-ranging account of Icelandic peasant society at the turn of the eighteenth century, enriched at times with comparative examples from neighbouring countries. A central theme is the effort to correct and redefine older depictions of early modern Iceland, which portrayed it as a homogenous group of poor but free peasants. As such, the aim of the book is not to answer causal questions about political or economic development, but rather to provide a reliable cross-section of early eighteenth-century Icelandic society.

The first two chapters of the book are an introduction, written by Guðmundur Jónsson, and a discussion of its sources.

In chapter 3, Sigríður Hjördís Jörundsdóttir relates the Icelandic hardships of the late seventeenth century to hemispheric climatic cooling caused by the eruption

<https://doi.org/10.7557/8416>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

of the Icelandic volcano Hekla in 1693, as well as two Indonesian eruptions of the 1690s. She provides a detailed account of the hardships themselves and the government's limited response to them, underlining the lack of state capacity in this peripheral part of the Danish empire. Her chapter is pivotal, as these hardships directly prompted the central government to commission the information-gathering effort on which the book is based. This weakness and disinterested nature of the state in Iceland is also highlighted by Jónsson in the introduction, where he suggests that the Danish state in Iceland in the period in question could be characterised as a “predatory state”—a state which first and foremost serves the interests of those operating in its upper layers, rather stimulating economic development or providing public service to subjects (p. 40).

In chapter four, Ólöf Garðarsdóttir analyses the censuses of 1703 and 1729 from the perspective of demography, family, and household. By excluding duplicate records, she reduces the recorded population of the 1703 census from 50,358 to 50,140. More broadly, Garðarsdóttir explores how the late seventeenth-century hardships, as well as the smallpox epidemic of 1707–1709, affected different groups, categorised by gender, area of residency, age, and socioeconomic status.

In chapter five, Óskar Guðlaugsson and Ingibjörg Jónsdóttir use the project's GIS database to geographically map out the structure of settlements and habitats in Iceland. The chapter highlights the possibilities offered by the database assembled by the project, which is now publicly available on 1703.is. Among the more interesting parts of the chapter is on p. 164, where Guðlaugsson and Jónsdóttir provide a map of Iceland delineated into different types of agriculture and employment.

In chapter six, Guðmundur Jónsson and Óskar Guðlaugsson discuss the structure of farm organization and land management, presenting the first-ever “national statistics ... on the number of farms and the division between main farms and cottages prior to the 20th century.” (p. 379). Among other things, they highlight the importance of small landholdings, noting that “small farms” (valued at less than ten cows) accounted for 44% of all farms.

In chapter seven, Jónsson and Guðlaugsson turn their attention to land ownership, providing a detailed breakdown of “who owned Iceland.” They reveal that 56% of land was privately owned—35% of this to major landowners and 21% by owner-occupants or small-scale landowners). Meanwhile, 17% was owned by the Crown, and 27% by the Church. Compared to other Nordic countries, Iceland had a low proportion of Church lands, and one of the lowest rates of self-ownership, with 4% of land held by owner-occupants, second only to Denmark's 2%.

In chapter eight, Árni Daníel Júlíusson examines the nature and geographic distribution of demesnes (*höfuðból*) and domains (*góss*). Júlíusson observes that

large-scale domains (*stórgóss*) were more common in the southern and northwestern Iceland, which can be explained by proximity to ecclesiastical and royal power centers. Júlíusson also notes that *corvée* labor was more common on manors in the southwest than in the north, underscoring the intimate link between fisheries and *corvée* labor in Iceland. Although there was no formal aristocracy in Iceland, he stresses that demesnes and domains were still important nodes of power.

In the last three chapters of the book, Guðmundur Jónsson explores class structure. He argues that despite the absence of a legal division into three estates, Icelandic society nevertheless reflected such a model. An Icelandic elite composed of government officials, clergy, and Danish merchants, was akin to the aristocracy, clergy, and burghers of Denmark and Norway. This elite enjoyed legal privileges such as tax exemptions, in stark contrast to the rest of society. Secondly, Jónsson analyses the gender dimension of land ownership, noting that women owned 30% of land in Iceland.

Jónsson furthermore provides an analysis of socioeconomic stratification based on land ownership and rents, demonstrating that the thirteen richest men in Iceland owned 62% of all privately owned land. In chapter ten, Jónsson examines tenancy in more detail, arguing that older notions of the Icelandic tenant as having enjoyed comparatively great freedoms do not stand the test of evidence. 96% of Icelandic peasants were tenants. And while not bound to the land, they were comparatively rightless in the west European context. Leases were rarely written down, typically lasted for only one year, and *corvée* labor was more extensive than in other Nordic countries. In the final chapter, Jónsson provides an overview of subtenants, fisherman cottars, lodgers, and laborers as recorded in the 1703 census.

The State of Iceland is a book whose authors can be proud of—a landmark reference for scholars of early modern Iceland and anyone interested in comparative studies of early modern peasant societies. While the fact that it is written in Icelandic will certainly pose challenges for many, they can still read the English summary at the end of the book and use the project's database at 1703.is.

Dag Retsö, *Fåfänga var min passion: Agenten, charmören och äventyraren Johan Adam Graneer (1782–1819)* (Stockholm: Appell förlag, 2024). 367 s.

Gustav Ångeby, Stockholms universitet

Historieskrivning om Sveriges medverkan i och ambitioner att påverka utrikespolitiska skeenden mellan 1650 och 1815 kan grovt delas upp i två angreppssätt. I en, oftast äldre, tradition undersöks politiska regimer och deras skiftande relationer utifrån ett nationellt perspektiv. Här dominerar analysen av mellanstatliga interaktioner i företrädesvis Östersjöområdet, eller av förhållandena mellan större städer i rikets mitt och territorier i rikets ytterkanter. I andra, nyare, studier undersöks istället Sveriges förhållanden i relation till europeiska och globala processer. Till exempel har maritim- och kolonialhistoriska studier på senare år visat att Sverige spelat en viktig roll i utvecklingen av internationell rätt, frihamnar och neutralitet under 1700-talet. Det finns med andra ord olika traditioner för att närma sig ämnet för att skapa förståelse för svenska utrikesinitiativ.

Dag Retsös populärvetenskapliga bok närmar sig den svenska officeraren Johan Adam Graneers liv och gärning i Sverige, Sydamerika och Oceanien med slagsida åt det snävare, nationella angreppssättet. Graneers efterlämnade material skildrar vad Retsö visserligen kallar en kosmopolitisk globetrotter: en ung karriärsökande officer som reser till Brasilien år 1815 för att ta värvning i en självständighetsarmé och som blir indragen i kontinentens revolutionspolitik. Efter en sejour tillbaka i Sverige återvänder Graneer till Sydamerika 1818 som agent för att skaffa kronan särskilda handelsfördelar. När hans uppdrag går i stöpet försöker han ta sig hem igen västerut via Polynesien, Melanesien, och senare Indien, innan han avlider till sjöss. Men trots det globala sammanhanget skildras Graneers karriär som ett svenskt fenomen. Retsö har valt att förstå sin protagonist som ett exempel på Sveriges handelspolitiska omsvängning från ”en inåtvänd svenskfinländsk östersjöstat till en utåtvänd nordsjöstat” (s. 13) under Napoleontiden. Därmed

<https://doi.org/10.7557/8326>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

formar nationella politiska regimer i Sverige, Europa och Sydamerika kring 1815 den huvudsakliga tolkningsramen för Graneers fascinerande livshistoria.

Retsös angreppssätt ligger till grund för bokens starkaste delar. Författaren tecknar skickligt spelplanen för Sydamerikas komplicerade politiska situation under 1810-talet såväl som Karl Johan-regimens ambitioner i Stockholm. Genom Graneers egna anteckningar, journaler och brev får läsaren också en intressant bild av hur Sveriges handelspolitik i Sydamerika var tänkt att gå till i praktiken. Under sin andra resa får Graneer i officiellt uppdrag att informera statschefer om möjligheten att köpa vapen och ammunition via den svenska frihamnen St. Barthélemy. Svenska skepp skulle då först frakta dit krigsmaterial under förevändning att dessa skulle användas till kolonins försvar. Därefter var tanken att revolutionärernas representanter själva skeppade varorna, som officiellt "sålts" via en mellanhand på ön, till kontinenten under egen flagg. På så sätt kunde kronan både sko sig på illegal vapenhandel och officiellt förneka all inblandning. Graneer får även i uppgift att samla in information om gruvnäringen, och senare, under 1819, det politiskt känsliga uppdraget att sondera terrängen för att nominera en svensk kung för det nya självständiga Argentina. Bakgrunden till den senare spektakulära uppgiften var det komplicerade politiska läget i Sydamerika. Vid det här tillfället kunde monarki tjäna både en inhemsk elit och utrikesrelationer med Europa – samtidigt som man i Argentina letade efter en kompromisskandidat att sätta på tronen. Föga förvånande misslyckas dock uppdraget. Om något visar Retsö hur Graneers uppgift kan läsas som ett exempel på hur den svenska staten trevande söker en ny handelspolitik efter Wienkongressen, en period då den tidigare framgångsrika sjöfartsstrategin att utnyttja rikets neutrala hållning under 1700-talens stormaktskrig nu får nya förutsättningar.

Samtidigt bidrar Retsös angreppssätt också till bokens svagheter. Svenska statens Sydamerikaplaner behandlas som ett exotiskt men inte särskilt betydande inslag i den nationella historien. Ur ett mer globalt perspektiv hade det snarare förtjänat att betraktas en för tiden typisk händelse som kan jämföras med liknande episoder. Graneers resa blir snarare en äventyrsberättelse. Det är spänningen, romanserna och en odefinierad svenskhets möte med det främmande som står i centrum. Läsaren lämnas oförstående om det lokala samhällets betydelse för Graneers karriär; trots att han uppenbarligen gynnas av en bekantskap med officerskultur, språkkunskaper, delvis vetenskapliga motiv för uppdraget samt lokala guider för att navigera de tidigare sydamerikanska koloniernas hierarkier. Ett exempel på det sistnämnda är huvudpersonens romanser, som tar mycket plats i boken. Trots att Graneer interagerar med kvinnor som är politiska ledare, sociala grindvakter och karriärmakare beskrivs de mer som objekt för Graneers personliga karaktär än som samtidsaktörer. Gissningsvis är frånvaron av ett mer dynamiskt

samhällsperspektiv ett resultat av att Retsö velat låta materialet tala. De kan även vara ett resultat av att analysen i huvudsak lutar sig mot äldre litteratur (av 113 åberopade verk är tio från 2000-talet, och då räknar jag inte tryckta källutgåvor). Jag menar att förståelsen för Graneer hade tjänat på att författaren sökt contextualisera förutsättningarna för hans karriär i Sydamerika bredare.

Mina invändningar till trots finns det mycket att uppskatta med *Fåfänga var min passion*. Författaren har följt sitt studieobjekt och resultaten av hans politiska uppdrag i flera svenska arkiv, och även i franska och spanska dito. Boken är medryckande på grund av både författaren Retsös och studieobjektet Graneers förmåga att uttrycka sig i skrift. Till detta kommer att pedagogiska kartor gör det lätt att hänga med när protagonisten reser över land och hav. Jag delar Retsös åsikt att Graneer förtjänar mer uppmärksamhet. Det blir uppenbart av författarens rika återgivelse av Graneers material att finns mycket att hämta för framtida studier här. För en sådant åtagande är den här boken en självklar utgångspunkt.

Jesper Svenningsen, *Samlingssteder. Udenlandsk billedkunst i danske samlermiljøer 1690–1840* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2023), 349 s.

Gertrud Oelsner, *Ordrupgaard*

Det hører til sjældenheder, at en samlet behandling af danske privatsamlinger ser dagens lys. I *Samlingssteder* sker det og det endog i en bog der belyser 150 års samlingshistorie i perioden 1690–1840. Hidtil har emnet hovedsageligt været behandlet sporadisk i enkeltstående artikler, men i *Samlingssteder* fletter kunsthistoriker ph.d. Jesper Svenningsen de mange tråde sammen. Med en imponerende kildekritisk research kommer meget nyt for dagen, idet forfatteren lægger lag til fortællingen om ældre danske privatsamlinger.

Jesper Svenningsen har de senere år har gjort det til sit speciale at udgive velresearchede forskningsbaserede og kunstfaglige bøger, der altid er funderet på grundige kildestudier og afdækning af nye vinkler og viden. Denne bog er ingen undtagelse. Der er tale om en bearbejdet udgave af Svenningsens ph.d.-afhandling, der blev antaget til forsvar i 2016. Det er imidlertid ikke et manuskript, der har mistet sin aktualitet i de mellemliggende år. Snarere har de seneste års udvikling på auktionsmarkedet og tidens omsiggribende musealisering af private samlinger skærpet behovet for at føje en historisk horisont til det, vi ser udspille sig både herhjemme og i udlandet. Et nyligt eksempel er Kunstsilo i Kristiansand, der i vid udstrækning er funderet på Tangensamlingen og åbnede for publikum i 2024.

Gennem syv kapitler opruller bogen historien om de danske privatsamlere og de mange historier, der knytter sig til deres samlinger. Bogen tegner et sammenhængende billede af kunstsamlermiljøet i en tid, hvor billedkunsten gradvist blev et anliggende for adel og borgerskab og ikke længere primært hører til hos kongehuset og kirken. Bogens underliggende tese, at der har eksisteret en egentlig samlerkultur siden slutningen af 1600-tallet, foldes overbevisende ud, hvad angår

<https://doi.org/10.7557/8418>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

udenlandsk kunst. Forfatteren ofrer ikke mange ord på, hvorfor det primært var udenlandsk kunst, der blev genstand for de danske privatsamleres interesse, idet dette primært klarlægges indirekte: En egentlig dansk kunstscole var endnu ikke etableret, der hvor bogen tager sin begyndelse, ligesom begrebet *smag*, der er et gennemgående begreb i bogen, synes at diktere en *faible* for skiftende udenlandske kunstscoler og –retninger. Titlen *Samlingssteder* understreger samtidig, at det at samle ikke blot var en privat aktivitet, men også et sociokulturelt anliggende, der favner det forhold, at smag udvikles og opstår i mødet med andre samlere, for, som forfatteren skriver, "(...) en samling [er] også (...) et socialt mødested, og det at samle er en social handling, man har kunnet samles om." I omgangen med andre og med billedkunsten som referenceramme udvikles smagen og sansen for billedkunst. Undervejs opruller bogen en række interessante historier, der knytter sig til samlingernes opståen og ikke mindst efterfølgende opløsning, men måske er det netop i påpegningen af samlingernes sociokulturelle rolle, bogen gemmer på de mest interessante perspektiver. Samlingernes på én gang kunst- og socialt dannende iboende aspekter synes at pege frem mod museernes senere opståen. Undervejs undersøger forfatteren sine kilder for at få vidnesbyrd om samlingernes funktion og ophængningsprincipper og heri anes de spæde spor til det, der få år efter forfatteren forlader sit emne, skulle blive til de første offentlige tilgængelige museer. En begyndende musealisering synes at være et latent spor i nogle af de samlinger, som Svenningsen folder ud for sine læsere.

Det er i bogens centrale fire kapitler, at vi får alvor får oprullet begyndelsen til den danske samlerkultur. Forfatteren går kronologisk til værks med henblik på at kunne identificere forskelle og ligheder samt ikke mindst en egentlig udvikling i miljøet, og bogen forfølger sin tese inden for fire afgrænsede perioder: 1690–1740, 1740–80, 1780–1815 og 1815–40. Disse skal dog ikke opfattes som skarpt afgrænsede perioder, men de rummer hver især karakteristika og generationsskifte, der berettiger opdelingen. I bogens andet kapitel møder vi således det, Svenningsen karakteriserer som den første identificerbare gruppe af ligesindede samlere, der stort set alle gik bort omkring 1740. Det er samlere som Ditlev Wibe, Frederik Walter, Frederik von Weiberg, Ulrich Adolph Holstein, Ditlev Christian Reventlow, Christian Gyldenløve og Christian Danneskiold-Samsøe, der alle færdedes i kredsen omkring Frederik IV, der selvsagt selv var en af tidens store samlere. Historierne omkring samlingernes tilblivelse og ikke mindst opløsning er medrivende læsning, og vi har her at gøre med samlere, der lod deres sans for særligt italiensk figurmaleri bidrage til egen iscenesættelse, idet forfatteren konstaterer, at kunsten for denne tidlige kreds af danske samlere i høj grad var en luksusvare helt på linje med mad og vin. Velbekomme!

I bogens tredje kapitel "Statsmænd og conaisseurs 1740–1780" møder vi en ny gruppe af samlere, der bliver toneangivende i takt med, at den tidligere generation falder fra. Svenningsen fremhæver, at den nye samlergeneration, der talte navne som Otto Thott, Henrik Hielmstjerne, Friedrich Adam Müller og Lorenz Spengler, havde sammenfaldende smag, men vidt forskellige samlerinteresser. Og så havde pietismen gjort sin entré, hvilket formentlig påvirkede den tidligere så udbredte opfattelse af kunstværker som en luksusvare. Hvor den italienske kunst, var det, der tiltalte den første gruppe af danske samlere, blev kunstværkerne nu i stedet hentet fra Frankrig og Holland. Særligt kunsthandleren Gerhard Morell og diplomaten Joachim Wasserchlebes kendskab og adgang til det udenlandske kunstmarked blev vigtige markører for det omslag i samlersmagen, der gjorde sig gældende. Det er også i denne periode, at de første borgerlige samlere af embedsklassen markerer sig, og ikke overraskende hentede de til en begyndelse væsentlig inspiration fra de aristokratiske samlere.

I bogens fjerde kapitel, "Embedsmænd & Nachzügler 1750–1815" tegne atter nye tendenser i samlermiljøet. Nu er det ikke udelukkende kongehus, adel og den højere embedsstand, der omgiver sig med billedkunst. Blandt samlerne kan nu også tælles repræsentanter for den lavere embedsstand, storkøbmænd, malermestre, kunstnere m.fl. Selvom nye aktører således melder sig på banen, er interessen for billedkunsten fortsat koncentreret om den nederlandske kunst, som også var tilfældet for samleren i den forudgående generation. De nye samlere lod ofte deres samlinger indgå i den embedsrettede del af deres boliger, hvor de kunne beses af andre samlere. Det fremhæves af forfatteren, at der er tale om et relativt homogent miljø af samlere, der indgik aktivt i hinandens netværk.

Samme periode, 1780–1815, er omdrejningspunktet for det efterfølgende kapitel, "Smagsbevarere & smagsfornyere". I kapitlet undersøger Svenningsen nogle af årsagerne til den smagskonservatisme, der skulle fastholde eksempelvis den nederlandske kunst som samlernes foretrukne. Det kan synes banalt, men ikke desto mindre oplagt, at smagspræferencerne i et vist omfang nødvendigvis var afhængige af, hvilke værker der var tilgængelige på markedet. Og netop her forfølger Svenningsen interessant spor i sin kortlægning af ikke mindst auktionsvæsenets vækst og dominans i perioden tillige med eksperternes og agenternes rolle på kunstmarkedet. Vi aner en ny professionalisering af kunstmarkedet.

Gennemgangen af de danske privatsamlere rundes af med kapitlet "Patrioter & pragmatikere 1805–1840", som bliver den sidste periode, hvor udenlandsk billedkunst har forrang, inden interessen for den danske kunst for alvor tog over i kølvandet på junigrundlovens vedtagelse og de nye nationale vinde, der blæste over alt i Europa. Inden da havde skelsættende begivenheder som englandskrigene, statsbankerotten og kielerefreden i 1814 gjort deres til at skærpe interessen

for den danske billedkunst på bekostning af den internationale kunst, der i mange år havde været hovedaksen i danske privatsamlinger.

Svenningsens bog er ikke alene en præsentation af en række i dag for en stor dels vedkommende ubekendte samlinger og deres ophavsmænd, det er også en præsentation af de teknologier og omstændigheder, der tilsammen bidrog til, at et egentligt kunstmarked kunne etablere sig i Danmark. Bogen er således også afsluttende forsynet med flere appendiks, der hhv. giver en oversigt over alle kendte aktive samlere tillige med en oversigt over samlingernes fokus og indhold, ligesom bogen også opregner de væsentligste danske auktioner i perioden 1670–1851. Bogen giver også et indblik i, hvordan udenlandsk billedkunst i mange år var i hovedsædet for samlere, mens den danske billedkunst, vi i dag ofte tager for givet, først senere skulle fange samlere – og ikke mindst museernes interesse.

Svenningsens bog skal læses af alle, der interesserer sig for den (for)historie, billedkunsten bærer med sig, men også af dem, der sætter pris på at få præsenteret ny viden i et tilgængeligt sprog og funderet på omfattende research og studier. Man føler sig i sikre og kompetente hænder bogen igennem, og det eneste denne anmelder kunne have ønsket sig mere af, var en endnu bredere perspektivering i forhold til det samfund og den historie, der løber parallelt med det kunsthistoriske spor. Samlinger er foruden udtryk for smag og kultur også forankret i bredere i samfundet og kulturhistorien, og dette aspekt måtte gerne have fået endnu mere plads end tilfældet er.

Gunilla Thorgren, *Franska revolutionens rebell, en biografi över Olympe de Gouges* (Stockholm: Norstedts, 2024). 406 s. 16 onummerade planschs.

Lisa Gålmark, *Arimneste Anima Museum*

Senare tids litterära och forskningsmässiga fokus på kollektiva och individuella aktörer har lett till att skildringar av franska revolutionen förevisar större djup och bredd. Inte minst har studier om Olympe de Gouges (1749–1793) – den sannolikt mest uppriktiga och obändiga av revolutionens alla skribenter – bidragit till ett rikhaltigt berättande.

Främst på andra språk, vill säga; för trots spridda uppmärksammanden i kulturartiklar, antologier och kollektivbiografier dröjde det till 2016 innan författaren till *Förklaringen om kvinnans och medborgarinnans rättigheter* (1791) – den första i sitt slag, publicerad nära tvåhundra år före FN:s dito (1979) – fick ”ett eget rum” på svenska i form av en boktitel, *Revolutionens rosenvatten, Olympe de Gouges feministiska humanism* (2013), ett forskningsbaserat porträtt och drama av undertecknad.

Men ett porträtt och en pjäs är inte detsamma som en kungjord biografi. I *Franska revolutionens rebell, en biografi över Olympe de Gouges*, författad av Gunilla Thorgren, författare, f. d. statssekreterare, kvinnorrättsaktivist sedan 1970-talet och styrelseordföranden i muséet Stockholms Kvinnohistoriska, berikas svensk facklitteratur med den första mera omfattande beskrivningen av Olympe de Gouges liv och verksamhet. En orsak till att biografien dröjt, fastän den enligt författaren varit påtänkt sedan 1990-talet, uppges vara att Olympe de Gouges ansågs besvärande. Frågan lämnas raskt därhän, men är värd mer analys. Var det för att franska revolutionen avfärdades som borgerlig på 1970-talet? Eller var det på grund av allmänhetens bristfälliga kunskaper om de franska revolutionärernas inbördes tråtor och skiljaktiga ideologier som Thorgren bedömde Olympe de Gouges som irrelevant? Här är tillfället att minnas hur individuella politiska rättigheter i de-

<https://doi.org/10.7557/8099>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

cennier inte betraktades som *comme-il-faut*, det vill säga långt ifrån sågs som en självklarhet, bland tongivande intellektuella på svenska.

Någon måste helt enkelt, och i alla tider, bryta mot den tysta överenskommelsen, så att andra kan slå följe och bidra till en mer avtäckande, och mindre förutbestämd, kunskapsutveckling. Olympe de Gouges livsöde påminner oss om vikten av detta uppdrag; pionjärens, fritänkarens och vittnets metakritiska roll; hen som lätt uppfattas allmänt besvärlig, och det fastän demokratiskt strävande samhällen fordrar litteratörer som kan agera nagel i ögat på det politiska spelet när det rör sig i auktoritär, hierarkisk och/eller allmänt destruktiv riktning.

Ja, visst ingrep Olympe de Gouges på ett sådant proaktivt sätt – dessutom med sitt eget liv som insats. Den 30 oktober 1793 (9 Brumaire) olagligförklarades halva franska befolkningen – kvinnokategoriens drygt tolv miljoner – som politiska subjekt. Kategorin förbjöds att bilda, närvara och delta i politiska sammanslutningar. Den revolutionära kamp som denna kategori bedrivit innebar att den utövade ett aktivt medborgarskap, vilket alltså enligt Nationalkonventets beslut förklarades otillåtet. Eftersom kvinnokategoriens rättighet att i egenskap av undersåtar vända sig direkt till kungen hade blivit uttraderad med kungens fall i januari 1793, stod den nu helt utan politisk status. Det faktum att Olympe de Gouges definierat konstitutionell monarki som en revolutionär väg till republik, i syfte att värna yttrandefriheten och handlingsfriheten, särskilt för kvinnor och svarta och fattiga, talade definitivt mot hen/henne som republikan när terrorlagarna togs i bruk.

Franska revolutionens rebell följer livsbanan kronologiskt: uppväxten i Montauban, familjebanden, den autonoma bildningsresan, de förmodade vännerna, kontrahenterna, debatterna, breven, tidningsartiklarna med analyser och förslag, skrifterna, dramerna, memoaren, fängelsetiden och till sist den förtida döden vid 45 års ålder genom giljotinerings den 3 november 1793. Citat och kommentarer varvas; om biografobjektets eventuella överväganden och bevekelsegrunder; om dåtidens persongallerier, tidningar och sociala klubbar. Slutligen bjuds ett bildappendix, en käll- och litteraturlista samt ett register. Överraskande nog saknas det som kan förväntas av en påkostad titel i genren biografi: konsekventa omnämmanden av använda studier; i synnerhet de få existerande på svenska, liksom noter med källor; inte minst till de ymniga citaten. Det är en märklig upplevelse att ta till sig ett verk vars syfte är att synliggöra, för att sedan upptäcka att osynliggörande är ett av dess genomgående drag. Saken gör även bokens kunskapsmässiga värde svårbedömt.

Men utan ideliga avbrott för erkännanden och källangivelser blir förstås berättelsen mindre tungfotad; *Franska revolutionens rebell* visar pedagogisk briljans när den på det stora hela taget korrekt komprimerar och sammanfattar händelseförloppen, översätter och citerar ur biografobjektets alster. I tolkningen av det sistnämnda uppkommer ett dilemma. Röstens kreolit och franska karaktär ten-

derar att bli avtvättad, ja försvenskad, så att texten framstår ren och klar. För en kännare av den franska originaltexten blir det här tydligt att den har förlorat i temperament och komplexitet. Överlag skymtar en beredvillighet att förvandla Olympe de Gouges till en svensktalande nutida person, assimilerad och anakronistiskt lättbegriplig.

Givet valet av tidsöverskridande tolkning; om någon person i Sveriges historia skulle kunna liknas vid Olympe de Gouges skulle antagligen Frida Stéenhoff (pseud. Harold Gote) ligga närmast till hands författaren och dramatikern i början av 1900-talet som inte accepterades av den hegemoniska kvinnorörelsen. Också Stéenhoff torgförde tabuerade frågor, såsom könsliv och förhållanden; också Stéenhoff utövade rollen som oförfärad intellektuell författare. Likväl, kombinationen av det vi dag kan kalla antirasism, kvinnorätt, välfärd och fred, naturhävande och öppensinne, förlänar Olympe de Gouges en smått unik position i den västerländska demokratihistorien.

Olympe de Gouges livsverk utmärks av oegennyttia, kombinerat med stoltserande; den inbegripande kompromisslösa kvinnorätten tänkt som en avgörande del av ett progressivt samhälle. När Olympe de Gouges gör pastisch på Beaumarchais *Le Mariage de Figaro* (1784; *Figaros bröllop* eller *Den fjolliga dagen*) och anklagas för plagiat, ber hen/hon denne om ursäkt och ser till att rätta i sitt stycke *Le Mariage inattendu de Chérubin* (1786), samtidigt som hen/hon i förordet beklagar sig över kollegans snarstuckenhet; att agera genomsynligt, stridbart och ödmjukt, i betydelsen rättskaffens och förändringsbenäget, är såväl hen/hennes medel och mål som föredömliga kännemärke.

Med en beskrivande och normaliserande ansats väcker denna bok frågor kring hur svenska kvinnorörelser hade förhållit sig till Olympe de Gouges förutsatt att hen/hennes gärning blivit avtäcktidigare: de självsvåldiga framträdandena på offentlighetens scen, oberoendet av andra kvinnorevolutionärer, den gränslösa solidariteten, ja, också med samtidens varia av nattfjärilar. Kanske hade propsandet på naturalistiska förhållningssätt, det Strindberg kan sägas ha tagit efter långt senare, liksom den allmänna hybriditeten och hävdandet av våldets minimum, blivit populärt hos vissa – men inte lika självklart hos dem som idag, på säkert avstånd, omfamnar hens/hennes livsverk när det inte längre utgör något hot eller risktagande.

I egenskap av en i första hand pedagogiskt utformad biografi bör *Franska revolutionens rebell* fungera väl i folkbildande sammanhang, förbehållet att den biläggs en studiehandling, eller dylikt, där läsaren kan ges råd om hur hen närmare hittar fram till de använda perspektiven och källorna. Utifrån god sed, och med tanke på nutidens pressande behov av tillförlitlighet, skulle därigenom titelns försvårande nackdel kunna vändas till en betydande fördel. *Franska revolutionens rebell*, så förbättrad, tilldelas härmed en tänkt hedersplats i det revolutionära gemak som så länge låg öde: ämnet Olympe de Gouges.

Ole Thomsen, *Besindelig rebel. Ludvig Holbergs liv og værk* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2024), 768 s.

Lis Norup, Aarhus universitet

Når man med begge hænders hjælp tager Ole Thomsens lærdomstunge værk op og kigger på omslaget, giver undertitlen ved en første betragtning sig selv. Bogen undersøger forbindelsen, om nogen, mellem Ludvig Holbergs levede liv, hans sind og tankeliv og det skrevne værk. Hovedtitlen derimod rejser en række spørgsmål. Hvad er en rebel og hvilken legitimitet tildeles rebellens rebellion? Hvordan og på hvilken måde forbindes oprør og besindighed med hinanden i en grad, at sammenstillingen i bogens hovedtitel bliver et fortættet udsagn om Holberg, hans værk og tilgang til verden?

Søger man på 'rebel' og 'rebellion' i onlineudgivelsen *Ludvig Holbergs skrifter* fremkommer over 530 opslag. I en del af opslagene forbindes 'rebellion' med en ret til ulydighed og modstand, når undersåtten, den undergivne eller unyndige stilles over for en slet begrundet magt eller en med uskønsomhed udøvet autoritet indenfor det husliges, religiøses og politiske felt. En modstandsret, som træder i kraft dér, hvor herskeren, øvrigheden eller husfaderen byder uden billighed, dvs. uden retfærdighed og sund fornuft.

Som i de tilfælde, hvor forældre vil påtvinge deres sønner og døtre en ægtefælle mod deres vilje og tykke. Her kan "et Barn med Ærbødighed [...] væigre sig for at binde sig til en Ægtefælle, som dets Sind ikke falder til, efterdi Ægteskabs Baand bør være tilfælles Kiærlighed, og det er vanskeligt at elske efter Ordre". I passagen, der er hentet fra *Introduktion til Natur og Folkeretten*, indlejrer Holberg modstandsretten i naturen, der, som Ole Thomsen skriver, fungerer både som "realitet og ideal [...], faktum og norm." At gifte sig rådede Holberg i *Moralske Tanker* dog "ingen fra", om end han selv forblev i "eenlig Stand". Det af den grund at "[u]di den Alder imellem 40 og 50 Aar var jeg ikke i Stand til at forsørge en Hustrue, og siden den Tiid haver jeg [...] frygtet Horn." Til forsørgelsesbyrden og

<https://doi.org/10.7557/8417>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

andre viderværdigheder føjede sig klæbende bånd til en hustru, han ”hverken i sind eller tanke” kunne slippe fri af. Så vidt en mand, der anså det som ”smittefarligt” for sin sundhed ”at jagte nydelser” og derfor pålagde sig afholdenhed og en matematisk diæt for at tækkes sin ”Maves Lovbog”. (s. 153, 527, 530, 44, 47).

I en bevægelse fra det husliges felt til det offentliges træder Holberg videre frem som rebel mod den patriarkalske samfunds- og husorden i sin fortale for kvindekønnets naturlige ligeberettigelse. I nødtørfvig fiktiv forklædning i værker som *Zille Hans-Dotters Forsvars-Skrift for Quinde-Kiønnet* og *Niels Klim* eller med egen stemme i *Tre Breve til en Højjornem Herre NN*. Her fra tredje brev: ”Jeg smigrer altså ikke for kvindekønnet; men jeg måler begge køn med samme målestok uden at diskriminere for navne eller fødsel.” Ufornuftigt er det, som det står i *Heltehistorier*, at nægte kvinder ret til at studere og beklæde offentlige embeder og dermed berøve stat og samfund ”beqvemme Hoveder til vigtige Tings Forretninger”. (s. 247, 250).

Også på det religiøses og politiskes område er Holberg rebel. Et er, at han – som hovedparten af oplysningsfilosofferne – er fortaler for statsstyre fra et forstandigt centrum, dvs. for enevælden som den bedst egnede styreform til sikring af stabilitet, sikkerhed og social mobilitet. Noget andet er, at han er indædt kritiker af et absolutistisk styres centrale kontrolorgan, Imprimaturinstitutionen. Af censur følger ”noget pjevset, lavsindet, krybende, kønsløst, sløvt og affædigt stads.” Af nervøsitet, uvidenhed eller slet smag skamferer og udkradser censorerne ”de allerædleste tanker” og forbyder de bedste bøger. (Tredje Levnedsbrev, s. 18).

Samtidig vedgår Holberg, at ”læsning af sortlistede bøger” på det religiøses felt har indgivet ham ”adskillige betænkeligheder angående åbenbaringens guddommelighed”. Anfægtelser, der vel at mærke ikke har ført ham til at fornægte en Skabergud, men til en med Ole Thomsen u-fanatisk midterposition, hvor han som besindig deist gør gældende, ”at det er et menneskes pligt at ransage de fra vore fædre gennem generationer nedarvede trosforestillinger, at endevende de bandlyste bøger og at tvivle om alle ting.” Og samtidig i vished erklære, at ”om en guddoms eksistens har jeg aldrig tvivlet”. (s. 207, 134) Så vidt Holberg som besindig rebel på det religiøses område. Og dog. For i næste moment undermineres moderationens ufarlighed i formuleringer, der i kim rummer en radikal rebellion. I *Moralske Tanker* lader Holberg de af naturen angiveligt i mennesket nedlagte forestillinger om ”Billighed, Retfærdighed og Godhed” være ”det Guddommelige Væsens egne Qvaliteter.” Fra natur til guddom – eller med Ole Thomsen: ”Mennesket er ikke skabt i Guds billede, men Gud er skabt i menneskets billede.” (s. 150) Videre gælder, at egenskaber, ifald de er indgivne af naturen, må være universelle. Og at de – for at være almengyldige – må materialiseres i praksis: ”Jeg holder for at man må elske dyd og redelighed hvor den end findes, enten den er i

Europa, Asien, Afrika eller Amerika, [...] og derfor [...] holder jeg hellere venskab med en redelig jøde, hedning eller mahomedan end med en kristen der intet har uden det blotte navn af kristendom.” (Ep. 119) Således toner Holberg frem som tolerancens fortaler på kulturelrelativistisk grund.

Men oprørsretten er ikke, som angivet med bogen titel, en ret til revolution i betydningen omstyrtelse, hverken af styreform, samfundsbygning eller huset, men alene en ret til at gå til det tilladeliges kant. Den med mådehold udøvede kritik viser sig dog fra tid til anden at have et element af knæfald over sig. Således lader Holberg, der raillerede over ”Begierlighed efter Æres-Titler” sig baronisere. (s. 255) Måske fordi han opfattede adlingen til fribaron som legitim, fordi titlen var forbundet med båndlæggelse af hans jordejendom til lensbaroni? Lidet glørværdig er dog hans besindighed i sagen mod Jens Høberg, den teologistuderende, der tjente til livets ophold som skuespiller på Teatret Lille Grønnegade. Høberg blev forment det Valkendorfske Stipendium af et flertal af professorer, heriblandt Holberg, og døde som ubefordret Studiosus, ene og alene fordi han havde spillet i Holbergs *Comoedier*. Samme år, i 1723, skrev Holberg under Philosophiæ Baccalaureus Just Justensens dække et program- og forsvarsskrift for komedien.

Set i det store billede er Holberg ”[f]orkæmper for kvinders ligeret, tolerancens bestandige herold, censurens svorne fjende”. Og repræsentant for hin egalitære skepticisme eller satiriske demokratisme, hvilket Ole Thomsen udhæver som omdrejningspunkt for den i *Besindig rebel* udfoldede Holberg-opfattelse. (s. 31, 109).

Et af de virkelig interessante perspektiver, Ole Thomsen kaster over 1700-tallet, er påvisningen af, at Oplysningstiden eller Kritikkens Tidsalder ikke blot havde ”front mod dogmer, overtro og blind fanatisme”, men også ”indsigt i krop, instinkt og lidenskaber”. Appliceret på vores besindige rebel betyder det, at en ”oplyser som Holberg kan beundres for klar forstand og kølig skepsis. Men ikke for ren, klinisk fornuft, uberørt af erfaring & observation, følelse & fantasi”. Eller med Holberg: ”Mennesket er dannet af Kiød og Blod, ikke af Steene og Marmor, og derfor ej kand være fri for Affecter” (s. 20, 217, 109). Det er denne indsigt, Ole Thomsen gør til en fortolkningslære, og som han udfolder i nøjeregnende analyser af Holbergs såkaldte jegskrifter – den epistolære selvbiografi, *Moralske Tanker* og *Epistler* – som psykosomatiske dokumenter.

Med sammenløbningen af liv og værk, af fornuft, psykologi, kropslighed og affekter blotlægges endnu et moment i forholdet mellem rebellion og besindighed. Nemlig det, at mådehold for Holberg var en hårdt tilkæmpet og bestandigt truet position. For det at gå til kanten, ja, til yderligheder, opfattede han som sin akilleshæl. Han kendte til feberfrembragte fantasifostre, til vægelsind, hypokondri, miltysge, vredladdenhed, misundelse, og han var fortrolig med sindets uligevægt.

Det sind, der, når det "først én gang har fået sporerne og er blevet opildnet, ikke kan finde nogen måde at gøre holdt på." (s. 79).

Da rejser sig spørgsmålet: Hvi est du menneske? Et fornuftsvæsen? Et væsen i sine følelsers vold? Ja, erklærer Holberg i *Moralske Tanker*, og den eneste forskel "imellem en viis Mand og en Daare [er], at den første strider mod sine Passioner, den sidste derimod lader sig overvinde af de samme." Hvordan da finde en "Middevej imellem Vankelmodighed og stærk Assurance"? (s. 111) Hvordan få lagt fornuftens bidsel på affekternes vilde galop?

Det første skridt er at udgrunde kilden til sindets surren. Hovedkategorien for Holbergs forståelse af det kaos af irrationalisme, han observerer i sig selv, er miltsyge eller hypochondria.

Hypokondri alternerende i tiden med miltsyge (spleen på engelsk), hysteri og *vapeurs* – alle veletablerede sygdomskategorier i 1700-tallet til at opfange vagabonderende lidelser i feltet mellem psyke og soma: "Snart sniger", skriver Holberg, "der sig en så tung mathed ind over hele kroppen, at man kan se mig liste af sted med myretrin. Snart er jeg så rask til bens som nogen; snart rammes jeg af smerter i hovedet, snart i benene. Snart har sygdommen sit sæde i maven, og så føler jeg skiftevis varme og kulde i indvoldene." Denne kredsgang af symptomer, der bestandigt flytter sig uden fæstelse et bestemt sted i organismen, forplanter sig til sindet, til irritabelt tungsind, rastløs forstemthed, hidsig morositet, nagende lunefuldhed. Men også til abrupte stemningsskift mellem "glæde og tungsind, frygt og mod, lammelse og fyrighed, ildhu og koldsindighed – alt efter som disse onde væsker bygger rede i den ene eller den anden legemsdel." For i analogi med den oldgamle humoralpatologi læner sindet "sig op ad kroppens støtte" – også når den ingen støtte er. Men det er ikke humoralmedicinen og dens teori om ubalancer i de fire kropsvæsker; Holberg griber til her for at "hindre udbrud af de ubalancer, der får sindet til at snurre", men til skriften. Det er genstandssættelsen – "ved selv at skrive Skiemt" (s. 57, 60, 83) – der får miltsygens tungsind til at lette.

Det er med andre ord den hypokondriske "Milt-syge" og dens sociale og indvortes pendants, uomgængeligheden og det sorte, opfarende lune, der gør Holberg til forfatter. Miltsygen finder sit udløb i pamfletter, satirer, i *Peder Paars'* komisk-heroiske epos og i komedierne: "Men det er netop mine fysiske og psykiske sygdomme, der har drevet mig til denne passion for det lystige og fået mig til at bruge den som lægemiddel; og jeg fraråder bestemt ikke andre at indtage samme medicin." Med andre ord paradokset: satirens "krigeriske skrivemåde" og komikkens kåde muse som terapi mod nedtrykthed. Skraldgrinet mod den flabede milt. Dog forklejnes ej heller fysiske lægemidler som eksempelvis det probate lavement som remedie – mod forstoppelse og trang til at reformere.

Lad da fantasien træde frem og vise sin duelighed som lægedom: "Saasom adskillige Sygdomme reise sig af Imagination, saa cures ogsaa adskillige derved." (s. 599) Hvad der her formuleres i *Moralske Tanker*, er i realiteten en sammenfatning af Holbergs komediesyn. For det, der gælder for den stundesløse og hans fæller – det være den vægelsindede, den politiske fantast, den videnspralende, den indbildte hanrej – er, at de er absorberet i deres imaginære verdener. Alle er de forstyrret i deres kontakt til virkeligheden, til andre mennesker og til sig selv. Alle tror de sig herre i eget hus og er dog udleveret til og styret af hver deres fixe ide. Med Holberg: "Når vildfarelsen én gang er befæstet, tager den ikke mere imod fornuft" (s. 97). Det er i denne spænding mellem indbildt selvbestemmelse og reel fremmedbestemmelse, at det komiske ifølge Ole Thomsen opstår (s. 486–487). Undfrielsen kommer i komedien hyppigt i form af en komedie i komedien, altså gennem imaginationen fordobling, der lader de besatte beskue sig selv i de andres blik. Og indse, at de har været genstand for latter. Hvorfor Jeppe til slut går tavs og beskæmmet bort fra Jakob Skomagers smugkro.

Mange aspekter i Ole Thomsens bog er her udeladt på grund af de betingelser, enhver anmeldelse er underlagt. Bogens vidtspændende præsentation, diskussion og tolkning af Holbergs forhold til antikken og placering i oplysningstiden er et af de udeladte felter; et andet er den fine, ja, suveræne gennemgang af det komiske idehistorie fra Platon over Hobbes og Bergson til Freud og Nobert Lauinger. Men det, der i særdeleshed er nybrydende og øjenåbnende i Ole Thomsens bog er indfældningen af Holberg i 1700-tallets diskussion af forholdet mellem fornuft og affekter. Og påvisningen af, hvordan sam- og modspillet mellem soma og sind hos Holberg udløses i skrift.

Den smukt tilrettelagte bog være hermed anbefalet.

Jon Stobart, *Life in the Georgian Parsonage. Morals, Material Goods and the English Clergy* (London: Bloomsbury Publishing, 2024).
xx + 392 pp.

Beverly Tjerngren, *Uppsala University*

There is an unfortunate tendency among many historians to relegate study of the clergy to the disciplines of theology and church history, as though this group of men and their families acted only within a very limited social framework circumscribed by religiosity. This kind of thinking has resulted in a considerable gap in our knowledge and understanding of the past. It is well understood that religion permeated society in earlier centuries and that clergy consequently played important roles as both authority figures and examples of piety. Yet, somehow this understanding has not translated to any particular interest among historians in clergy as people.

This monograph is a decisive step in rectifying that oversight. Moving the discussion to a more specific context, Jon Stobart notes that the clergy as a distinct social and cultural group have been largely overlooked in studies of consumption and domestic material culture. In those few studies that do exist, he observes, primary consideration is given to clergy at the episcopal level rather than to those at the parish level, resulting in a near-total absence in the historiography of this large and influential social group. In this new study, Stobart gives the English parish clergy their due, bringing their consumer behavior and domestic material culture to the fore.

By placing the parish clergy into the socio-spatial context of their homes and tying them to broader changes in domestic material culture, Stobart contends that we can gain a better understanding of who they were as people. As the book's title suggests, the author considers the moral and ethical dimensions of consumer behavior to help explain the particular character of clerical consumption. He moves far beyond established narratives of goods as markers of status, wealth, and re-

<https://doi.org/10.7557/8325>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

fined taste to consider the ways in which they can be read to reveal the struggle of the clergy to construct and communicate their character and identity while at the same time striking a balance between godliness and worldliness that was acceptable to their parishioners, to wider society, and, not least, to themselves.

This complex and challenging investigation is arranged according to four broad themes. The first considers the cultural, political, and moral contexts in which clerical consumption occurred. The second delves into the empirical sources, exploring the nature of the clergy's domestic goods, the changes to their homes, and the ways in which they managed their expenditures. The third theme is an analysis of the social practices that shaped clerical consumption, and the fourth ties the preceding three together by venturing down to the micro level to concentrate on individual clergymen and the ways in which they navigated social and moral imperatives that were often at odds. Taken together, these themes combine to provide an impressively wide-ranging analysis of both eighteenth-century English society at large and of individual lives.

It is no exaggeration to say that this is a very deep dive into the environment Stobart is exploring. He employs a wide range of source material to reconstruct life in the Georgian parsonage and the world outside its walls, drawing from a diverse array of evidence that includes satirical texts and prints, house designs and floorplans, sermons, personal diaries, account books and probate inventories. Many of the materials are reproduced in the book as illustrations that make a rich addition to the text. He takes a cross-disciplinary approach with these materials, combining social and cultural history, economic history, and religious history to create a vivid picture of the lived lives of the eighteenth-century parish clergy in all their human-ness.

Stobart has a special knack for provoking insightful questions and providing equally insightful observations and analyses in almost the next breath. Not only is he a meticulous researcher, but he is also a skillful story-teller, weaving excerpts from clerical diaries in with his own pithy comments, such as in his observation on page 255 that parson John Longe “was not uncaring but seems to have had little affinity or personal knowledge of the individual circumstances of his flock: they were not things he felt worth noting in his diary”. These qualities work in tandem to bring Stobart's study subjects to life for the reader on a personal as well as an academic level.

The only real criticism I have about this work is in fact a concern that Stobart may be something of a victim of his own well-earned success in the study of consumption and material culture. That is, there is no question that he is a heavyweight in the field and there is a risk that this new book might be overlooked as merely another addition to that historiography. In fact, this is not a book about

consumption, but rather about a woefully underscrutinized social group in eighteenth-century society, seen through the lens of consumption. In Stobart's own words,

[a]bove all, this book seeks to approach the clergy as human beings: pulled in different directions by competing calls on their time and money; keen to make the most of the social and material opportunities that their livings provided; dutiful to their parishioners and their obligations to charity; subject to the influence of wives, families and neighbours, and (to varying degrees) anxious to be moral and pious in their actions.

Approaching this aim from a consumption and material culture perspective is both ambitious and innovative and Stobart stays absolutely true to his stated intentions. From start to finish, this is a book about clergy. He finds that clergymen were both very much like other respectable householders of their time, seeking comfort and convenience in their homes, enjoying polite and sociable activities with their friends and neighbors, and making use of an expanding world of material goods. At the same time, they differed from other householders in two important ways: first, their standing in their communities gave them social, moral, and religious authority, which brought not only respect but also scrutiny from parishioners and others who were quick to find fault; second, the clergy were an embodiment of fundamental, widely held Christian beliefs that Stobart finds "created an unusual degree of introspection and soul searching about the morality of the social practices and material trappings of consumption".

The degree to which this book makes a groundbreaking contribution to our understanding of eighteenth-century English society cannot be overstated. It is an immensely valuable addition to the historiography and will surely prompt other scholars to take a closer look at the clergy outside church walls, actively taking part in wider society.

KAMU Esbo stadsmuseum (utg.), *Esbogård. Herrgården vid Kungsvägen* (Esbo, 2023). 226 s.

Martin Dackling, Lunds universitet

Det finns en lång tradition av att skildra enskilda herrgårdar i monografi- eller antologiform. Intresset för genren är lätt att förstå. Herrgårdar har varit större anläggningar och därför lättare att följa i olika källmaterial. Därtill har ägarna närmast per definition tillhört det övre samhällsskiktet, vilket gjort sitt för intresset. Att många nordiska herrgårdar skildrats i bokform är därför naturligt.

En av dessa herrgårdar – Esbogård i Nyland – har nu blivit föremål för en omfattande antologi. Det är inte första gången som Esbogårds historia skrivs. En av de tidigare ägarna, August Ramsay, publicerade i början av 1900-talet två verk som beskrev gårdens historia under 1500- och 1600-talen samt påbörjade arbetet med ett tredje band, som dock inte blev avslutat. Ramsays verk är dock en viktig förutsättning för antologin, som tar ett helhetsgrepp på gårdens historia från etablering till nutid. I antologin beskrivs därmed gårdens utveckling under 1700-talet för första gången i en längre historisk kontext.

Huvudparten av boken består av sex kronologiskt ordnade kapitel, från medeltid till 1900-talets första hälft. Därtill finns ett introducerande kapitel om herrgårdar i Norden, samt ett avslutande kapitel där kulturmiljön och bebyggelsen på och runt Esbogård skildras. Kapitelförfattarna är forskare i Finland och Sverige med olika former av historisk specialisering. Varje kapitel är försett med slutnoter som gör det möjligt att söka sig vidare. Därtill finns en avslutande förteckning över både nämnda orter och personer. Två uppslag över de viktigaste ägarfamiljernas olika medlemmar och gårdens kronologiska historia i blyxtbelysning underlättar för läsaren att hålla sig orienterad.

I inledningskapitlet tar Göran Ulväng ett helhetsgrepp över herrgårdar i Norden. Herrgården som begrepp problematiseras förtjänstfullt och Ulväng pekar bland annat på problematiken med att hitta enhetliga definitioner som fungerar

<https://doi.org/10.7557/8176>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

i de olika nordiska kontexterna och hur skillnader i sociala spänningar ledde till skilda utvecklingar för herrgårdarna under 1800- och 1900-talen. Kronologin över Esbo inleds med två kapitel av Georg Haggrén, för medeltiden respektive tiden som kungsgård. Esbo har sin bakgrund i två vanliga finska bondbyar, Esboby och Mankby, som 1556 löstes in av kronan för att bilda Esbo kungsgård. Haggrén sätter in bildandet i en större kontext och visar hur intentionerna att bilda ett rikstäckande nätverk av kungsgårdar som noder för lokal förvaltning och skatteuppbörd inte realiserades i Sverige men fick betydelse i Finland, inte minst för säkra upp underhållet för krigsmakten vid rikets östra gräns. Kapitlet ger också en del jordbruksstatistiska uppgifter för Esbo under 1500-talets senare del, vilket illustrerar fogdarnas knepiga ekonomiska situation: kronan krävde i realiteten större skördar än kungsgården kunde ge, vilket skuldsatte fogden till kronan.

Det långa 1700-talet upptar en viktig plats i boken och blir också den period som senare kapitel utgår ifrån. I Kasper Kepsus kapitel behandlas Esbo under 1600- och första halvan av 1700-talet, en tid präglad av att gården kontrollerades av högadliga familjer: de la Gardie, Horn, Wrede, Wrede-Sparre. Under denna tid upplevde Esbogård ett uppsving och egendomen utvidgades kraftigt. Under andra halvan av 1600-talet räknades egendomen som en av de arealmässigt största i Finland och Fabian Wrede lät anlägga en ny huvudbyggnad i form av ett barockslott i trä som i stil minner om svenska Gripenberg. Kepsu ger en givande skildring av godset, ägarna, förvaltarna och bönderna under denna tid. Tiden 1756–1823, en tid präglad av ägarfamiljen Ramsay, skildras av Johanna Ilmakunnas och Henrika Tandefelt. Kapitlet ger en särskilt god inblick i jordäggande, äktenskap och arvsförhållanden inom familjen, men behandlar även öden för familjemedlemmarna och storskifte på godsets egendom. En intressant omständighet är att det fanns planer på att göra gården till fideikommiss genom att knyta samman en förvärvad friherrevärdighet med godset, på så sätt fideikommisset skulle tillfalla enda dottern och hennes man. Planerna gick dock om intet då godset var skuldsatt. Efter familjen Ramsay överfördes gården via äktenskap till familjen Myrberg, vars ägandetid skildras i Alex Snellmans kapitel. Här ges särskilt en intressant bild av gårdens folk under 1800-talet, då över 200 personer kan sägas ha räknats till Esbogårds verksamhet. Ägarfamiljen Myrbergs innebar flera brott i utvecklingen, både genom att arealen minskades och att ägarfamiljen inte var adlig.

Esbogård under 1900-talets första hälft skildras i Aapo Roselius kapitel. Efter ett par snabba ägarbyten blir Esbogård verktyg i politisk strid som involverade både språk och jord. Den svenskspråkiga överklassen i Finland förlorade vid denna tid sin maktställning, samtidigt som det i småbrukens tidevarv fanns ett stort sug efter mindre jordbruk. Esbogård, belägen i ett historiskt svenskspråkigt område, hamnade mitt i striden och förvärvades av ett särskilt bolag – Esbogård AB,

med målsättningen att sälja ut jordlotter till svenskspråkiga småbrukare. Även om en del jord avyttrades lyckades inte projektet och i stället såldes återstoden av Esbogård till August Ramsay, avlägset släkt med den gren av släkten som innehade gården ett drygt sekel tidigare. Därpå följde en andra storhetsperiod, då gården utvecklades och byggdes om. Familjen Ramsay var företagsledare men också politiker, vilket gjorde Esbogård till en politisk samlingspunkt. I ett avslutande kapitel drar Tryggve Gestrin några längre historiska trådar rörande kulturlandskapet runt Esbogård, där också det omgivande landskapet och parkmiljön skildras.

Boken ger ett gediget och ambitiöst helhetsintryck, inte minst genom att den är utomordentligt vackert illustrerad. Boken är lätläst men ger både fördjupningar och utblickar på ett mycket förtjänstfullt sätt. Tre mindre kritiska kommentarer ska dock nämnas. Att författarna i sina respektive kapitel valt att ge olika tyngd åt olika aspekter av herrgården – arbetsorganisationen, jordbruksproduktionen, ägarfamiljerna, herrgårdslivet – är naturligt, men kapitlet kunde ändå ha länkats samman starkare. Det saknas nästan helt hänvisningar mellan kapitlen vilket gör att helhetsblicken grumlas något, även om Gestrins avslutande kapitel delvis avhjälpes problemet. I ett omfattande verk som detta saknas också slutkapitlet. Det sista kronologiska kapitlet slutar i praktiken runt 1950, vilket gör att Esbogårds senaste 70 år blir märkligt osynliga. Slutligen saknar jag även en bild som uttryckligen visar Esbogård idag. Här har möjligen en viss hemmablindhet infunnit sig, men för den som aldrig besökt gården är det faktiskt inte helt enkelt att skaffa sig en bild över hur gården ser ut idag och en mer tydlig samtidsdokumentation hade absolut varit på sin plats.

Bokens stora förtjänst är att den genomgående sätter sitt studieobjekt, Esbogård, i relation till samtida samhällsförändringar och skiftande förutsättningar. Den blir ett prisma varigenom 1500-talets statsförvaltning, jordbruket och herrgårdslivets skiftningar kan skildras, men dess läge och betydelse ger också bilder av det finländska samhällets utveckling och konfliktytor i bredare mening.

Per-Olav Broback Rasch (red.), *Norsk vitenskap i støpeskjeen: Gerhard Schønings vitenskapelige aktivitet i Norge under opplysningstida* (Oslo: Universitetsforlaget, 2024). 243 s.

Per Pippin Aspaas, UiT Norges arktiske universitet

Gerhard Schøning hadde en bemerkelsesverdig karriere. Han var født i Lofoten i 1722, utdannet i Trondheim og København, rektor ved katedralskolen i Trondheim 1751–1765 og en av medstifterne for Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab (1760–, kongelig epitet fra 1767), professor i retorikk og historie ved riddersakademiet i Sorø (1765–1773), kulturforskningsreisende i Norge med kongelig stipend (1773–1775) og til sist Geheimearkivar, det vil si riksarkivar for det dansk-norske riket, fra 1775 og fram til han døde i København i 1780. I hele sitt voksne liv samlet han kilder. Han skrev og tegnet, dokumenterte, systematiserte og syntetiserte. Han kunne mange språk og var vel bevandret i opplysningstidas tankestrømninger, men skrev stort sett ut fra en norsk eller nordeuropeisk optikk. Det var det nordliges historie han ville utforske. Fra Schønings hånd har vi innvandringsteorier basert på tolkninger av skrifter fra den gresk-romersk antikken og fra norrøn middelalder, vi har transkripsjoner av middelalderkilder som minner om det langt senere prosjektet *Diplomatarium Norvegicum*, vi har en arkeologisk-arkitektonisk studie av «nasjonalhelligdommen» Nidarosdomen, vi har en påkostet utgave av *Heimskringla* på norrønt, dansk og latin, vi har detaljerte tegninger av mynter, økser, bautasteiner og herregårder, vi har håndtegnede og trykte kart og vi har en avhandling om nordlysfenomenets historie – for bare å nevne noe.

Per-Olav Broback Rasch, historiker ved Universitetsbiblioteket i Trondheim, har gjort en stor innsats med å få digitalisert Schønings tegninger og gjengi et utvalg av dem i høy oppløsning mot slutten av denne boka, som heldigvis foreligger med åpen tilgang (Open Access), i tråd med 1700-tallets idealer om bredest mulig spredning av kunnskap. Kunnskap om Schøning fortjener virkelig å spres, og denne antologien vil være til nytte for så vel lokalhistorikere (Lofoten, Trond-

<https://doi.org/10.7557/8147>

Copyright: © 2025 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

heim, Trøndelag) som vitenskapshistorikere (historiefagets, arkeologifagets, kulturhistoriens, edisjonsfilologiens historie) og sosialhistorikere (utdanningssystem, familienettverk, institusjonsbygging).

Historiker Ida Bull leverer en innsiktsfull artikkel om Schønings oppvekst og formative år fram til han selv trådte fram som leder for den høyeste utdanningsinstitusjonen i rikets nordligste by. Som ung ble han raskt tatt under vingene hos daværende rektor Benjamin Dass, en grå eminense som trakk i trådene og fremmet andres karriere når han lystet. Dass sørget for stipend til den ikke veldig velstående Schønning, fikk ham innskrevet ved universitetet i København og fulgte ham opp med råd og støtte livet ut. Rolv Nøtvik Jakobsen, forfatter av standardverket om Johann Ernst Gunnerus, biskopen i Trondheim 1758–1773, sammenfatter i sin artikkel Schønings samarbeid med biskopen og drøfter hans betydning for dannelsen av det som ble det første lærde selskapet på norsk jord. Øystein Ekroll, som tidligere har laget en nyutgave av Schønings verk om Nidarosdomen, bidrar her med en bredt anlagt drøfting, dels av katedralskolens plassering og betydning i bybildet på Schønings tid, dels av hans kirkebyggforskning i en faghistorisk sammenheng. Jakob Maliks og Stein Johansen kombinerer sine fagbakgrunner som historiker og biolog til et forfriskende blikk på Schønings teorier om klimaendringer og menneskets påvirkning på klima og miljø. Her trer opplysningsmennesket fram og betegnelsen «tidlig-moderne» får sin berettigelse. Selv om ikke alt er gangbart i dag, var hovedsaken den samme som i vårt moderne liv – vi var og er avhengige av klimaet for at primærnæringene skal kunne sørge for mat på bordet, ellers varer det ikke lenge før sult og nød banker på alles dører.

Redaktør Rasch har selv skrevet tre av kapitlene i boka. Han har sammenstilt en liste over Schønings arbeider, trykte og utrykte, og han gir en oversikt over forskningsreisen i Norge 1773–1775 som er forbilledlig rikt illustrert. Ut over å presentere og systematisere, leverer Rasch i to andre kapitler dypdykk i henholdsvis Schønings forskning om Lofoten (Querinis skipbrudd, Moskenes-strømmen, det katolske kirkesystemet, med mer) og hans innsats som historiker, kildesamler og arkivar generelt. Noe av dette repeterer, noe utdyper temaer som allerede er berørt i andre kapitler i boka. Men alt i alt er dette et velredigert verk, lekkert produsert og presentert for både gamle og nye lesere.

Antologien springer ut av en konferanse avholdt i anledning trehundreårsdagen for Schønings fødsel. Forfatterne er alle norske, og de er opptatt av Schønings lokale og nasjonale betydning. Deres optikk er ikke den «helstaten» Schønning var ideologisk forpliktet til å fremme, de konsentrerer seg om den norske riksdelen alene. Denne avgrensningen er selvsagt legitim, all forskning og et hvert bokprosjekt må avgrensnes. Også «metodisk nasjonalisme» har sine styrker. Samtidig risikerer denne tilnærmingen å bli noe reduksjonistisk. Hvis boka skulle ha sluttet

med et *Suggestions for further research*, ser denne anmelderen for seg tre mulige retninger.

For det første er Schønings forhold til det samiske og til utdanningsinstisjonen *Seminarium Lapponicum*, hvor språkforskeren og (proto-)etnografen Knud Leem var virksom i nøyaktig samme periode som Schøning var rektor, ikke nevnt med ett ord i antologien. De to var åpenbart ikke nære venner, og Leem ble aldri innvalgt i vitenskapsselskapet. Hva slags holdninger hadde egentlig nordlendingen Schøning til samene og deres plass i riksfellesskapet? Det er et spørsmål som venter på å bli stilt.

For det andre befinner Schønings gjennomslag utenfor rikets grenser seg utenfor avgrensingene til denne antologien. Man vet at han ble anmeldt i ledende internasjonale tidsskrifter, og utdrag av hans verk ble oversatt til tysk og innlemmet i den særdeles nyskapende og toneangivende *Allgemeine Nordische Geschichte* av Göttingen-professoren August Ludwig Schlözer (1771). Rent metodisk var Schøning imidlertid en klassisk historiker og arkeolog, som – i motsetning til for eksempel Schlözer i Tyskland, Johan Ihre i Sverige og Henrik Garbriel Porthan i den svenske riksdelen Finland – aldri tok i bruk komparativ lingvistik som metode i sin forskning. Fikk det noen betydning for hans gjennomslag?

For det tredje: Schønings danskspråklige forfatterskap om Norge og Norden er rikt og mangesidig, men må kunne sies å allerede være godt utforsket. Hans latinske tekster venter derimot på sin utgiver. Det er godt kjent at biskop Gunnerus som nyutnevnt biskop i 1758 sendte ut et (danskspråklig) hyrdebrev til prestene i sitt store bispedømme. I dette skriftet presenterer biskopen et forskningsprogram som skulle bli retningsgivende for vitenskapsselskapets virksomhet og som inspirerte mange prester til å engasjere seg i empirisk forskning. Men hva med Gerhard Schønings latinske åpningstale ved utnevnelsen til rektor ved katedralskolen sju år tidligere? Den ligger godt forvart i arkivene, tilsynelatende uten å ha blitt lest siden Ludvig Daae kikket på manuskriptet og ofret det et enkelt avsnitt i sin Schøning-biografi fra 1880. Talen fra den høyeste lederen for det nordlige Norges høyeste utdanningsinstitusjon har knapt noen plass i vår forståelse av hans virke som lærer og forsker. Andre eksempler er de latinske tekstene om midnattssola, om Herodots skytere, om norrøn tidsregning og om sagakritikk som han publiserte under sin tid i Sorø. Også dette handler om det norske, også dette handler om Schøning, også dette handler om vitenskap i støpeskjeen. Slik Schøning selv utga *Heimskringla* og andre vanskelig tilgjengelige kilder på originalspråket med dansk og latinsk paralleltekst, kan vi kanskje se for oss et prosjekt hvor Schønings latinske arbeider utgis på originalspråket, med norsk og/eller engelsk paralleltekst? Det er i hvert fall ingen grunn til å vente på 400-årsdagen med å gå i gang med neste prosjekt.